

BCECBIT

BCECBIT

CBIT

BCECBIT

1

BCECBIT

CBIT 1974

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1974-1

(187)

СІЧЕНЬ

Рік видання
сімнадцятий

ВСЕСВІТ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ

•

Видавництво «Радянський письменник»

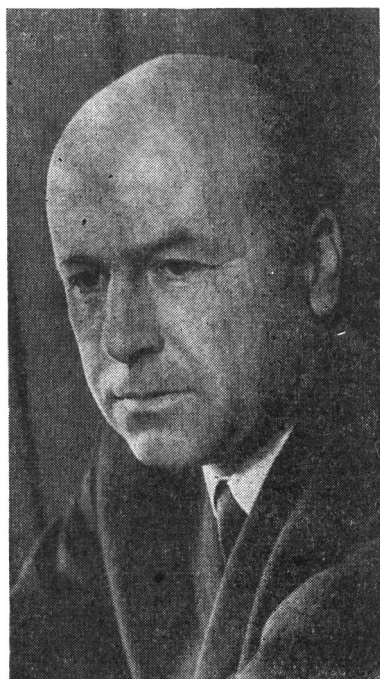
Київ

З М І С Т

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	ІВАЙЛО ПЕТРОВ. Безладний щоденник. Роман.	3
	БЕРТОЛЬТ БРЕХТ. Легенда про мертвого солдата. Хвала діалектиці. Хвала революціонерів. Мотто. На смерть борця за мир. Німецька військова читанка. До нащадків. Літературу передосліджено буде. Голлівуд. Повернення. Я, що вижив. Епітафія для М. З «Буковських елегій». Поезії.	67
	МАРІО П'ЮЗО. Хрещений батько. Роман. За кінчення.	85
ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ФРЕДЕРІ МІСТРАЛЬ. Мірейо. Оббирання конів. Уривок з поеми.	158
ЖИТТЯ І СЛОВО	МИХАЙЛО ЛИТВИНЕЦЬ. Речник провансальського відродження.	164
	ВОЛОДИМИР КУХАЛАШВІЛІ. Література сучасної Нігерії.	167
СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ	ГЕОРГІЙ АНДЖАПАРІДЗЕ. В пошуках істини. (Alan Sillitoe. Raw Material. London, W. H. Allen. 1972).	173
	ВАДИМ ПАЩЕНКО. Дослідження про номісара Мегре. (Н. А. Модестова. Комиссар Мегре и его автор. Изд. Киевского университета. 1973).	176
	КІРА ШАХОВА. Ріна та її джерела. (В. Гак кебуш. В сучасному польському театрі Київ. «Мистецтво». 1972).	178
УКРАЇНА І СВІТ	Зарубіжна література на Україні. Рік 1973. Бібліографія книжкових видань. (Укладч Зоя Махліна).	181
	ГРИГОРІЙ ВОРОНА. Румунські літературознавці про класиків української літератури.	185
	Зустріч письменників-фантастів.	187
ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА	МІЛАН НІКОЛИЧ. Югославський театр на розпутьті.	188
	МИКОЛА ХРЕНОВ. Філософія творчості у фільмах Куросави.	194
НА РУБЕЖІ ВОГНЮ	ІВАН ЮХИМЕНКО. Поворотний етап.	206
	ВІКТОР КОПТІЛОВ. Листи з Парижа. Лист перший. Латинський квартал і Венсенський ліс.	215
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»	Солодкий смак тростини.	224
	АНДЖЕЙ ЧЕМПІН. Страждання хворого американця.	228
	Краса і якість виробів «Хефри».	231
	Літературно-мистецька хроніка.	232
	Звідусіль.	236
	Веселі сторінки.	238

ІВАЙЛО ПЕТРОВ

Івайло Петров (нар. 1923 року) — відомий болгарський письменник. Автор кількох романів, повістей, збірок оповідань і серед них «Хрещення» (1953), «Нончина любов» (1956), «Мертва хвиля» (1961), «На чужій землі» (1962), «Зелена шапка» (1965), «До того, як я народився» (1968), «Безладний щоденник» (1971). Лауреат Димитровської премії.

БЕЗЛАДНИЙ ЩОДЕННИК

РОМАН

Малюнки автора

1 Мені тепер навіть згадати смішно, які сподівання покладав я на відпустку. Добре, що цього разу хоч машинки друкарської не взяв, бо досі щороку тягав її з собою й нахвалявся працювати. Ще й план собі складав: напишу стільки ось і стільки, тоді вдома передрукую начисто — й шедевр готовий. Єдине, чого не передбачив, — це полювання та рибальства, та сумної величі осені, яку люблю над усе, та рівних добруджанських шляхів, що так приємно шурхотять під колесами.

Усе це й справді не дає зосередитись і забирає багато часу, та навряд, щоб тільки через те я не міг стулити кількох речень за день. Буває так: сядеш, виведеш перше слово, тоді починаєш оздоблювати його всілякими рисками та візерунками, а друге, хоч убий, не хоче з'являтися на світ білий. Слова — то мука й особливий різновид утіхи. Товар, який рік у рік стає дефіцитнішим і зникає з прилавків; але я теж не хочу набивати йому ціну. Не такий я багатий, щоб перепла-

чувати за нього на чорному ринку, проте мені щоразу, коли слова всихають, починає здаватися, ніби в цьому винні вони самі, і я серджуся на них, мов жебрак на гроші, яких йому завжди не вистає. Дехто твердить, нібито людина, котрій важко даються слова, має чуття краси й дбайлива до мови, я ж думаю, що це чесна, але жебрацька філософія. Слова — то зброя розуму, й вони повинні бути завжди готові, точні й швидкі. Як же ж інакше пояснити багатотомний доробок класиків? Їхні слова на кінчику пера, і їх так само багато, як і думок у голові. Велика думка легше знаходить шляхи до вираження, й хоча маленька теж знаходить, але то вже щось інше. Шукання слів є праця, яка гальмує лет мислі, й навпаки...

Ні, подібних правил вигадувати не слід. Інакше б довелося сховати меч у піхви. Втішаймось іншим правилом, за яким у літературі існують Бальзаки; але є й Флобери. Принаймні коли йдеться про пошуки слова, цієї барви думки.

Сьогодні вранці, наводячи лад на своєму столі, я знайшов у шухляді не знати коли й ким забуту книжку Светослава Минкова: «Інша Америка». Я розгорнув її, за звичкою прочитав першу сторінку. «Подивитися у географічний атлас, відчуті під пальцями шорстку пістряву шкіру континентів, помилуватися барвистими вітражами цих вікон, за якими прозирають обриси незнаних країн, морів і суходолу, — це справді чарівна втіха, доступна хіба людині, яка зібралась мандрувати в незнане...»

Речі завжди нагадують нам свого власника, певне, для того вигадані й подарунки. Дивлячись на книжку Минкова, я мовби побачив, як він сидить поряд, спершись ліктями на стіл. Велика голова його схилилася, окуляри підняті, невидючий погляд. Усі відчуття, мов у сліпого, сконцентрувалися в пучках пальців, які цього разу мацають «шорстку пістряву шкіру» Європи. Минков зібрався до Данії. Він розгортає і знову стуляє паспорт, обдивляється його з усіх боків, млосо сопе, мов старий кінь, і це свідчить, що він уже далеко звідси. «Вам можна позаздрити», — кажу я, щоб мовчанням своїм не образити надміру збудженої людини. «Маєте рацію, — відповідає він. — Мандрівки — то чудова річ!»

1957 року я вирішив був і собі подивитися Париж, проте здійснити це бажання виявилось справою нелегкою. Минуло півтора року, я втратив надію й примирився з думкою, що нікуди не поїду. І, може, так і не поїхав би нікуди, коли б не Минков та його негнучна любов до мандрівок. Він почав мало не щодня допитуватися, як посуваються мої справи. Ввійде до кімнати, почепить плащ на вішалку й запитує: «Паспорт одержали?» І тільки тоді сідає. Це спершу бентежило мене, потім почало дратувати. Скидалося на якісь своєрідні тортури, щось подібне до отих китайських краплин на тім'я. Тепер, забачивши його, я напружувався, немовби ті крижані краплини ось-ось почнуть падати мені на голову. Я тоді ще не знав, що любов до мандрування в нього не тільки пристрасть, а й хвороба. «Ви... не досить активний! — Делікатність не дозволяла йому вжити крутішого слова. — Коли йдеться про подорож, треба більше наполегливості!»

Одного разу він скинув і піджак, а це він робив хіба в найнестерпнішу спеку, й звелів мені сходити в консульський відділ до його знайомого. Пізніше я довідався, що Минков і сам ходив і туди, і в інші установи, й не раз телефонував у моїй справі різним товаришам. І коли я нарешті отримав закордонний паспорт, він узяв його в мене, крутив на всі боки, читав і перечитував, сопучи від задоволення. Потім сказав: «Оце вже щось!»

Ми кілька років працювали разом, але так і лишилися просто колегами. Нас двох та ще Спаса Крелевського мали за найбільших мовчунів у всьому видавництві. Я не наважувався балакати з ним на сторонні теми, й не тільки через те, що він був старший, а насамперед тому, що був Светослав Минков: завжди зі смаком одягнений, чемний і разом з тим колючий і насмішкуватий, одне слово — людина, яка вміє тримати тебе на відстані. Дивували мене й деякі його звички. Часом він діставав із теки пакунок у папері, хрест-навхрест перетягнутий двома, певно ж, імпортними резинками, клав на стіл і починав зосереджено розглядати його вміст. Найчастіше в пакунку виявлялась халва чи шматок ковбаси; інколи він цілком несподівано казав мені: «Якщо любите таку ковбасу, можете купити й собі, тільки не баріться, бо не буде!» І говорив, у якому магазині й на якій саме вулиці купив її. А ще якось запропонував: «Коли вам потрібні гарні леза для гоління, я можу дати. По два леви пакетик».

Так я довідався, що він любить смачно попоїсти та про його пристрасть до всіляких дрібничок. Я ніколи не бував у нього вдома, та друзі розповідали, що шухляди його письмового столу нагадують невеличкі галантерейні крамниці. Коли в кімнаті шарудів папір, я підводив очі й бачив Минкова, який розглядав чи то запонки, чи химерну запальничку, чи кишеньковий ніжик із ключем для консервів, штопором і швайкою, які ніколи не були йому потрібні й заради яких він і купив ту річ. Одного разу він дістав із папки якісь дивні ножиці з кульками на кінцях. Я спитав, для чого вони. «Сам не знаю, — відповів Минков. — Оце й купив, щоб довідатися, нащо вони потрібні».

Наскільки я зрозумів, моя поведінка справляла на нього таке саме враження, як і його на мене. Він навіть розпитував про мене Бориса Делчева, та Борис тоді мене мало знав і нічого до пуття не міг сказати. І Минков вирішив діяти сам. Прийшовши на роботу, він одразу з порога кинув мені: «Ви знаєте, моя служниця через ваше «Нончине кохання» відбилась од рук — ані за холодну воду!» Найменше з того боку він сподівався реготу, та ще такого нестримного, що аж сам ніяково всміхнувся. А я таки мав право реготати, бо його спроба «купити» мене на моїй власній писанині була геть наївною.

Але це зблизило нас, наскільки можуть зблизитися двоє людей, таких різних і віком, і творчими та особистими уподобаннями. На мій превеликий подив, Минков виявився чоловіком компанійським, навіть вельми, хоч сходився далеко не з кожним, — про це він потім сам говорив мені.

Він часом годинами розповідав про свої перші літературні спроби, про сім'ю, про мандрівку в Японію і про те, як пиячив замолоду, про трагічну смерть свого брата, про безліч людей.

Одного разу, коли ми балакали «про життя», він знову почав згадувати молоді роки й свою тодішню звичку замовляти відразу по десять чарок хересу. «Досить активна п'ятика!» — посміхнувся він,

підсунув аркуш паперу й заходився вираховувати. Наскільки мене не зраджує пам'ять, самого лише вина вийшло одинадцять тисяч літрів, не рахуючи інших напоїв. «Цікаво, чи вистачило б отакої кімнати?»

Своєю делікатною і компанійською вдачею він здобув загальну повагу. При ньому було незручно навіть говорити нецензурності чи грубіянити. Але бувало, що він сам ставав такий нервовий, грубий і брутальний, що я просто ніяковів. У такі хвилини Минков міряв важкими кроками кімнату й лаявся, що йому не виписали гонорару, бо, мовляв, спізнився здати рукопис. «Працюю, але хіба я винен, що йде повільно? Не виходить більш як двадцять рядків на день!»

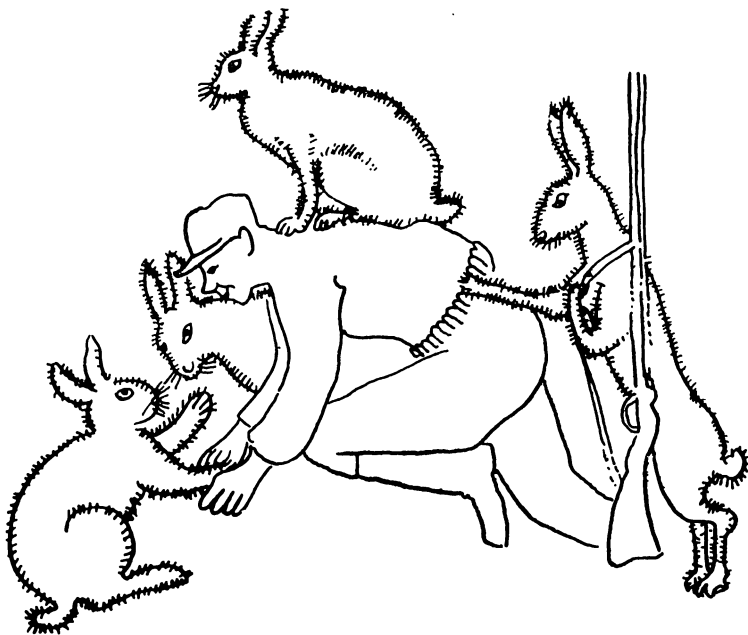
А згодом, заспокоївшись, починав розповідати, як брав позики в дореволюційних банках. «Візьму в одному, а коли надходить час повертати, беру позичку в іншому банку й вертаю тому. А як і тут натиснуть, позичаю в третьому. Так ото й грався з усіма софійськими банками, завжди в боргу і завжди з грошима».

Ніколи він не заводив мови ні про будинки, ні про дачі й автомашини, хоч у нього не було ні того, ні другого, ні третього; зате про гроші, та й то не великі, згадував часто. «Мені треба бодай десятку на день». Він був наче втілення нещасливої спілки бідності з аристократизмом. Навіть розчулювало, з якою радістю приймає він найскромніший гонорарик, якого могло б вистачити хіба на кишенькові витрати. Наступного дня на ці копійки Минков купував ще якусь дрібничку, щоб покласти собі на стіл, мов Шіллер гниле яблуко в шухляду. Дивитиметься на неї й мріятиме про нову мандрівку, про дві валізи з чужоземними наклейками, про палубу трансокеанського лайнера, старовинні храми, портові бари й нові таємничі краї.

Від Минкова на згадку маю авторучку, яку він подарував мені, повернувшись із Москви, та ще малюнок — його я зробив сам, потай од портретованого, коли той розмовляв у нашому кабінеті з якимсь автором.

Сьогодні почався мисливський сезон. Щоб не спізнитися, я вирушив о другій годині ночі й о третій уже був у Толбухіні. Не роздягаючись, примостився на готельному ліжку й отак висидів до п'ятої, тоді забрів у поле, де аж кишіла всяка дичина. Я підняв рушницю, але зачепив ремінцем гудзик, хоч ніколи його не помічав на своїй куртці. Тоді прицілююсь удруге — та цього разу патрон виявився холостим. Я лапнув себе за пояс — аж усі патрони такі тонюсінькі й нікчемні, що й шроту не втримають. Зайці посідали й дражняться, а ж не можу їм нічого вдіяти. Топтався я так доти, поки опинився у глибочезній ямі. Давай рити сходинки. Рию, падаю, знову підводжусь і починаю рити; ледве вибрався, коли гульк — просто на мене біжить заєць. Ну, думаю, зараз копну його ногою по голові або, ще краще, вдарю стволами. Я замахнувся, та тільки приклад у руці лишився...

Типовий сон, щось подібне сниться мені щоразу напередодні відкриття сезону. Хто зна, скільки б я ще мордувався, коли б о п'ятій тридцять не подзвонив телефон. Як ми й домовлялись, Міхо Йорданов уже чекав на мене біля готелю. Ми проковтнули по пиріжку й рушили в бік села Тошева. Коло будинку місцевого відділення Товариства мисливців уже зібралася чимала юрба, люди збуджено

гомоніли й розкорковували перші пляшки. Ніхто з них сьогодні й очей не заплющив, і це було видно відразу.

Мені частенько закидали, ніби мисливство — спорт жорстокий, і я в таких випадках, чи правильно, чи ні, відповідав, що без жорстокості не обійдешся, й краще виявляти її до звірів, аніж до людей, бо й звірі теж навряд чи пожаліли б нас, коли б ми потрапили їм у пазурі. Навіть Спіноза каже, що закони, які не дозволяють убивати тварин, ґрунтуються більше на забобонах і жіночому тонкосліззі, ніж на здоровому глузді. Мені заперечують: тварини ж беззахисні! Так, але, вмираючи, вони не відають, що вмирають, отже, не здатні й страждати. Чи дуже вміє людина захищатись? А скільки разів завчасно переживає вона свою смерть, геть безсила проти неї. Звір може бодай утекти, сховатись, а людина? Вона має геніальні засоби лише для переслідування та вбивства. Серед певних верств мисливство стало ніби модою, бо атавістична жага до знищення не відмирає, а розвивається. Й коли ця жага справді непереможна, то вдовольняймо її краще на тваринах, аніж на людях. Десь-то тут слід шукати й причини виникнення ідеї жертвоприношення, за що боги ніколи не звинувачували смертних у жорстокості.

Ну, та як там не було, а ранок видався чудовий і неповторний, як і належить у перший день сезону. Хоч роса й не випала, та гичка на буряковій плантації блищала, мов після дощу, а рядки зникали десь удалині, звідки чулися постріли. Ми з Йордановим та бай Ташо ішли й ішли, а назустріч метрів за п'ятсот од нас рухався ланцюг решти мисливців. З балки почали вискакувати досі не лякані зайці й ховатися в кукурудзі. Пильнуй! Я швидше серцем, аніж вухами почув шарудіння в лапатій гичці. Світло-сивий пушок заячих вух меншав і віддалявся, на якусь мить вороновані стволи рушниць затулили їх, і все

зникло разом із пострілом. Я знав, де лежить заєць, але не квапився бігти, ці секунди теж були неабиякою втіхою. Перезарядивши, я вистрілив удруге, і ще один заєць лишився між рядками гички. В ці перші хвилини полювання мене завжди зраджували нерви, я просто не міг відпустити вухатого трохи далі. «Не поспішай! — кричав під руку бай Ташо. — Бо буде не заєць, а форшмак! Дай йому відбігти!»

Я підібрав зайців, вийшов з поля й сів край дороги покурити. Ці хвилини полювання завжди давали мені гостру насолоду. Я дивився й думав і про двох звірят, і про їхню миттєву смерть, і про те, чому вона мене зовсім не шокує. Тоді на вернулася думка, що я зовсім провінційний Хемінгуей. Той хоч полював антилоп і левів, а я приїхав сюди з самісінької Софії заради двох нещасних вуханів. Виходило, для kota й миша — здобич...

Учора ми домовилися з групою телеоператорів зустрітись коло готелю «Добруджа». Вони мали намір зняти початок мисливського сезону, й мені спало на думку, що це дуже слушно — в загальній метушні можна полювати ще. Десь о дев'ятій ми знайшли операторів і повели їх до мисливської бази на Пленемірі. Там на нас уже чекав бай Тодор, старший єгер і почесний голова місцевого товариства. Вирішили спочатку шугонуть фазанів. Коли з гаю випурхнула пара птахів, я натиснув на спуск і, замість самця, поцілів курочку. Такого досвідченому мисливцеві не дарують, але вони летіли від сонця, я погано бачив, та й камера стрекотіла за спиною, телестудійці пильнували кожен мій рух, і це мене трохи бентежило. Пізніше, коли ми перекочували на інший лан, до зайців, камера для мене вже не існувала. Режисер Пунев з оператором погогасили за мною, до того ж вони приїхали без рушниць, і це ще дужче їх злило.

По закінченні сезону, після традиційного бенкету бай Тодор запропонував мені лишатися на їхній мисливській базі скільки завгодно, мовляв, є й вода, й електрика, й усе потрібне під рукою. База міститься в урочищі, де, крім фазанів, — сотні зайчат, сарн і куріпок. Але щоб лишитися без нагляду серед такої дичини й не полювати, потрібна фанатична воля отця Сергія. Той відтяв собі пальця, щоб устояти перед спокусою жіночої плоті, а мені було важче, бо добровільно повісити рушницю на гак я просто б не зміг. У кожному мисливці спить бракон'єр, тому, щоб не брати гріха на душу, я відмовився й поїхав.

Перед обідом, коли я йшов повз гімназію, мене потягло заглянути до першої кімнати праворуч. Я пам'ятав свою парту — другу в середньому ряді. Колись не завжди хотілося входити до класу, надто ж на урок математики чи фізики. В кошмарах мені й досі сниться, ніби я не можу розв'язати задачу на випускному чи на контрольному іспиті. Зате яким щасливим почуваю себе, прокинувшись після таких снів!

Учителька пані Холевич так потурала мені, що я й досі їй глибоко вдячний. Часто навіть попереджала, збираючись наступного дня викликати до дошки. На випускних іспитах нас розсадили в просторому залі далеко одне від одного й поставили п'ятьох учителів, тож переписати в когось було ніяк. За три години я встиг розв'язати лиш одну задачку. Пані Холевич підійшла й, удаючи, ніби кепкує, непоміт-

но підказала мені рішення решти двох. У класі мене мали за поета, і вона теж наполягала, щоб я серйозно зайнявся літературою, а математика... ну що ж, хіба ми не люди?

Виконувати завдання з математики й латині мені допомагали дві однокласниці: Божанка та Юла. Коли я приходив пізно й не встигав переписати домашніх завдань перед уроками, то надолужував або під час молитви, або тоді, як учитель робив перекличку, ставши в тому справжнім факіром. Божанка була висока й дуже тендітна дівчина з синіми очима. В перервах ніколи не виходила з класу й завжди щось читала чи писала. Я допомагав їй з болгарської мови, коли вчитель викликав її з місця або ж загадував твір на довільну тему. Зате в латині вона була далеко вправніша. Що сталося з Божанкою згодом — я не знаю, бо після школи більше її не бачив.

А з Юлою ми зустрілись тисяча дев'ятсот сорок сьомого року, того самого дня, коли їй судилося накласти на себе руки. Я мало не навчав побачив її смерть. Здибались о п'ятій годині біля кінотеатру «Благоді». Від останньої нашої зустрічі минуло майже шість років, але цей час на ній майже не позначився. Вона розповідала, що працює «в отій книгарні», вийшла заміж, має сина й чудового, просто пречудового чоловіка. Я відзначив собі, яка вона бліда та як швидко й збуджено говорить: за чверть години наговорила всякої всячини, що, проте, не трималося купи. Однією рукою вона торкала мене за лікоть або вилогу піджака, другою ж затуляла собі нос, й крізь пальці видно було кров. Це непокоїло мене, та вона не давала змоги навіть спитати, що з нею, без угаду балакала й тягла в бік Судової палати. Під палатою нарешті спинилась і, так само затуляючи ніс, раптом почала читати вірші, наївну школярську писанину. «Хіба забув? Це ти колись мені в альбом на уроці фізики...» Я не міг пригадати, але відповів, що пам'ятаю дуже добре, й аж тоді спромігся спитати, що то в неї за кров. «Мабуть, помру,— відповіла вона,— й дуже скоро». «Дурниці»,— заперечив я. «Ні, ні!.. Але мені треба йти, на мене вдома чекають!»

І вона побігла вниз вулицею Царя Бориса, навіть не попрощавшись, а я ще довго дивився їй услід, не знаючи, що Юла поспішає на станцію, щоб неподалік од власного дому лягти під колеса маневрового локомотива.

Наступного вечора я мав повертатися до Варни, склавши іспити на юридичному факультеті. Вранці купив квиток, і в кишені в мене лишилось тільки п'ять левів. Усі ці дні я мешкав на квартирі однокурсника з лісного факультету, й він вирішив провести мене. Йти до вокзалу ще не хотілось, поїзд відходив за годину чи й дві, й ми знічев'я тинялися спершу попід готелем «Рила», тоді звернули на вулицю Алабін. У вітрині тамтешньої книгарні висів Юлин некролог. «Учора передчасно пішла від нас...»

Я цілу ніч думав про нашу випадкову зустріч і про ту смерть. Вагон був переповнений, половина пасажирів лишилася стояти, світла теж не вмикали, я притулюсь у тамбурі й так і їхав на одній нозі. Згодом сіло ще двоє дядьків, не причинивши дверей. Дядькам зауважили, один з них повернувся, грюкнув дверима, й страшний біль обпік мені пальці: щоб утриматися в тій тисняві, я сперся був однією рукою на металевий одвірок, і тепер, мабуть, зойкнув од болю, бо

пасажири розворушились, і знявся гамір. Мені ледве стало сили відчинити двері й вивільнити почавлені пальці, а потім я вперше в своєму житті втратив свідомість. Усе чув і розумів, що говорили круг мене, але коліна мені підломились, і я нічого не міг із собою вдіяти. Сидячі з великим невдоволенням посунулись, один же гукнув на все купе: «Дурить, стерво, то йому сісти схотілось!»

Мені здавалося, на світі є істоти, яких треба любити часом і всупереч власному серцю. Прості люди здатні на такий подвиг. Вони вміють любити чи бодай відчувати обов'язок та повагу. А ми, діти цих простих і великих людей, не спроможні вберегти себе навіть від отих драм, що їх здебільшого самі собі й вигадуємо. Ми вільні й практичні, а вони щасливі, це є істина.

Перед Юлою я й досі відчуваю провини, що не зміг покохати її. Це, може, й не провина, а просто якесь відчуття порожнечі; воно лишилося мені з років найпершої молодості, певно, назавжди. Я був недосвідченим, сором'язливим юнаком, і її дивакувата вдача бентежила мою селянську психіку. Юла вдалася відвертою й незалежною дівчиною. Бувало, під час перерви вона вилазила на вчительський стіл і починала витанцювувати, мов героїня якогось американського фільму. Писала вірші, значно кращі за мої, й не соромилася читати їх у голос. До того ж була першою ученицею в класі, відмінницею, якій легко давались усі предмети, чудово знала французьку та румунську мови.

Десь у середині жовтня, на уроці з математики, Юла кинула мені паперову кульку. Я розгорнув: «Як відчуваєш себе?» Пані Холевич виводила на дошці химерні формули, і я марно силкувався збагнути їх. Юла, сидючи поперед мене, заклала праву руку під ліву пахву, й малесенькі пальчики її нетерпляче ворушились: чекаю відповіді! Я написав: «Нудьга!» — й отримав од неї ще одну кульку: «Чого ти вирішився на дошку! Я завтра сама тобі ті задачі розв'яжу».

Так почалося наше листування за допомогою паперових кульок. Вона лишала папку відкритою, і я кидав їх туди. Юла знайшла в моїй парті щілину і в такий спосіб доправляла мені свою кореспонденцію. Потім я намацував у щілині її пальчики й тримав їх до дзвінка. Наша пошта день у день зростала, й до обіду тих кульок набиралося цілі пригорщі. Що б я віддав зараз, якби міг знову розгорнути бодай одну з тих кульок!

Балчик — це наймалювничіше місто нашого змор'я. Коли б я був художником, то малював би й малював і його безкінечні кручені сходи, й крейдяні пагорби, як Ван Гог свій Арль. Власне, Балчик приваблює чи не найбільше художників з усього чорноморського басейну. Для румунів він став мовби малярською школою, і в їхніх картинах відчувається висока любов до нього. Думаю, що й серед наших майстрів пензля немає жодного, хто бодай раз не припав би оком до збунтованого краєвиду цього міста.

Тут живе мій давній друг Іван Чернев, і він теж художник. У нього є моторка, й ми з ним часто їздимо рибалити. Сьогодні я хотів побачити і його, й те, що він устиг намалювати, та мені сказали, що

Чернев у Москві. Я знічев'я пішов до ресторану, й один рибалка сказав мені, що незабаром його човном збирається виходити в море якийсь курортник. Я розшукав його, ми завели мотор і взяли курс на Тузлу.

Між нею й Каліакрою лежить так званий Камінь — гладенька скеляста мілина, де «сплять» бички. За півгодини ми знайшли гарну місцинку, кинули якір і дістали вудки. Риба не брала, спіймавши по бичку-другому, ми відпливли далі, але й там нічого путнього не було. Переїжджаючи з місця на місце, ми відпливли кілометрів на два від берега й заходилися ловити скумбрію. Скумбрія теж клювала погано, проте до вечора кожен мав по низці.

Я сидів у кормі, товариш ближче до носа. Цей п'ятдесятирічний чоловік був добре збудований, правильні риси його обличчя викликали симпатію, і взагалі він справляв враження товариської й інтелігентної людини. Спитавши в мене, хто я, й почувши, що працюю редактором журналу, чоловік більше не розпитував, а почав розмову про те, що то таке лестоці. Це, сказав він, страшенно могутня зброя, здатна вбивати наповал. «За допомогою лестоців я вже знищив трьох директорів і взявся до четвертого. Цього теж доконаю місяців за сім або вісім — не більше».

Кожна людина так чи так піддається лестоцям, а підлабузників у світі ніколи не бракувало. Підлабузник часом теж має певні здібності, хоча здебільшого він завдячує своєю кар'єрою не їм, а чужим порокам. Скидалося на те, що мій випадковий товариш не позбавлений ні розуму, ні здібностей, але високі посади просто не ваблять його. Він мав своє хобі, й це була система витончених, досконалих лестоців. Значно цікавіше, мовляв, не пнутись угору, а залазити в душу тих, що там сидять, обмацувати зсередини їхні маленькі слабості й пороки й виховувати з них великі, використовуючи для цього всі можливі засоби.

Найприємніше, а до того ж цілком безкарно, — це потихеньку щось руйнувати; відчуття таке, ніби ловиш рибу в заборонених водах. Для такого діла, сказав він, потрібно чимало терпіння й кмітливості, бо мусиш до тонкощів і дрібниць вивчити і вдачу начальника, і всі його позаслужбові інтереси, навіть вдачу начальника дружини, дітей та близьких родичів.

Тільки зробивши все це, мій знайомий починає викачувати повітря навколо свого начальника, й викачує доти, поки той лишиться в цілковитому вакуумі.

Дуже приємно, казав він, спостерігати в такому стані наймогутнішу персону підприємства, дивитися, як вона репетує, плаваючи в порожнечі то горілиць, то сторч головою. Такого часом зазнавали королі й імператори, не кажучи вже про всіляких директорів, які, маючи безліч невідкорегованих комплексів, заколисують себе думкою, ніби вони незамінні.

Та й цього ще замало: треба водночас підживлювати постійний страх і непевність підлеглих, бо ці почуття безвідмовно збуджують у людині до часу заколисувану зненависть до начальника. Отже, девіз такий: завжди вдавай переляканого, домагайся цього й від інших, і начальникові кінець. Що дужче боятимуться його, то швидше зростатиме його самоповага, яка рано чи пізно запаморочить йому голову й штовхне на шлях беззаконня.

Мій знайомий говорив і говорив, і кожне нове слово переконувало мене, що він говорить щиро. Знання та факти, якими він підкріплював свою жахливу теорію, свідчили про те, що він і справді є чимось там заступником на не знати якому підприємстві. Лише одного я так і не зміг уторопати: звідки в нього сміливість отак відкриватися перед незнайомою людиною? Чи впізнав у мені літератора й вирішив проробити своєрідний дослід, чи й сам є одним з отих маніакальних писак, які ладні першому-ліпшому переповідати свою божевільну графоманію?

Так чи так, але, слухаючи його теревені про найкращі методи залякування, я й сам відчув неспокій. Отой неспокій, що отруює душу й вичавлює з неї все, лишаючи тільки гніт сірого смутку. Я добре знаю це почуття — воно приходить завжди, коли вже перестаєш відчувати будь-що. То не моя хвороба, я певен; то швидше зовнішня зараза, яку поширює певна категорія людей, що зранку до вечора тримають палець на вустах: тш-ш-ш... Вони, мов дві краплини води, схожі на цього в човні, сіють круг себе почуття страху, хитрують і роблять подію з кожного жарту й натяку. Злобні зайці. Одне вухо в них завжди нашорошене, щоб не прогавити підозрілого шуму, по закутках вони шепочуться й перешіптуються, кожен порух їхній — то змова й засторога: пильнуй, хтось стежить за нами, щось обов'язково має статися, дивись, куди ступаєш, ніхто не знає, де лежить міна!

Вони лякливі, проте вперто намагаються колупати підвалини нашого соціального устрою. А може, й не такі лякливі, як нам здається? Може, страх отой — не їхнє єство, а їхня зброя? Але збуджувати в людях непевність — то означає бути нездарою, розписуватись у власній безсилості.

Я вже зарікався читати те, що сам надряпав, боюся, що прочитавши, тут-таки викину на смітник. Списані аркуші блокнота я досі ховав у валізу на дно, під сорочки, далі від спокуси. Мав на думці дістати їх аж у Софії і, якщо вони видадуться не дуже нікчемними, надрукувати. Коли не можу закінчити того, що почав раніше, міркував я собі, то бодай вестиму щоденник, записуватиму в нього геть усе, де б не був і з ким би не зустрівся, й не лягатиму спати, доки не заповню хоча б кілька сторіночок. Зрештою, хай це буде моїм дослідом на час відпустки, експериментом, який я будь-що мушу завершити.

Так я поклав собі, але тут-таки й порушив своє рішення...

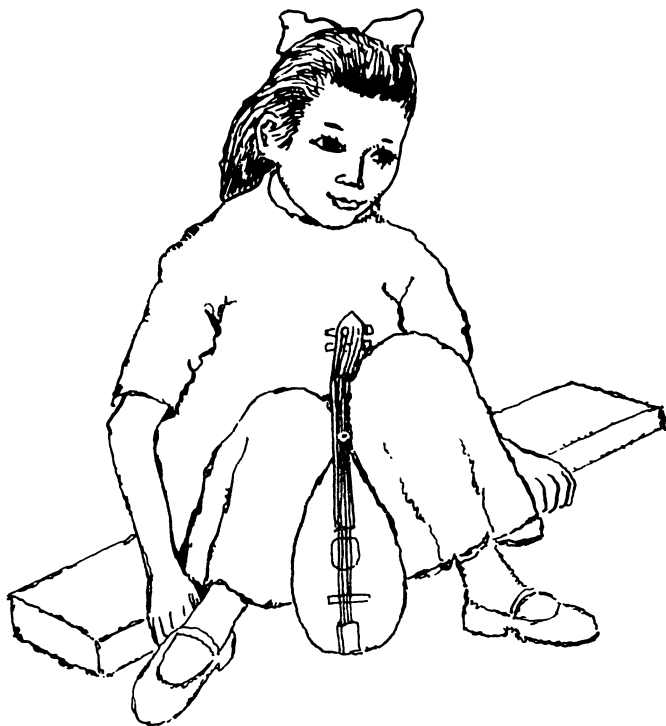
Вранці пішов у мисливський магазин по гільзи й там здибав знайомого. Виявилось, що стефанівський голова запрошує мене в неділю полювати на вепра. Спеціально підготувавши кілька патронів, я подався обідати, тоді години зо дві читав, тоді ще трохи потинявся містом, і день минув. У щоденнику я так і записав: сьогодні нічого не сталося. Та тут мене почала забирати цікавість, і, щоб бути послідовним бодай у непослідовності, я дістав навімання з валізи кілька аркушків і прочитав. То було наше з Юлою «листування», і воно нагадало мені інший випадок, у Відні, після капітуляції Німеччини, коли мені довелося розмовляти з однією дівчиною в спосіб чисто піктографічний.

Наша частина стояла в угорському місті Капошварі. Командиром у нас був полковник старої армії, я ж виконував обов'язки його за-

ступника. Радянський гарнізон у Відні передав нам частину трофеїв — легкові й вантажні автомашини, — оскільки ж полковникові не вельми довіряли, то разом із ним, за наглядача, поїхав і я. Полковник і справді кудись зник, і вся робота лягла на мої плечі.

Наші машини стояли на якійсь площі у Вінернойштадті, хоч я й не певен, чи звалось це місто саме так, — десь кілометрів за п'ятдесят од Відня. Ми брали по легковій машині в кузов, другу чіпляли на буксир, і в такий спосіб наша колона — дванадцять ваговозів — курсувала між Віднем і Капошваром добрих два місяці. Я вже не пригадую, чи дуже нас квапили, чи не дуже, нічого не лишилось у пам'яті й од Відня, крім хіба що Карлсплацу. Та й бував я в тому Відні разів з десять, чекаючи, поки мої хлопці навантажать трофеї. Одне я запам'ятав добре: колишнього, «співочого» Відня не було. Мешканців австрійської столиці посів такий голод, що вони виносили на вулицю все своє майно, аби виміняти хоч трохи якогось харчу. На тротуарах Карлсплацу стояли навіть шафи для одягу.

Я потрапив на цей дивний ярмарок першого ж дня. Дівчатко років семи чи восьми в старому платтячку в синій горошок сиділо на брівці тротуару так по-сирітському, що я мимохіть спинився. Воно теж помітило мене й простягло свій товар. То була нова й гарна мандоліна, я спробував пояснити дівчинці, що не маю грошей, та вона сказала: «Цікагетн! Цікагетн». Я тільки пізніше довідався, що на сигарети вони вимінювали в селян борошно чи хліб, але в кишені у мене була всього лиш одна пачка «Арди», та й та почата, дев'ятнадцять

штук, бо вже й сам привчався курити. Я віддав сигарети дівчинці, не схотівши її мандоліни. На дідька мені та музика, думав я собі, хоч було б і взагалі гидко брати мандоліну за таку безцінь. Але дівча поклало свій інструмент і втекло.

Я й собі пішов, та відразу ж мене наздогнав якийсь літній чоловік і заходився щось джерготіти, киваючи на мандоліну. Перехожі обминали її, мов щось незвичайне, а той літній віденець підняв інструмент, уклав мені в руки й знову сів на свою скриньку. Це був інвалід, і, вслухаючись у його нервову, збуджену говірку, я нарешті зрозумів, що він хоче сказати. Мовляв, не годиться відмовлятися, коли тобі щось дає дитина, тим більше, якщо ти й сам учинив добро.

Наша частина лишалась в Угорщині до кінця літа, й за цей час я навчився трохи грати. Мандоліна й досі живе, стара й уже потріскана, з двома перламутровими метеликами на грифі...

Коли ми вперше поверталися з Відня до Капошвара, на дорозі біля великого маєтку побачили дітей — двох дівчаток і хлопчика, які розпачливо вимахували руками. Старша дівчинка мала років тринадцять, а ті двоє по дев'ять або десять. Ледве ми спинилися, як вони підскачили до машини, бліді, нечесані, в лахмітті:

— Дяденька!..

Я розгубився, бо не сподівався почути від цих обідраних дітлахів на чужій землі російське слово. А вони кричали, перебиваючи одне одного, й показували в бік маєтку:

— Убейте его, дяденька!... Убейте!..

Я ніколи не забуду цих слів. Найстрашніше, що я почув на війні. Вустами янголяток промовляла злоба.

Діти відбігли на півкілометра від маєтку, щоб їх не помітив господар. Тиждень тому вони бачили радянські колони на шосе, чули російську мову, та не могли втекти, бо господар тримав їх під замком. Але дорога наче вимерла, й удруге машини з'явилися тільки сьогодні вранці. Вони їхали на схід, і діти знали, що то не німці. Та я був одягнений у форму танкіста, трохи схожу на німецьку, й старше дівча, побачивши мене, збентежилося, сказало «Здравствуйте...» й одійшло. Я відповів на привітання по-російському, дівчинка спитала, хто ми такі. Болгари, — відповів я, — російською мовою говоримо погано, але «теж наші», союзники.

І тоді вони почали кричати й перекикувати одне одного, розповідаючи про свої поневіряння. Якимсь уночі їх загнали в залізничний вагон, возили не знати куди й скільки, поки нарешті привезли в цей маєток. Відтоді минуло два роки, й увесь час вони працювали на господаря...

Мої хлопці розчулилися. Деякі схопили гвинтівки, ладні тут-таки вбити того пана. Проти старих розгніваних солдатів я був зовсім юнак, і їх стримували хіба що мої погони. Я навіть гримнув на них, мов справдешній Остап Бендер: «Парадом командує я!»

Та ледве встиг угамувати їх, як виникло нове: діти сказали, що в гаражі маєтку стоять дві чудові легкові автомашини. Тепер солдатів уже ніщо не могло втримати. Вони подалися до будівель, а діти бігли поперед них. Назустріч вийшов чоловік у вельветовому піджаку. Він мав років п'ятдесят і більше нагадував інтелігента, який усамітнювся для роздумів, аніж великого землевласника.

Чоловік стояв мов укопаний, діти підбігли до нього, поговорили з ним, а мені сказали, що це не сам господар, а його родич або знайомий. Він уже давно живе тут і цілими днями читає книжки. «Пана вдома нема, — сказав чоловік. — Кудись пішов і не повернувся, коли не вірите — гляньте самі».

Він одчинив нам гараж, і хлопці викотили машини. Чоловік у вельветовому піджаку тільки дивився, мовчазний і переляканий. Я часто згадую його закам'янілу постать, і досі не знаю, хто він такий: учений, письменник, благородний інтелектуал, який знайшов у тому маєтку тихий притулок серед виру війни, чи громадський діяч і фанатичний фашист?

Я вирішив одвезти дітей до Капошвара й передати їх радянській комендатурі. Та щойно ми ввімкнули мотори, як удалині з'явилася колона радянських автомашин. Я підняв руку, й незабаром із першої машини виліз геть сивий, аж білий, майор. Сяк-так одрекомендувавшись, я розповів йому про дітей. Солдати в кузовах теж слухали.

— Де вони? — вигукнув майор.

А старшенька вже бігла сюди, й ті двоє теж поспішали за нею. Новина враз майнула вздовж колон, бійці позбігалися, хапали малих на руки, цілували їх, плакали й розпитували, чи немає тут поблизу й інших дітей. Серед воїнів були батьки, чиїх синів і дочок теж забрано в неволю.

За другим рейсом я вирішив оглянути Відень, та, крім порожніх будинків і безлюдних вулиць, нічого побачити не зміг. Я тинявся, поки задощило, й повернув назад. Та хвилини через десять збагнув, що збився з дороги і йду зовсім не в той бік. Двоє радянських солдатів, яких зустрів на вулиці, теж не зарадили мені, бо знали Відень так само, як і я. Тоді підійшла дівчина в білих рукавичках і з парасолькою.

По-німецькому я знав лише «кутн таак» і теж нічого не второпав. І поки вона пояснювала, як знайти той готель «Гренц», дощ пустився, мов з відра. Дівчина розкрила парасольку й пішла собі, та побачивши, що я стою під зливою, як бовван, підбігла й кивнула мені йти з нею.

Добрих півгодини брьохалися ми по калюжах, доки знайшли мій «готель». Одну половину його, мов ножем, відрізало бомбою, в другій розмістилося чоловік десять наших офіцерів. У кімнаті першого поверху була кухня, де господарював літній дядько з якогось присофійського села. Варити він брався не часто, а харчувалися ми здебільшого всухом'ятку. Зате хліба тут було досхоchu, й у центрі голодного Відня його скромна кухонька здавалася раєм.

Коли ми вскопили до готелю, дощ пішов ще рясніше. Дівчина хотіла йти, я ж уперше по-справжньому відчув, як то погано не мати змоги порозумітися. Мав би подякувати молодій віденці, та лише переступав з ноги на ногу, ладний крізь землю провалитися. Тоді кивнув на дві канапки в холі. Дівчина повагалась, проте, виглянувши в вікно, згорнула парасольку. Ми посідали на канапах біля столика, й тепер я знову був ладний провалитися крізь землю. Віденка, гарна й синьоока, щось говорила мені, всміхалась, а я тільки знизував плечима.

Повз нас із тацею в руках пройшов кухар. Ідальні тут не було, й він розносив їжу по кімнатах. Дівчина зняковіла й дивилася вслід

солдатів, поки той зник, а коли глянула на мене, очі в неї блищали. Ресторан? Ні, сказав я, кухня. Сказав, навіть не підозрюючи, що по-німецькому це звучить майже так само, й вона зрозуміла мене.

Я спитав, чи не хоче вона їсти, й подумки вилаяв себе: цілий Відень голодує, а я, дурень, таке питаю! Я замовив солдатів дві обіди, й незабаром уже дивився, як ця тендітна й бліда, аж прозора дівчина наминає нашу люту, густо поперчену манджу й скибку за скибкою їсть хліб. То було дуже сумне трапезування. Врешті на столі лишився один крайчик, але вона з'їла і його. Попоївши, дівчина випросталася, полегшено зітхнула й відрекомендувалася: Інгеборг. Це ймення й досі здається мені милозвучним і гарним. І коли я згодом читав новелу Томаса Манна «Тоніо Крегер», уявляв собі його героїню Інгеборг саме такою, як ота віденська дівчина в білих рукавичках.

Інгеборг знову заговорила до мене, та я лише безпорадно кивав, як і досі. Моя польова сумка висіла на стільці, Інгеборг дістала з неї аркушик паперу й зовсім по-дитячому, просто й виразисто намалювала чоловіка з вусами. В одній руці він тримав праску, в другій — ножичі. Поряд із ним виросла жінка з ножем і виделкою, за ними — юнак у солдатській формі. Малюнки були промовистіші від слів. Батько кравець, мати домогосподарка, брат в армії. Згодом Інгеборг і над братом, і над батьком намалювала по конверту й поставила при кожному знак запитання. Обидва пішли на фронт, і вістей нема. Далі з'явився ще один малюнок із позначкою «20 км»: десь під Віднем у них була дача, в якій жив їхній родич і доглядав господарство, — двох кабанців, курей і вівчарку. Та Інгеборг перекреслила й це хрест-навхрест.

Я теж намалював чоловіка з ножичями. Батько мій у ті роки саме кравцював. Коли не зважати на різницю між сільським пошивайлом і модним віденським кравцем, то ми з Інгеборг належали до одного соціального стану.

Находила комендантська година, й о пів на дев'яту Інгеборг пішла. Наступного дня вона прийшла знову. Ми разом вечеряли, помалювали цілий оберемок паперу, й Інгеборг забула про комендантський час.

Я приїздив до Відня ще разів з десять, і вона завжди чекала мене коло готелю, зворушливо пунктуальна й така чарівна в своїх білих рукавичках на тлі руїн. Інколи ми блукали порожніми сумними вулицями, «співочий» Відень похмуро німував, але нам двом було в ньому гарно й затишно. Я вже забув і про недавню війну, і про її знегоди й лише сумував, що маю назавжди розлучитися з Інгеборг. А з наших сотень малюнків, таких оригінальних, та, може, й дотепних, як мені здається тепер, міг би вийти цілий мультиплікаційний фільм.

Коли я востаннє прощався з нею, Інгеборг сиділа в кабіні машини й плакала. То було вже далеко за Віднем, вона мовчки дивилася на мене, й сльози збігали їй по щоках. Потім вона скинула рукавичку й дала мені. Рукавичка довго їздила за мною в польовій сумці, та майже вдома, на переправі через Дунай упала в воду разом із сумкою. І тоді я по-справжньому збагнув, що ніколи більше не побачу Інгеборг. Вона приходила до мене заради нужденної вечері, хай навіть так: але що важить ця спонuka проти її кохання! Наші зустрічі були красою й радістю серед злиднів сумного, спотвореного життя!

Коли я дивлюся на край неба за морем, у душу мені закрадається невиразне відчуття пригніченості. З усіх боків напосідають старі, як світ, проблеми, над якими люди, скільки живуть, стільки й сушать голову. В чому сенс усього того, що в нас і навколо нас? Осінь, а надто ж оця нинішня, виповнена гамою теплих барв, навіває журбу й порушує хід думок, роблячи з мене сентиментального споглядача. І, що найкумедніше, наводить до банальної філософічності. Скажімо, сиджу й думаю, чому природа така байдужа до живих істот... І навіть вона створила життя, коли їй до нього зовсім байдуже? Може, для неї якийсь там сенс і є, проте з погляду живих він, через отутати байдужість, втрачає будь-яку вагу. Передбачивши розпач мислячої людини, вона дала їй маленьку «втіху» — пристрасті. Це продовжує життя. Запальній натурі ніколи думати про смерть. Наполеонові і всім подібним до нього, певно, здавалося, що вони жили тисячу років. Чи не є та славнозвісна творчість природи якимось хаотичним, безцільним жартом або низкою жартів? Найперший — вона не питала живих, чи хотіли вони бути створені. Другий — смерть. Потворна, болісна й здебільшого смішна.

Найгірше ж те, що не можемо не тільки мститись, а й сердитись на неї. Смерть без-

жальна й до самої себе. Коли б не це, люди б давно вже поставили її до стінки, бо вона є найбільшим, причому безкарним, убивцею. Боротися з природою! Чи не в цьому полягає довічне прагнення людини: перемогти й звільнитися з-під її ярма? Є така маловірогідна теорія, за якою ми — живі роботи, запрограмовані інопланетною цивілізацією. Тільки цього нам і бракувало — бути для якогось космічного панства піддослідними кролями. Вони ж можуть бавитися, скільки їм заманеться, тоді раптом вирішать, що ми їм більше не потрібні, й запрограмують нам третю світову війну.

Оце я сів на скелі мису Каліакри, щоб помилуватись морем, а воно навіяло такі недолугі роздуми. Щоб не здаватися собі самому смішним, довелося втішатись думкою, що багато мудрих людей світу від сивої давнини до наших днів теж ставили собі ці питання й так само не могли знайти на них відповіді.

Сьогоднішнє полювання минуло спокійно, а тому нецікаво. Коли йдеш на великого звіра, таке трапляється частенько, надто ж якщо збереться багато мисливців, а урочище тягнеться на довгі кілометри. Першу годину дотримуєшся всіх правил, боїшся не то запалити цигарку, а й ворухнутись, і тоді раз у раз вчувається тупотіння й хрускіт хмизу. Потім забирає нудьга й кортить бодай словом із ким-небудь перемовитись, а вже коли з'явиться слово, то прийде й порозуміння, ви зійдетеся по-сусідському й дістанете сигарети. Так було й сьогодні.

Собачий гавкіт чувся то зовсім поряд, а то раптом надовго зникав, і це свідчило, що звір ходить аж за горбом, куди від нас дуже й дуже далеко. Коли собаки озвалися вдруге, двоє місцевих мисливців промовили майже водночас: «Шакал! Цей на вітер не гавкатиме!» Собак було шість або й сім, але з-поміж них мисливці вирізняли одного й говорили про нього, мов про видатну особу, як говорять болільники футболу про свого улюбленця Аспарухова.

Два роки тому звідси їздили на вепрів аж за Тервел, а повернулися без Шакала — хтось із тамтешніх спритників украв. Ця подія розворушила всіх мисливців Толбухінського округу й усю міліцію. Кожен, хто лише мав рушницю, пішов на розшуки славетного пса; злодій перелякався й відпустив його на волю.

Десь в обід під'їхав хлопець на мотоциклі. Собаки раптом замовкли, мене розбирила нетерплячка, і я спитав хлопця, чи не можна під'їхати ближче. Він завів мотор, ми спершу дали гаку, тоді рушили через ліс навпростець. Разів кілька довелося злазити й перетягати мотоцикл крізь кущі, але нарешті ми таки виїхали на гору. Звідси було видно весь Батовський праліс, тихий і золотий під осіннім сонцем.

Коли гавкіт почувся зовсім близько, я майнув у кінець галявини й опинився над самісіньким краєм прірви. В рідкому чагарнику піді мною гасали пси, та не встиг я огледітись, як вони крутнулися й заваливали. На вільній латочці серед собачої зграї стояв чималий вепр. Озираючись туди й сюди, він сів і притих. Із стометрової відстані вепр видавався дуже великим.

Собаки сиділи навколо нього кружка й істерично гавкали. Урвище піді мною було майже прямовисне, й поки я нагледів, де злізти, якийсь мисливець уже скрадався до кабана. Підійшовши кроків на двадцять, він став цілитись йому з-поза спини, тоді збагнув, що звір геть зморений, і зайшов з лівого боку. Тепер мисливець стояв од нього за десять кроків і старанно ціливсь у серце. Кабан, зовсім охлявши після чотиригодинного переслідування, тільки й спромігся повернути голову до мисливця.

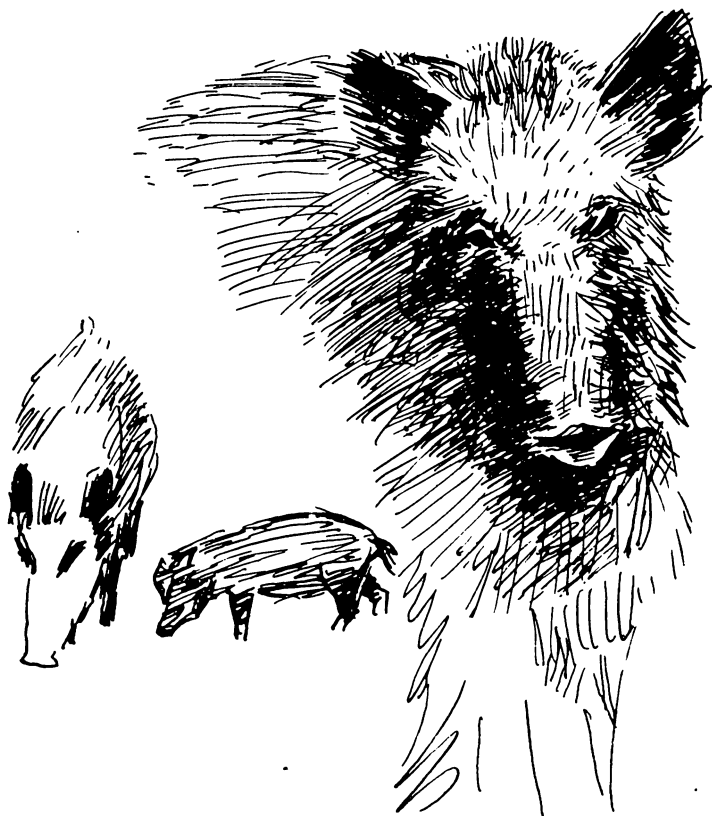
Разом із пострілом я почув, як шрот ударив по шкурі звіра. Кабан схопився й наставив ікла на мисливця, та той вистрілив удруге. Цьо-

го разу шрот просвистів мимо, але й вепр не напав, а кинувся тікати, однак, пробігши кроків двадцять, знову сів. Мисливець, на бігу перезарядивши рушницю, вистрілив утретє, звір схопився й тут-таки ліг, а той, скрадаючись, підійшов і вистрілив йому в голову.

Щоб дістатися місця подій, ми мусили об'їхати весь горб. На протилежному схилі вже торохтів газик. Він подерся просто вгору, а ми на мотоциклі рушили слідом за ним. Кілька разів шофер виходив розчищати дорогу, та ось, нарешті, ми підняли вепра на машину й одвезли в балку до самотньої чешми.

За якусь годину вже горів добрий вогонь, а в казані кипіло м'ясо. Водій привіз із сусіднього села вина, пива, ракії й ціле відро квасіння. Мені дісталось кілограмів з десять вепрятини, я не мав куди її подіти й лишив у холодильнику Будинку журналістів. Половину можна було відвезти родичам у Варну, решта призначалася для друзів і для всіх тих, хто трапиться за столом...

Я дописав останній рядок і подумав, що ці нотатки вже почали обридати мені. Мали б розважати, натомість перетворилися в нудний обов'язок.

Тож поговорімо, нарешті, й про мене: я теж колись народився. Як сказав Остап Бендер, цього факту заперечити не можна, хоч важко й виправдати чимось іншим, як примхою матінки-природи. Це єдине, що рятує становище, інакше людство б вигукнуло вустами котрогось нашого дядька з-під Софії: онде, бачили такого? Людство не вигукнуло, і це вкрай образило мене, бо пізніше я довідався, що появу на світ божий інших осіб воно вітало до хрипоті в горлянці.

Ніде правди діти, наші селяни зустріли мене досить прихильно, навіть оголосили найкращим немовлям року, та що являє собою якесь нужденне село в порівнянні з усім людством!

Я мав у собі доволі гідності, щоб, махнувши рукою, повернутися назад, у небуття, та чи здатна людина в одноденному віці скористатись револьвером або ж отрутою?

В такий спосіб змусив мене світ визнати його, не питаючи, подобається він мені чи не подобається, й то було моїм першим відступом. Але попереду я ще мав багато часу, аби довести йому, що коли я не спроможний переробити його, то й він, не поборовши мене, буде змушений погодитись бодай на нічию.

Один класик запевняв, ніби пам'ятає себе з восьмимісячного віку. Навряд чи треба когось переконувати, що ця феноменальна пам'ять нічого спільного не має з геніальністю, тому й мене ніскільки не бентежить, що пам'ятаю все ще до свого народження. І зовсім не вірю Сенеці, який твердить, нібито перед нами була сама тільки смерть. На жаль, багато хто з моїх читачів ухопився за цей борода-тий афоризм і виказав недовіру до змальованих мною випадків, що мали місце до мого народження. Їх названо нісенітницею, більше того: знущанням із життя.

Сучасний літератор інколи може стерпіти недовіру читача, навіть сприйняти її як дружній акт, але знести таке, як ото, звинувачення, навряд чи йому вистачить сили. Принаймні я не знаю нічого страшнішого. Саме тому моя розповідь відтепер ґрунтуватиметься на незаперечних фактах, а коли точніше, то факти самі візьмуть її за ніс і поведуть шляхами святої життєвої правди. І щоб далі ніхто ні на йоту не засумнівався в правдивості моїх розповідей, я викреслюю зі своєї нужденної біографії перші вісім днів, протягом яких мене тримала в лабетах жовтяниця.

Тоді на очі мої впала запона, й увесь світ почав здаватися жовтим, аж доки й зовсім погас. Ця жовта сліпота, наслідки якої не можу подолати й досі, завдала мені страшенних мук, а якщо сюди додати й неспроможність ворухнутися й вимовити слово, то Прометееві муки порівняно з цим здадуться легкою пригодою. Я міг тільки плакати, плач був єдиним, чим я нагадував людям про себе.

А плакати доводилося з будь-якого приводу, найчастіше ж, коли мене обсідали блохи. Пізніше, в казармі й на фронті, коли вже навчився боронитись од них, я став зневажати цих кровожерливих істот і в такий спосіб помстився їм за всі двадцять попередніх років. Я виявився дужчим од могутнього диктатора Сули, який дав загризти себе нікчемним вошам.

Плакав я, зрозуміло, й тоді, коли бував голодний, і ця звичка лишилася в мене й досі. В дев'ятиденному віці я вже знав, що коли людині хочеться їсти, треба пустити сльозу, навіть перед рідною матінкою, й може, саме від мене пішла народна приказка, згідно з якою мати не лапнеться, поки дитя не заплаче. Хоча взагалі моя мама була щедро й годувала мене, не чекаючи зайвих нагадувань, та й не допитувалася, заслужив я цього чи ні. Скидалося на те, що лише матері з батьками годують людину безкоштовно або в безтерміновий кредит. Іншим доводиться відробляти харч, а коли й ні, то бодай величати годувальників «рідним батьком» і «рідною матір'ю». Батьківське звання розчулить будь-кого, і той будь-хто вже не звертатиме уваги на твої особисті здібності. Коли ж назвеш когось благодійником, та ще в такий спосіб, щоб він у це повірив, то беззастережно користуватимешся з його прихильності все своє життя.

На дев'ятий день жовта запона спала мені з очей, і я запам'ятав геть усе, що було круг мене. Біля вікна стояло троє малих нечупар. Найменша тримала мене на руках і старанно тицяла пальцем у шибку. Через кілька років з неї мала вирости моя тітка, тепер же це ще була дев'ятилітня замурзана й босонога дівчинка. Вона хотіла познайомити мене з великим світом за допомогою кількох примітивних понять: кабан, собака, сніг. Надворі й справді були й собаки, й сніг, і великий рожевий кабанило з вислими вухами. Його щойно вигнали з сажа, й він, одвилький від волі та рухів, ледве стояв на ногах, по саме черево в снігу.

Круг кабана ходило десятеро дядьків із ножами й дивилися на нього. Він теж дивився на них, задержав писок і довірливо блимаючи білими віями. Раптом двоє кинулися на кабана, вхопили за ліві ноги й перекинули. До них підскочило ще двоє, й тільки тепер кабанисько здогадався, в чому річ, і заверещав, наче локомотив пасажирського поїзда. Такий поїзд я вперше побачив років через п'ятнадцять після цієї події, й гудок його щоразу нагадував мені про нашого кабана.

А кабан був і справді добрячий, аж четверо дужих дядьків не могли втримати його й мусили гукати на підмогу решту. Мій дід стяг кабанові зашморгом писок, щоб припинити верещання, кабан од браку повітря наче сказився й вирвався з дужих рук, дядьки знову схопили його, й отак тривало хвилин із десять. І тільки один чоловічок, низенький і клишоногий, з довгими, мов у мавпи, руками, стояв і не втручавсь у ту колотнечу. Та коли дядьки нарешті притисли кабана до землі, чоловічок коротким і добре завченим рухом устроїв ножа в гладку кабанячу шию. Тварина сіпнулася всім тілом і ще раз кувікнула, заллялась, і з рота їй побігла густа чорна кров.

Вело Гайда, відомий на все село колій, довго не витягав ножа, вправно намацуючи кінчиком леза ті жили й хрящі в свинячій горлянці, які мусив неодмінно перетяти. За кожним рухом ножа конвульсії слабшали й слабшали, коли враз кабан так рвучко хвицнув усіма чотирма ногами, що дядьки знову порозліталися. Вело Гайда сховав ніж за широкий пояс, і решта дев'ятеро теж відійшли вбік, аби заросла салом свиняча душа могла вільно возвестись.

А хата наша просто двигтіла. В обох кімнатах клекотали каструлі, пахло капустою й сирими дровами, а коли згодом принесли ще й цілу миску тельбухів і присунули до вогню, стало й зовсім нічим дихати. Я, бідолашний, і чхав, і кашляв, та жінки робили своє й не звер-

тали на мене уваги. Згодом до хати потяглися сусідки, й кожна мала під запаскою прісний корж і пляшку вина чи ракії. Вони складали своє приношення в кутку й теж бралися допомагати.

Серед двору стояв на вогні великий чорний чавун, бо коліям треба було гарячої води. Вони вже лупили кабана, витираючи масні руки об кожухи, щоб довше носились. Навколо зібралося ціле юрмище зацікавлених: дітлахів, курей, собак і гайвороння. Діти допомагали коліям одне з-перед одного, сподіваючись одержати кабанячий міхур, бо то річ не буденна й з неї можна зробити що завгодно, навіть футбольний м'яч. Дядьки вже вигадували всілякі змагання: хто кого поборе, хто перший здереться на високий горіх або добіжить глибоким снігом до якогось там місця, того й міхур.

А Вело Гайда, головний колій, мав право висунути й ще делікатнішу умову: поцілувати кабана під хвостом. Через кілька років після того я щоразу перший зважувався на такий подвиг і забирав приз. Я б не сказав, що процедура вельми приємна, навіть Вело Гайда глузував, та це не спиняло мене: я заплющував очі й нахилявся до того проклятого хвоста. І коли пізніше читав Алека Константинова, геніальні принципи його героя бай Ганя не надто вражали мене, тільки ще раз стверджували мій кільканадцятирічний життєвий досвід.

пси пантрували віддалік: який ближче, який далі, в залежності, так би мовити, від ступеня свояцтва та заслуг, чим дуже нагадували мені людей. Наші собаки вартували коло самого кабана й, сподіваючись найбільших пільг, намагалися не прогавити жодного руху коліїв. Коли з кабанячого черева діставали печінку, нирку чи ще там щось, собаки мимохіть підповзали, облизувались і скавуліли від нетерплячки.

Сусідські кудлані стовбичили трохи далі, а вже й геть за всіма, поздиравшись на плоти й курники, пантрувала всяка прилюдна собачня. Й уся ця публіка сіпалась і скіглила, раз по раз обмахуючи слину червоними лезами язиків.

Котрийсь дядько витяг з кабана паруючий тельбух і недбало кинув у сніг. Наші пси дісталися туди одним стрибком, ухопили належне їм добро й потягли під пліт. Сусідським тільки того й треба було, вони й собі накинулися шарпати, а за ними майнула й уся чужа й навіть зовсім незнайома швора. Тепер наші мусили ділитися здобиччю, а це не було ні приємно, ані справедливо. Лець початі кишки лишились у снігу, собаки ж настовбурчились, наїжачилися й вишкірилились одне супроти одного з погрозлиливим гарчанням, люті й геть закаляні. Коли котромусь із них щастило вхопити зубами край кишки, на сміливця накидалася відразу вся ватага й робила з бубна решето. Так, один по одному всі слабші відступили на непідготовлені позиції — зализувати рани й мріяти про наступне різдво, на арені лишалось менше й менше багатоборців, аж доки залишився тільки наш рябий, увесь пошарпаний і заллятий кров'ю. Але він був переможцем, і решта мовчки стежила здаля, як пес, перетягши відвойоване під засіку, ліг поряд відпочити.

Кури ж та сороки мусили вдовольнитися ще меншим — вони старанно вибирували червоні плями на снігу.

В ті часи я не відзначався бозна-якою спостережливістю, проте ця язичницька сцена могла вразити кого завгодно. Вона збудила в мені непевні асоціації й думки про майбутнє, і я спробував уявити, як то

буде гидко, коли життя й мене змусить по-собакому гризтися за шмат смердючої кишки. Та гнітюче передчуття зникло так само швидко, як і з'явилося. Я вже натякав у попередніх оповіданнях, що мати разом із молоком своїм улила мені добру мірку здорового оптимізму, тож я не міг лишатися в полоні всіляких інтелігентських і нездорових настроїв. А хай би ви не діждалися, сказав я сам собі, щоб я кусав ближніх заради клаття брудної кишки! Коли вже кусатися, то бодай за свіже й чисте м'ясо.

Отак я вирішив, огледівся навкруги, й мені стало весело, як буває завжди, коли споглядаєш природу. Різдваєне матове небо лагідно вкривало наше село, на городі, мов сироти, стриміли тоненькі стовбурці акацій, між ними з акварельною чіткістю проглядали сусідські хати, й димарі здавалися величезними люльками. Тато вигнав худобу поїти, корова й волики нагадували знудьгованих глядачів у театрі, які вийшли провітритися після першої дії; тварини чухались об одвірок, застояні й руді від сечі, й спровола наставляли одне на одного роги, немов і справді збиралися битись.

Я пильно вивчав їхній норов, раптом подумавши, що, може, колись доведеться змальовувати їх у майбутніх творах. Але згодом перспектива заглиблюватись у життя тварин видалась мені недостойною, я роздумав і вирішив люб'язно передарувати цю тему Йорданові Йовкову, який так любив говорити мовою тих, кому мови не було дано¹.

Попри все, мені впало в око, що в той час, коли кури, собаки, гайвороння й інші дикі та свійські тварини дзьобали й вилизували кров на снігу, воли нюхали ті плями з огидою й ішли геть, прикро вражені кольором крові. Після цього мене вже не дивувало, коли дядьки дражнили волом якого-небудь працьовитого, лагідного й мовчазного чоловіка.

Доки я так ото розмірковував, наші постелили долі скатертину — від стіни до стіни — й почалося трапезування. Щоб я поводивсь у товаристві чемно, моя замурзана тітка поклала мене в колицку, підвішену до сволока за гак, і почала гойдати. З кожним разом я злітав над дядьківськими шапками, й мені було видно все, що робиться на скатертині. Бачив товстезні скибки хліба, повні полумиски свіжини, чаші з вином і вузьенькі зелені пляшки ракії. Народ аж умивався потом, але нікому й на думку не спадало роздягтись чи бодай скинути смушеву шапку. Тільки шморгали, сьорбаючи гарячу юшку, та втирали носи рукавом.

Сморід розпарених кожухів так негативно впливав на мою ще не загартовану слизову оболонку, що я швидко знепритомнів. Коли ж прочуняв, люди піді мною й досі плямкали, гризли цибулиння, перекидали порожні чаші догори дном і блаженно відригували. Незабаром хтось дістав сопілку, й кімнату виповнили звуки такої давньої й тягучої мелодії, що всі припинили й заслухались. І коли сопілкар нарешті втомився, дід, уже теж червоний, мов полив'яний глечик, учепився до моєї матері:

— Ану, затагни, булко², й ти якось!

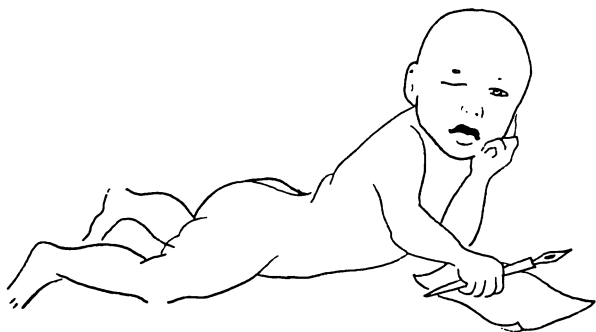
— Та я не вмію,— збентежилася мама.

Тут уже прилучилося й жіноцтво:

— Така молода булка — й не вміє?

¹ Автор має на увазі книжку класика болгарської літератури Й. Йовкова «Коли б вони вміли розмовляти».

² Невістка або молода жінка (болг.).

Мати моя й справді не мала якихось особливих талантів, але не могла й відмовитись, а дідом керувала не так любов до вокалу, як бажання похизуватися перед сусідами молодою невісткою. Дід пишавсь і своїм «насінням», тобто моєю персоною, й раз у раз кидав розчулені погляди на колиску:

— Гей, але скажу вам, я ще ніколи не бачив, щоб отаке дрібню не так удалося в нас. Могутнє наше насіння, скажу я вам!

А я собі думав: лихо мені й горе, коли не зумію подолати законів триклятої спадковості. Бо ж інакше не вдамся ні зростом, ні розумом, ще й отакою лисиною світитиму, як мій дід. Хто ж за мене, потвору, заміж піде?

На жаль, я тільки згодом пересвідчився, що марносластво ніколи не приводить до добра. Бо успадкував од діда все, чого найдужче боявся, навіть подвійно.

Трапезувальники нахабно витріщалися на маму, вона довго пекла раків, аж урешті-таки глибоко зітхнула й затягла. Мабуть, я єдиний і помітив, як їй важко співати. Мама соромилася нікчемності свого таланту, й це свідчило, що вона не позбавлена якихось естетичних критеріїв. Адже стільки чуття вкладала в свої колискові пісні!

Але оплесками люд її таки нагородив, стежачи не стільки за майстерністю виконання, як за змістом пісні. Пісня мене так вразила, що я й досі пам'ятаю кожне слово. Стоян під час першої світової війни потрапив у полон, і його завезли аж на острів Трікери, де він гибів цілих та й дев'ять років. Виглядала його дружина, виглядала, та й виглядати перестала, а на десятий рік ой та заміж вийшла. Воно б і нічого, але Стоянові пощастило з табору втекти й після багатьох поневірянь прибитися додому. Прибився він худий та ще й змучений, і давай стука-ти в двері...

Тітоньки почали сьорбати носами, дядьки ж сумно та важко зітхали, зсовуючи шапки на потилицю. Пісня була їм добре знайома, але всі з нетерпінням чекали, коли Стоянова булка відчинить двері та що скаже, побачивши своє перше кохання.

Одна сусідка затулила рот краєчком хустини, інші теж трималися не довго, всі почали шморгати й старанно сякати у жмені. Лірична дідова душа зовсім розкисла, дві сльозинки покотилися йому з очей жолобками зморщок і повисли на вусах. Вело Гайда, який так рішуче відправив на той світ кабана, почав хлипати й геть заслинився.

Доспівавши до кінця, мама подякувала за увагу, народ крізь сльози подякував їй і втих, переживаючи чужу драму. Дехто спробував потім викликати солістку на біс, але я був рішуче проти, бо вже тоді ненавидів дилетантство. Я заверещав, мама охоче підбігла й схилилася над колискою, в такий спосіб урятувавши себе від другої пісні. Співа-ти заходились інші жінки й чоловіки, вони співали, пили й сміялися до сліз, дядьки розкрутили свої звичні спогади про казарму та війну, тоді почали знову співати й плакати, пити й сміятися, далі пішли навпри-сядки, аж хата двигтіла, й так до глумої ночі.

Оце народ, міркував я собі, споглядаючи життя з високості колис-ки. Не моргнувши оком, заріже кабана, а тоді сяде й заплаче над чу-жим горем. Це дорослі дядьки й тітки — чи діти? Мабуть, і те, й те ра-зом. Чоловіки й жінки творили нашу велику й сумну історію, а діти складали пісню.

Та все-таки мені важко було збагнути цих людей. В одному лише я переконався і певен цього й досі, що я єсмь їхня невід'ємна частка, що їхні вороги є ворогами й моїми, а їхні друзі — моїми друзями. І коли я часом караю їх і висміюю, то караю, власне ж, самого себе й самого себе висміюю. І навіть якщо вони передали мені в спадок тільки цю рису, то й тоді мушу стояти перед ними, скинувши шапку.

Я вже почав був дрімати, коли надворі ляснув постріл. У хаті три-можно презирнувся, дід вийшов і довго не повертався. Увійшов до світлиці тільки тоді, коли бабахнуло вдруге. Вело Гайда ліворвером бавиться, сказав він і заходився розшнуровувати постолі, думаючи про дядька Мартина.

Всі наші родичі пишалися дядьком Мартином, між собою говори-ли про нього поштиво й з повагою, про людське ж око тільки сопли чи навіть і лаяли дядька за його нерозсудливість, аби тільки їх не зви-нували в потуранні та співчутті до нього.

Де то він зараз? — думав кожен, дослухаючись відлуння пострі-лів. Чи живий, чи мертвий? І я теж думав так само, бо мені страшенно кортіло побачити його й познайомитись із ним.

Сьогодні вранці я вирішив був проскочити до Балчика, та на роз-доріжжі під Оброчищем несподівано й для самого себе звернув убік. Дорога повела мене через Батову, де ми три дні тому вполювали веп-ра, за півгодини я вже був у місті, проте спинятися не став і поїхав у Владимирово. Звідти до мого рідного села кілометрів зо три, та їх я долав теж добрих тридцять хвилин, бо шосе там жахливо подовба-не. Це чи не єдине на цілу Добруджу село, якому не стало асфальту.

На колишньому майдані я вимкнув мотор і запалив сигарету. Кож-ного разу сільські хати здавалися мені нижчими й нижчими, сьогодні ж мовби й геть поворстали в землю. Нашої вже давно нема. На її міс-ці стоїть інша хата, така ж нікчемна й низька. Мені стало тоскно, я за-вів мотор і поїхав геть.

І знову, як і дорогою сюди, нікого не зустрів і не побачив. У цей час діди з бабами, ті, що лишилися доживати віку в рідному селі, длу-баються на городах або ж відпочивають. Я вже й зарікався приїздити сюди, та знову порушив слово.

Сумно дивитися на рідне село, яке видимо відмирає. Таке почут-тя, наче з ним разом гине й твоє дитинство. Колись тут було з півто-

раста хатів, мільярди бліх, курява, багнюка до колін, дві бакалійні крамнички, споживче товариство й прогімназія³. Її то відкривали, то знову закривали, бо спеціального приміщення не було і школа тулилася по чужих будинках.

Коли я перейшов до другого класу, прогімназію саме закрили, і нас, шістьох чи сімох найстаранніших батьки перевели до Червенців, гагаузького села кілометрів за вісім від нашого. Щоб не витратитися на харч і квартиру, нам купили по вісліюку, й відтоді кожного ранку з кінця літа до снігу, а потім з березня до липня наша кавалерія їздила в Червенці штурмувати науку. Мого вісліюка звали Хасаном. Він мав дуже м'яку ходу, і я, вмостившись у сідлі, розгортав книжку. Для «гаражу» нам відвели місцину за школою, ми ставили своїх «скакунів» і розбігалися по класах. Вісліюки, нашвидку перетрубивши сіно, опускали вуха, тоді з нудьги починали рвати обротьки, хвицялись і за правдивим звичаєм рівно в обід ревли так шалено, що сільська собачня ще довго потому не могла вгамуватись. Інколи вісліюки заходжувалися ревити трохи раніше, й це означало, що урокам настав кінець. Учні шуміли й гигикали, вчителі згортали свої папери й відпускали нас.

Через кілька років ми, вісліючники, роз'їхались хто куди, по науку, за нами вирушили й інші, й напередодні революції в селі вже було з десятеро студентів і десятків шість гімназистів. Під час канікул на вулицях чорніли шинельки, селяни жартома звали нас гайворонням і нетерпляче виглядали в гості. Ми їм організовували вистави, читали лекції й ліквідовували неписьменність. Моя перша лекція була з географії, а друга — про додаткову вартість. Як я торопав її сам і як розтлумачував дядькам та жіноцтву — те тільки бог знає, але в усіх навколишніх селах нас прозивали «радянською республікою».

Незабаром після Дев'ятого вересня 1944 року люди з найглухіших сіл почали перебиратися в більші, де була вода й елементарні умови для життя. Місто теж відігравало неабияку роль у цьому великому переселенні, й мої земляки сунули на суднобудівний завод у Варну. Промисловість іще не потребувала їхніх рук, прописатися було важко, та вони влаштовувались усіма правдами й неправдами, наймали де-небудь кімнатку й починали законним і незаконним шляхом будуватися на пустирях. Тепер усі вже мають і прописку, й добрі квартири, в селі ж залишилося півсотні дідів із бабами, чотири початкових класи легко вміщуються в одній кімнаті, й до першого ходить один учень.

Я з'їхав із асфальту й дістав блокнот. Мені подумалося, чи не те саме відчуває й дорослий актор, дивлячись на екран, що зафіксував його маленьким хлопчиком. Мабуть, смішно дивитися, смішно й трохи сумно, й важко повірити, ніби він був таким якихось тридцять або сорок років тому. І хочеться сказати, що все те відбувалось учора.

Мені теж здається, мовби дитинство моє промайнуло тільки вчора, бо так виразно бачу себе малим, бачу й село, й тодішніх сусідів, пам'ятаю кожну рису їхніх облич, їхні нивки, худобу й навіть собак. Аж не віриться, що в людському мізкові так чисто й незатьмарено може зберегтися стільки слів, образів і подій, стільки барв і звуків. Чи не є туга за дитинством тугою за цим світлим відчуттям життя, яке дитячі оченята сприйняли простим, витонченим і досконалим?

³ Тобто семирічка.

За двісті метрів звідси колись була румунська застава: білий будиночок під черепицею й пофарбована зеленим альтанка. Восени ми приводили сюди коней на їстернища, за якими починалась нейтральна зона. Ця смуга, завширшки кроків п'ятдесят, тяглася від Чорного моря до Дунаю, на ній росли незаймані трави, й наші коні завжди косували в той бік. Дорослі лякали нас тією смугою, й ми пильно стерегли худобу, щоб румуни бува не зайняли її. Та часом втрачали пильність, коні користалися з того, й ми бігли вслід, остерігаючись бодай ногою ступити на румунську територію.

Але кордон лишався для нас щемкою таємницею, і кожен пастушок буквально марив ним. Я часом уві сні переходив на той бік, румунські прикордонники хапали мене й тягли не знати куди.

Так тривало доти, поки я нарешті й здійснив свою першу маячну ідею.

Згодом навчився тримати себе в шорах чи принаймні вгамовуватись уявою, бо вже з досвіду знав, що нерозважливий крок може обійтись вельми дорого й навіть знівечити людині життя. Знав і те, що мужність є риса добра, але тільки в тому разі, якщо то не безглузда сміливість.

Георгій, з яким ми товаришували, був на кілька років старший за мене, а отже, дужчий і сміливіший. І він, і ще декотрі хлопці вже ступали ногою через уявну лінію; настала моя черга. Одного разу, коли коні побігли в шкodu, ми з Георгієм кинулися їх завертати. Біля самого кордону я відчув непереможне бажання побувати в Румунії. Георгій лишивсь на чатах, а я, мацнувши прикордонний камінь, став рачки й поліз. Мене вело й вело, ожина, мов пилкою, дряпала мені руки й обличчя, запашні ягоди самі просились у рот, але я рачкував далі й далі, мліючи від напруження й страху.

Георгій зник, і я й досі не знаю, що спонукало його до того: страх, підступність чи зневага до мого героїчного вчинку. Коли я, ледве живий, прибився назад «у Болгарію» й озирнувся, румунський прикордонник переганяв наших коней на наш бік. Під пахвою в нього була солдатська ковдра — певно, саме відпочивав у холодку між деревами.

Я стояв за п'ятдесят кроків од нього, ладен кожної миті чкурнути навтьоки, румун же сміявся й передражнявав мене, показуючи, як я шастав рачки попід кущами. Він здавався мені зовсім не схожим на наших людей, був якийсь надто червоний, а куртка його надто зелена, та й голос мав не такий, як болгарин.

Цей дивний образ довго стояв мені перед очима, я часто думав і ніяк не міг пояснити собі, чому він тоді не схопив ні мене, ні наших коней, а доброхотів завернув їх до Болгарії.

Кордон був однією з пекучих таємниць мого раннього дитинства.

Вино належить до найвеличніших відкриттів людства. Непитуші й усі на світі праведники можуть посміхатись і закидати мені що завгодно. Яке мені діло до них? Проженіть тверезих із зали! Вони й гадки не мають про те, що людина винайшла питво на тій стадії, коли їй уперше замлоїлася душа чи коли вирішила перетворити будні на свято. Можна лиш уявити собі, як первісний чоловік, вдихнувши пахо-

щі досі не баченої квітки, спинився, мов зачарований, і квітка подарувала йому забуття.

Ото була сценка! Сотні й тисячі грубих істот лежали серед витких заростей і глибоко вдихали п'яний аромат, аж доки їм починало макітритися в голові. Зморшки на обличчях розгладжувались, очі спалахували вогнем, усі починали співати й витанцьовувати, аж метлялися хуртяти пов'язки.

А тоді не знати котрому спало на думку вичавити трохи виноградного соку на потім. Для цього потрібен був глечик, отже ж, виноград спонукав і до винайдення гончарства. Який археолог може це спростувати?..

Голова приємно паморочиться, й кімната здається гарною, і сам собі я теж подобаюсь, і життя мене вабить, і всі на світі люди стають симпатичними й добрими. Тільки літери під пером не подобаються мені. Ручка не хоче слухатись, але я не пошпурю її, писатиму й далі.

Погано лише, що хтось там дзвонить, але я не обзиватимуся. Немає нікого вдома, й мене теж! Коли мені приємно, я п'ю. Не робіть отрути з елексиру! Скільки я випив кави? Три чашки? Заварю ще... Я ж казав, що мене вдома немає, то й годі видзвонювати.

Ота дівчина, певно, пішла з ними. Які ж чарівні ці маленькі гетери, що приходять до нас на останній келих! Не знаєш ні їхніх імен, ні фаху, а посидіти з ними гарно. Вони скидають маски фальшивої благопристойності й стають жінками. Щастя їм у віках! І вони вічно житимуть, бо невмирущі.

Сьогодні красиво пилося, а це неабияке мистецтво. Почалося з обіду в ресторані, потім було кафе-кондитерська, й наприкінці квартира Г. Моя крихітка танцювала сама, хтось узявся розповідати, як ловив у комині гавенят, актор співав, читав крізь сльози вірші й освідчувався крихітці в коханні. Тоді всі разом подались у «Лісовий куточок», це за містом, випили ще по чарці, я сказав, що піду подихати свіжим повітрям, увімкнув мотор і майнув назад до готелю...

У цьому місті я вперше відчув смак вина. В кишені в мене лежали вірші, написані спеціально для випускного вечора, — по два жартівливих куплети на кожного вчителя й однокласника. Півчарки вина було досить, щоб набратися духу й прочитати вірші зі сцени. Коли я вийшов на подіум, Юла теж опинилася там у сніжно-білій сукні. Я декламував, а вона раз по раз підшіптувала мені: «Та не хитайся ж, стій спокійно!»

В залі чувся сміх. Коли декламація скінчилась, Юла завела мене в бічну кімнатку й поцілувала. Мені було весело, а її очі сяяли щастям. Ми зійшли в зал, я допив чарку, а десь опівночі всім класом подались в парк. Посідавши на лавках, ми співали й верещали, мов дикуни, щоб сповістити городян: віднині прилучаємося до товариства вільних панів і панночок.

Мені стало погано, я ліг на траву, Юла теж підійшла й поклала мою голову собі на коліна. Хотілося застерети, що це може зіпсувати сукенку, та я не мав на те сили. «Тобі недобре?» — питала вона раз по раз, але я й тут мовчав, бо кожен рух скаламучував мене геть усього. Так і лежав, заплющивши очі, певен, що Юла схилилася наді мною й боїться ворухнутись. Я відчував її волосся, чув і голоси та сміх однокласників, а потім мене зборов сон. Прокинувся я аж під ранок, лапнувши холодну клямку дверей.

Заходячи, я ще раз озирнувся. Юла й досі стояла, прихилившись

плечем до одвірка, була вона дивна, зовсім не схожа на ту Юлу, яку я знав цілих два роки. З кімнати я визирнув удруге. Вона стояла в під'їзді, примарно-біла на тлі золотавих сутінок. Мить повагавшись, увійти до мене чи ні, вона торкнулася рукою чола й зникла в лункій тиші. Чому я й досі нічого про неї не написав?

І дійсно: чому? Я не зміг закохатися в Юлу по-справжньому, і теж не знаю, чому. Знаю тільки, що жодна жінка не любила мене так просто й самозречено, як вона. Може, то були тільки юнацькі мрії, ну й що? Ніколи не пізно схилитися перед істинним почуттям.

Примітка. Переписуючи сторінку начисто, я викреслюю цілі абзаци, що народилися під свіжим враженням. Вони смішні й, певно ж, неоковирні, й хоч писав я їх од щирого серця, та виносити на суд читача не зважуюсь.

Уночі мене збудив рип. Я встав причинити балкон і виглянув. Надворі шаленів сильний вітер, дерева в скверику шуміли й одверталися кронами на південь, у бік моря. Ввімкнувши світло, я подивився котра година, й знову ліг. Минала друга, я спробував заснути, хоча був певен, що більше не засну, й це мене дратувало. Добру годину читав я собі лекцію про те, що треба розслабитися й заспокоїтись, але, як завжди, марно. Десь о третій я встав, поплентався до машини й вийшов із багажника патронташ.

Аби зволікти ще трохи часу, я заходився лічити патрони, налічив шістдесят і знову потяг ноги до машини. Вітер уже вщухав, це було на краще. Зграя не полетить, чекатиме нового вітру з півночі.

О четвертій я увімкнув мотор і рушив. Часу мав аж надто й вирішив згаяти його на серпантинах Золотих пісків, та коли виїхав до Балчицького шосе й дістався лісу під Оброчищем, було заледве пів на п'яту. Я в'їхав у якусь просіку й став, поклавши собі дочекатися ранку в хащах. Спробував навіть міркувати про всілякі приємні речі. Скажімо, про те, як перепілки, згуртувавшись не знати й у котрих долинах Північної Румунії, лише за ніч дістаються сюди. Холодні ранки підказують їм, що час летіти в ірій, але яка сила збирає їх з усіх усюд в одному місці? Й звідки в них стільки витримки? Зараз вони такі гладкі, що навіть од пострілу більш як на сто метрів утекти не здатні, коли ж котрусь улучиш, то, впавши, розтікається калюжею смальцю. І разом з тим мають силу перелетіти Чорне море з краю в край. Один матрос казав, що, буває, під час перельоту ці птахи обсідають пароплав, не спроможні й крилом ворухнути, й хлопці збирають їх на палубі, мов стиглі груші. Потрапляють і в гвинти літаків, і це викликає катастрофи...

Виявилось, я таки заснув. Прокинувся від гуркоту. Дорогою вгору тяглась автомашина з причепом, насадно ревучи. Спав я більше ніж треба, й тепер мусив надолужувати, але Каліакренського плато дістався лиш о восьмій годині.

Я залишив машину на трасі й подався навмання. Минулої осені пробув у Балчику двадцять днів, і кожного ранку зустрічав сонце на цьому місці: вийду з машини, обтопчу кругом тирло метрів у сто, й, коли нічого не здибаю, вертаюсь назад. Застав торік лише дві зграї, та й ті малі.

Сьогодні вирішив, коли знову не пощастить, їхати на Русалку. Там я мав серед рибалок добрих друзів і міг попроситися з ними на тун-

ця. Та не встиг одійти й десятка кроків, як з-під ніг мені випурхнули дві перепелиці. Я вистрілив раз і вдруге, не влучив, доки встиг перезарядити, побачив ще одну, теж вистрілив і теж мимо. Та це тепер не важило, головне — є зграя!

Руки в мене почали тремтіти, я впрів і не міг цілитися. Спокійно, товаришу Петров, — закликав я сам себе, — сядь, дістань сигарету, відпочинь, а вже тоді...

Я так і зробив: дістав сигарету, вмоствився на камені й розглянувся. Кругом не було й душі, бо місцеві мисливці приходять аж після роботи, та й то коли є дичина. Я відчував себе на сьомому небі. Мене оточувало справжнє багатство, й ніхто не заважав гребти його повними жменями — бери, скільки влізе. Я докупив сигарету, ліг і задивився в небо. І коли серце потроху вгамувалося, устав.

Тепер уже я не стріляв, аби стріляти. Я цілювся спокійно й лише в найближчих птахів. Часом навіть дозволяв собі розкіш просто дивитися, як перепілки падають на землю, розгодовані й важкі. Незабаром мій ягдташ був повний. Я перелічив — двадцять вісім штук. Ну, думаю, треба знати й міру: сідай за кермо і дякуй всевишньому!

Та коли відніс упольоване в багажник, там виявилася ціла пригорща патронів, і спокуса постріляти ще перемогла. Як же можна було встояти перед таким щастям! Воно приходить раз або двічі на рік, та й мисливську лихоманку годі вгамувати просто так. Інколи доводилося блукати з ранку до ночі, й нужденних п'ять хвостів тоді видавались мало не верхом щастя, тепер же я б вистріляв і тисячу патронів, аби тільки мав.

Одійшовши кроків на триста від машини, я почув постріл. Виходить, ми тут не самі, сказав я й, озирнувшись на звук, побачив жінку в мисливському костюмі. Вона здалася мені чимось дивним і незбагненим на цьому рівному й відкритому з усіх боків плато. Я лише потім зрозумів, чому не побачив її раніше: мабуть, вийшла з того вибалку, що підступає до сухого яру в кінці займища.

Жінка йшла назустріч мені й, певно, нічого не бачила, бо раптом скинула рушницю. Птаха вона не влучила, зате мені під самі ноги спонуло шротом. Тільки тепер вона помітила мене й махнула рукою: ні пуху, ні пера!

По мені вже двічі стріляно: заячим набоем у голову й перепелиним у литки, слава богу, що хоч здалеку. Є мисливці, які нічого не бачать поперед себе, крім рухомої цілі. Тих двох я вилаяв, а зараз не наважився й заїкнутись.

Жінка тримала свою двадцятикаліброву, мов справжній мисливець, і видно було, що полює не вперше. Костюм їй дуже личив, у ньому вона здавалася стрункою і навіть граційною, та й у ягдташі в неї лежало зо два десятки хвостів. Досі ми йшли в одному напрямку, і я, щоб жінка не подумала, ніби зумисне переслідую її, повернув назад. Вона прицілилася вдруге, та стріляти не зважилась, а її перепел хуркнув просто на мене. Я натиснув гачок, птах упав десь межи мною й жінкою, і коли я підійшов забрати його, вона сказала:

— Ви знаєте, я щойно могла вас убити.

— Ви не перша.

— Даруйте, будь ласка, — сказала вона знову. — Я, здається, втомилася. То вас не зачепила?

— Ні. Й на відзнаку цього нам слід викурити по сигареті.

Коли ми сіли й закурили, я відчув, що все це не позбавлене своєрідної краси й чарів, які годі й висловити. Жінка мала років двадцять шість або сім, лагідні темно-карі очі, лице ж, не дуже гарне, навіть трохи піснувате, вигідно контрастувало з теплими розумними очима. Краса моменту полягала в чомусь іншому, певно, в тому, що я вперше зустрів таку жінку в убранні мисливця, і ми з нею сиділи самі серед урочища, де тільки колючки та біле, схоже на черепи, каміння, яке надавало цьому місцю вигляду давнього поля січі.

Поговоривши про полювання та про те, що нам сьогодні щастить на дичину, ми замовкли. Я ніколи не знав, про що можна розмовляти з незнайомою жінкою під час такої хоча б зустрічі, як оця. Не відзначався надмірною цікавістю, та й боявсь обриднути їй дурними запитаннями. Але й сидіти телепнем теж не випадало, і поки я сушив собі голову, що робити, вона лагідно всміхнулась:

- А ви знаєте, тут сигарети замало. Треба покропити його.
- Кого?
- Випадок, який не дозволив мені вас убити.
- Чудова думка, — сказав я. — За якийсь кілометр од нас є ресторан: найкращий на змор'ї.
- Ні, — заперечила жінка. — Давайте тут.

Вона звелася й побігла, і я тільки тепер помітив сірий верх її машини в балочці. Жінка принесла несесер. У ньому була пляшка віскі, термос, два келишки й ще якийсь дріб'язок. Вона налила з пляшки, тоді розвела водою й простягла мені, ми цокнулись і знову згадали багату здобич.

- Ніколи досі не пив отак просто на полюванні.
- Я теж, — відповіла жінка. — А непогано, правда?
- Зовсім непогано, навіть дуже гарно.

Ми посиділи з годину, випили ще по півчарки, розмовляючи про всяку всячину. В її голосі вчувалась іронія, і взагалі вона справляла враження жінки незалежної, трохи, може, й примхливої та самотньої. Мені було навіть дивно, що я, розмовляючи, жодного разу не спитав у неї, хто вона, що вона й де взялася, але й жінка ні про що таке мене не питала.

Годині об одинадцятій ми з нею вирішили достріляти свої останні патрони й підвелись. Перепілки фурхали раз по раз, я стріляв, і вона також стріляла кроків за п'ятсот праворуч, ми віддалялися й віддалялися одне від одного, й коли я згодом подивився, жінка вже виїжджала на шосе й махала мені на прощання рукою.

Я теж не дуже гаявся й о пів на п'яту був уже на Дачі письменників. Приймав душ, зварив кави й сів трохи попрацювати. Відчував якесь невимовне піднесення, коли не сказати щастя, хотілось побути самому й не хотілося бачити навіть Андрея Германова та його друга Ілієва. На нашій дачі їдальні не було, Андрей щоразу їздив до Варни, ми з Ілієвим вечеряли в Будинку журналістів. Я вирішив одвезти свою дичину туди й не показуватися хлопцям на очі.

Стало на годині, й пляжі ожили. Я подумав, чи не сходити й собі на пляж, але не пішов. Поблукавши ще трохи біля дачі, я нарвав мигдалю й заходився чистити зерна. Тоді взяв Марка Аврелія, вийшов на балкон і почав читати, вже, здається, втретє. Цей мудрий стоїк, так само, як і Цезар, потроху набридав мені своїм повчанням жити «згідно з природою», тобто бути справедливим, не чинити зла й підкорятися волі богів. Оскільки він був поганин, то й учення його нічого не обіцяє й не лякає потойбічним світом. Аврелій звертається до людського сумління. Все минуше: слава, гроші, влада і взагалі все колись обернеться прахом. Люди забудуть не тільки героїв, а й того, хто їх уславляв. Отож живіть «згідно з природою». Ори, мели, їж, приборкуй свої почуття, й усе буде добре.

Цей мудрагель був або великим телепнем, або ж справді великою людиною, коли отак покладався на матінку-природу. Бо пізніше християнські філософи вчили жити згідно з богом. Але ж бог, так само, як і природа, байдужий до живих істот. Його вигадано не для того, щоб поліпшував, а щоб утішав світ. І як же можна жити в унісон з такою величною Безпорадністю?

Матеріалісти краще розуміють світ і людську природу. Вони борються насамперед за ліквідацію першої половини зла — бідності. Їм ясно, що природа недосконала й нічого сподіватися від неї ласки, треба змусити її, щоб слугувала людині. Але ж медаль має ще й зворотний бік, і це не тільки вбивства, злидні, насильство й неволя. Чорнота має стільки відтінків, часом несподіваних, як і світло. І чи не є зло антиподом добра, створеним для того, щоб підтримувати рівновагу життя?

Моральний сенс нашої боротьби в тому й полягає: порушувати цю рівновагу за рахунок зла, але зло існує, й хто може сказати, коли воно зникне, та й чи повинно зникати зовсім? Доброзичливці людства вражені манією прописувати рецепти досконалості. Вони констатують зло, та чи знають самі, в чому воно полягає? За ті самі вчинки в одну епоху карали на горло, в іншу давали ордени. Коли йдеться про рецепти, я теж можу дати свій — і навіть на всі часи: комунізм. Чи настане він у всьому світі, коли настане та в який спосіб — це питання часу, особисто мені не підвладного. Я певен в одному: якщо людство виявиться недостойним цього найвищого й найгуманнішого суспільного ладу, то прирече себе на неминучі страждання, ті самі, які панували досі.

Отак міркуючи, я щоразу питаю себе: чи завдавав і я кому-небудь страждань? Коли, як, свідомо чи мимохіть? Напевно завдавав, хоч і не пам'ятаю, кому і за яких обставин. Часом підбріхував у дрібничках, аби не турбувати когось. Ображав друзів у розмовах і суперечках — і все через оте своє невміння жартувати. Бувало, що зазд-рив злому й сам хотів стати злим. Злоба виробляє енергію, тому злі люди завжди активні й амбітні, — риси, яких мені часто бракувало. Але ж діяльність таких людей позначена фанатизмом, і творчістю її ніяк не назвеш. Бо жоден шедевр не був ще породжений злом, отже, воно — творча безплідність.

А чи робили зло мені? Не можу пригадати, крім, хіба, дрібних неприємностей. Та й ті, коли казати щиро, я, може, сам на себе й накликав, не вміючи розмовляти з людьми відверто й одверто відповідати на їхні вчинки. Певно, я й досі лишився таким, бо не можу визнати й перед самим собою жодного гріха. Ненавидів лиш одну людину за все життя, та й то дуже давно.

Це був кандидат-підполіцейський. Він безліч разів зганяв мене з ліжка серед глукої ночі, прагнучи щось випитати про двох моїх однокласників, заарештованих у казармі. Він майже щодня ставив мене серед плацу з шістьма цеглинами в речовому мішку, намагаючись у такий спосіб вивести з рівноваги й озлобити мене, — мовляв, може, бовкну щось, не подумавши, й він ухопиться за ниточку й розплутає цілий клубок. Та своєю затятістю я вивів його з рівноваги, він уже сам був радий позбутися мене й таки позбувся.

Вісім довгих місяців перебував я в іншій частині, й ті кошмари встигли зблякнути. Але числа десятого чи дванадцятого вересня сорок четвертого року мене перевели знову назад. Він сидів у найдальшому кутку за рядами ліжок, закутавшись у теплий шарф: на потилиці в нього вискочив здоровенний фурункул. Я не впізнав його. Кандидат-підполіцейський здавався змореним і пригніченим у тій атмосфері загального піднесення, що панувало серед воїнів.

Побачивши мене, він увібрив голову в плечі й одвернувся, мовляв, бери мене голіруч. Я вийшов з приміщення, було гидко дивитись на

цього безпорадного й приниженого чоловіка, наступного ж дня мені надали відпустку, і після того я більше його не бачив. Та в голові виникла думка: чи слід на зло відповідати злом? Чи не можна боротися з ним якось інакше?

Тільки пізніше, сидючи над товстими книжками, я збагнув, що це — проблема проблем усіх релігій і філософій. Мене вразила ідея християнського непротивлення: хто бореться проти зла — сам стає злом.

І справді, ненавидіти щось чи когось, витрачати на нього душевні сили, час і енергію — велика ганьба й приниження. Щоб дійти цієї страшної істини, Толстой або мав бути в полоні цілковитого розпачу, або переоцінив моральну силу людини, або ж дозволив собі розкіш не знати людського єства.

Так чи так, але я згодом дійшов висновку, що він теж належить до числа безпорадних доброзичливців людини, як і чимало його попередників. Історія пересичена опором злу, і толстовське непротивлення було й лишається красивим, але нездійсненим рецептом для морального вдосконалення.

Коли казати про мене, то я, хоч усе життя нахвалявся бити зло по пиці, так жодного разу й не вдарив його, дарма, що не вважаю себе непротивленцем. І все, мабуть, через оте своє переконання, ніби світ однаково не поліпшиш. Так інколи мені здається, коли ж усе зважу, то бачу, що я зовсім не байдужий до суспільного зла, маю й силу для боротьби з ним, і та «пасивність» не є непротивленням, а швидше побоюванням: чи не здаватиметься сторонньому, мовби я під маркою непримиренності до громадського зла всього-на-всього зводжу власні рахунки?

Я ж не хочу, та й не здатен цього робити.

Істина поза мною, вона більша за найбільшу особистість. Вона й змушує нас йти вперед і не потурати злу. Якщо життя є моральним хаосом, його слід загнуждати й скеровувати в той бік, у який нам треба. Найбільша з усіх перемог людини, казав один мудрий чоловік, — це жити і знати, що ти живеш, — ти певний час існував на цьому світі, то твоя велика перемога, й жодна поразка не може применшити її величі.

Отакую комедію я б навіть і полюванням не назвав. Ми приїхали сюди о сьомій, а десь о пів на восьму я вже вбив зайця. Права на другого не мав, тож, поблукавши ще хвилин тридцять, відстав од інших і вирішив повернутися додому. Ідучи путівцем уздовж лісосмуги, я побачив чешму й спинився. Для мого рідного степу це була справжня дивина. Я виліз із машини, вмився й дістав термос із кавою. Мені б забракло слів, коли б надумав описувати, яка то радість сидіти самотою серед осінньої тиші.

Колись багато що здавалося мені нездійсненим, і тільки в мріях можна було побачити в цьому степу щось нове. Але провести в Добруджу воду, поставити крани на вулицях і в хатах — таке навіть невинуватому мрійникові здалося б абсурдом. Якщо наше минуле можна переказати одним словом, то це слово — безводдя.

Тільки вступивши до гімназії, я вперше побачив річку й море, бо доти нічого більшого від калюжі не знав. Наша сільська калюжа утворювалась під час злив і висихала за два тижні. З неї пила вся худоба,

в ній у спеку валялися буйволи та свині, в ній же купались і ми — сільська малеча. Після такого купання ми нагадували забрьоханих поросят, у чуби, вуха та ніздрі нам набивалося повно грязюки, й матері після того нас мили й лупцювали.

Жоден дорослий не наважувався лізти в те bagno, й тільки ми не вилазили з нього, попри лайку та ляпаси. Через темноту й нестачу води в нашому селі ніколи й не згадували про баню. Наш сусіда дід ґадій не без гордощів оповідав, що купався всього раз у житті, коли в першу війну переходили сербську річку Черну і він упав з мосту.

Ми жили за законом природного добору. Якщо народжувалася хвороблива дитина, вона вмирала, решта ж продиралася крізь бруд і заразу. На п'ять чи шість сіл був один фельдшер, та й той умів лише «колоти» іржавим шприцем. Пізніше, вже вдягнувши гімназичні шинелі, ми читали людям лекції з гігієни, доводячи їм, що коли викупатися в ночвах, то не захворієш і не вмиєш.

А взагалі ми, живі діти, були народом дужим і в боротьбі з пошестями завжди переважали. І тільки від комах нас ніщо не могло врятувати. Я маю на увазі не мушок та мурашок, яких, звичайно, було безліч і влітку, й серед зими, і які стали для нас мало не «свійською худобою». Не кажу навіть про вошей, цих справді лагідних істот, що вміли кусатися так делікатно, аж ми їх не помічали. Найстрашнішим були блохи, кровожерливі й величезні, мов жолуді.

Це порівняння належить старому письменникові Ангелу Каралійчеву. Вже й не скажу, де я натрапив одного разу на його репортаж, у якому він писав про життя в наших краях після визволення Південної Добруджі від турків. Доля привела письменника в моє рідне село надвечір, а блохи перестріли його ще далеко на підступах, облогою взяли візок і почали бенкетувати.

Нестача води найдужче відчувалася після жнив. Кожен господар мав зробити собі тік: вистругати на городі латочку й залити. Та гаряча земля шкварчала, вода швидко випаровувалася, і на кожен тічок треба було щонайменше зо два кадуби.

Вже в п'ятирічному віці мене теж почали будити: дід запрягав коней десь о третій годині ранку, а часом і раніш, і ми їхали до криниці — займати чергу. Село прокидалося й гримотіло возами та порожнім кадуб'ям, бо кожному потрібна була вода.

Три колодязі вичерпували за півгодини, й тоді всі пускалися до Солодкої криниці, за селом, а далі й по інших селах. Мені й досі стоять перед очима розмиті обриси людей, і коней, і колодязних зрубів. Дядьки обступали зруб і починали тягати воду відразу вдесьятьох, а решта ставала в чергу. На вушку в кожного відра висіла залізняка, щоб відро швидше тонуло. Все це бряжчало й дзенькало, віжки раз у раз переплутувалися, дядьки лаялись, я стояв у самій сорочині, тремтів од холоду і стеріг коней, а плюскіт води дратував їх, і коні тяглися до порожнього жолоба.

В діжку кидали бузинове гілля, щоб вода, коли їхатимемо назад, не розхлюпувалася. Дід витягав по півцеберка каламутної рідини, обережно лив у діжку, й це тривало до сходу сонця й навіть до обіду.

Траплялися роки, коли за літо не випадало й краплини дощу, й тоді у нас влаштовували хресний хід. Селяни під бамкання церковного дзвону збиралися біля цвинтаря, звідки на чолі з попом ішли в степ, серед випаленої сонцем ниви падали навколішки й, задерши

голови до спраглого неба, хрестились, а священник хрипким од переполою голосом співав псалми.

Пізніше такі процесії дідів та бабів здавалися нам смішними, тоді ж ми теж бігли за всіма, задирали голови й хрестились.

Доки процесія обходила кожну ниву, кілька дідів розпалювали на майдані вогнища й готували страву. У великих закіптюжених казанах варилась баранина, й звабліві пахощі гуляли по всьому селу. Сухий вітер підхоплював їх і ніс далі, в степ, а ми, шморгаючи носами, бігли в село й починали кружляти, облизуючись, коло казанів, голодні й нетерплячі.

Нарешті хресний хід повертався з поля, баби приносили хліба, діди — вина та ракії, слали рушники, й усі розсідалися в пилюці коло вогнищ. Люди їли гаряче м'ясо, запивали й знову їли та пили; потім починали співати й ішли в танок.

Назавжди залишилося в пам'яті одне дідівське «хоро», яке тоді мене просто потрясло. Я збирався вже безліч разів написати про нього, та так досі й не зваживсь. А було то в липневу посуху, земля так розпеклася, що годі й ступити босоніж, і ми ходили в постолах. Танцювати після хресного молебню вважалося глумлінням з бога та святих угодників. Адже всі безодні небесні були в їхніх руках, і якби вони побачили під собою веселих людей, ніколи б уже не повірили їхнім сльозам і молитвам. Зате в руках у нечистого всі чопи від барил із вином і ракією, марнославство теж не чуже йому, як і святим угодникам, до того ж він і щедріший за них.

Щоб не переступати меж пристойності, діди після хресного ходу та вечері не гукали ні співців, ні музик, а взялися за широкі пояси й пішли в повільний танок, тихенько підмугикуючи: ду, ду, дуду!.. Три десятки дідів у всьому чорному, врочисті й похмурі, лише поблискували очима, били гарячу порепану землю негнучкими ногами й тихо дудукали.

Це «хоро», чорне й страшне, лишилося чи не найяскравішим спогадом мого дитинства й загадкою, яку я й досі не можу розгадати. Драма надії й безпорадності, благання й споконвічного гніву на бога та природу?

Полювати я навчився в цьому селі. Тоді я жив у місті Толбухіні, стріляти ж дозволялося щодня й без усякої норми. Сів одного ранку в поїзд і вийшов на першій зупинці. Поле починалось одразу ж за коліями. Тут уже пасли худобу, кущі бавовника світилися наскрізь, геть витолочені, й надії побачити зайця зовсім не було.

З півночі налітав пронизливий вітер і тужною флейтою вигравав на стволах рушниць. Навкруги ні душі, й це мене тішило. Як і кожен початківець, я найбільше боявся сторонніх людей: а що коли сполохаю зайця й не зможу влучити! Я стискав рушницю, аж пальці терпили, був готовий стріляти кожної миті й разом з тим благав, щоб ця мить не наставала — боявся, що не влучу.

Отак я брів, доки пальці мені зовсім затерпили і я вирішив почесати рушницю на плече. І тої ж миті щось руде майнуло в мене під ногами й покотило геть. Я вистрілив навмання й коли глянув — не побачив нічого. Рудий клубок мов під землю провалився. Майнула думка: а може, таки влучив? Я ступив з десяток кроків і побачив зайця. Він лежав, перекинувшись набік, і сіпав ногами.

Я довго дивився, не вірячи власним очам, і коли заєць перестав сіпатись, підняв його. Він був ще теплий, пухнастий і вирячкуватий, а з рота в нього капала кров. Ховаючи здобич, я зробив так, щоб заяча голова стирчала з рюкзака, й подався до залізниці.

На пероні юрмилося з десяток циган із дітьми. Побачивши вухату голову, циганчуки вцепилися за мене й не відставали. Я імітував невдоволення, крутився пероном узад і вперед, а чорна ватага бігала слідом і кричала: «Заїць, заїць!»

Тоді це село мало турецьку назву Геленджік, тут учителювала Юлина мати, й одного разу дівчина вмовила мене піти з нею до Геленджіка. Ми йшли стежкою серед пшениці, яка вже колосилась. Юла в білій панамі часом вихоплювалася вперед, ховалась, а коли я підходив, зовсім по-дитячому «лякала» мене: «Ба-ах!» Тоді брала мою руку за кінчик мізинця й запитувала:

— Ти мене любиш хоч стілечки?

Я відповідав ствердно. Тоді вона показувала кінчик свого маленького мізинця й знову питала:

— А хоча б остілечки?

Коли ми потому цілувалися, я заплющував очі, бо її волосся пахло п'янкими парфумами «Акація». Ми знову рушали, вона попереду, я за нею. І щоразу непомітно озирався, чи не видно десь її сестри Жейни.

Жейна була молодша від нас на два роки й не давала нам спокою: вистежувала, ходила слідом скрізь і всюди, вечорами на міській топтайлівці «випадково» чіплялася Юлі за плече й безсоромно підморгувала: мовляв, маєш друга ще й ховаєшся?

Вона ж ходила завжди сама, тримаючи портфель поперед себе, й загравала так одверто, що я ніяковів. Старша сестра лаяла її, обзиваючи шпигункою, кішкою й поганим циганчам, а Жейна зневажливо слухала, сміялась і показувала язика.

Найбільше ж мене бентежила цілковита схожість обох сестер. Вони були геть однакові, їх мали за близнючок і частенько плутали одну з одною. Трапилося переплутати й мені.

Того дня Юла не прийшла в школу. Я побачив її на вулиці тільки ввечері, йдучи додому. Наздогнавши дівчину, я сіпнув її за пуловер. Вона обернулася і, не встиг я ще й спитати, чому не була в гімназії, — засичала на мене, мов звіря:

— Я не Юла! Я не Юла!..

І шаснула в провулок. Усе наробив отой пуловер, товстезний сивий пуловер, у якому я звик бачити Юлу. Того дня вона захворіла, і Жейна скористалась одежиною сестри...

Коли ми дісталися до Геленджіка, Юла увійшла в приміщення школи, я ж лишився на вулиці. Чекав недовго, й за півгодини ми вже йшли назад. Вона добре знала місцевість, і ми вирушили іншою дорогою. Там інколи траплялися пустища й покинуті виноградники з черешнями. Черешні вже відходили, хоча на деревах подекуди ще висіли перестиглі ягоди. Юла, не довго думавши, видерлася на стару черешню:

— Тільки ж не поковтай усіх, поки я тут!

Мені лишалося збирати ягоди в хусточку й ковтати слину. Юла, пообризавши всі черешні, нарешті зізла й заходилася згрібати хмиз. Вона любила дивитися на «химерні привиди полум'я». Ці видіння вселяли в неї солодкий жах, збуджували уяву й по-своєму, як казала вона, розкривали їй сенс буття. Мовчазне переслідування з боку Жейни часто змушувало нас утікати в урочище Газібаба й ховатися там до смерку. Юла завжди мала сірники, ми збирали дрова, палили багаття, вмошувалися на своїх портфелях біля вогню й розмовляли годинами.

Тепер же ми підсіли до вогню й почали їсти черешні. Незабаром сонце зайшло, наше багаття теж погасло. Ми прикидали попіл землею, я ще й ногами притоптав, аби не сталося лиха, Юла ж одійшла під черешню й зняла свою білу панамку.

Щоразу, загасивши вогонь, ми йшли додому, сьогодні ж Юла лягла на траву, заклала руки під голову й засміялась дурнуватим сміхом, як, буває, сміються жінки, хильнувши на храмовому святі. Я стояв, а вона сміялась і сміялась, аж гигикала. Це мене страшенно вразило, я не сподівався, що Юла може бути такою дурненькою.

Вона підвелася, взяла мене за руку, потягла до себе, а коли я сів, лягла і вклала мене поряд. На якусь мить я побачив її зблизька. Обличчя в неї було бліде, застигле й чуже, й мені здалося, ніби лежу коло незнайомої людини.

Вона хоче віддатися мені, подумав я й уперше відчув запах не її парфумів, а солонкувато-терпкий, неприємний і вабливий запах тіла. В голові майнуло, що все це виявляється не таке-то й загадкове, як мені здавалося досі...

Додому ми верталися пізно. Юла поводитися так невимушено, мовби між нами нічого особливого не сталося. І це було найчарівніше з усього, що я пережив того вечора.

Моя хазяйка, міцно вхопившись обома руками за одвірки, пиляким голосом кричала:

— Хоча б тобі засоромилась! Ану, геть звідси, бо як візьму ко- чергу!..

Я щойно вніс із підвалу дровець, і кімната в мене стояла відчи-нена. Мені було видно, як хазяйка береться з кимось навручки, лише не бачив, з ким, я випроставсь, і в цю мить Юла шаснула жінці попід руку й опинилася в кімнаті, грюкнувши дверима під самісіньким но-сом хазяйки.

— Господи, — кричала жінка з-за дверей, — у кого таке й уда-лося!.. Та як ти смієш, нікчемо, серед білого дня паскудити мою хату!

Юла ледве стримувалась, щоб не зареготати, й коли по тому від-чинила двері, обличчя її здавалося втіленням сумної покорі:

— Ах, пані, ти така лагідна жінка, а кричиш — аж страх бере! Та я тільки допоможу йому розв'язати задачі. Коли хочеш — іди й ти по-сидь з нами. Ти така лагідна, що мені аж соромно...

Говорячи, Юла кошеням лащиалась до справді лагідної товстухи, поки та нарешті відстала.

— Боже, яке лукаве! — ще не зовсім охоловши, бурчала хазяй-ка. — Тут скаже, тут тобі й замаже! — Але в голосі її вже не було до-кору, й незабаром вона дала нам спокій. Юла вистрибала через усю кімнату на одній нозі й теж угамувалась.

Із моєю хазяйкою вона зналася давно, бо й раніше часто бувала тут, хоча й завжди в присутності мого товариша. Зараз він саме по-їхав на кілька день додому, й жінка вважала, що дівчині зовсім не личить самій приходити до хлопця.

Однак Юла відзначалась неабиякими здібностями викручуватися й виходити з води сухою. В тому не було ні вульгарності, ні хитруван-ня, був тільки артистизм, який нікого не ображав.

Колись пан А., ввійшовши до класу, побачив Юлу на столі й з не-сподіванки втратив мову. Серед учителів це був найбільший «сухар», і якщо його за щось і поважали, то, мабуть, за мовчазну ненависть до всього людства. Юлин вчинок був принаймні святотатством по від-ношенню до пана А., та вона не злазила додолу й дивилася на вчи-теля такими безневинними очима, що йому аж заціпило. На превели-кий подив цілого класу, він підійшов і мовчки поклав на стіл класний журнал. Юла вклонилася з легким реверансом:

— Добрий день, пане А.! Даруйте.

І лише тоді граціозно, мов кішечка, зіскочила додолю, витерла стіл губкою, потім ще й носовичком, і мовила тихим сумним голосом:

— Я хвора, пане А. Лікар порекомендував мені вправи з рівноваги на висоті, коли хвороба загострюється. Терапія маленького мозочка.

— То йдіть додому,— сказав пан А., мляво всміхаючись. Проте, вірний собі, таки додав: — У нас не цирк!

Юла метнулася до парти й одразу просунула мені в щілину записку: «Вчора не встигла підготуватись — мама захворіла!»

Коли й спромоглася надрятати!

...В кімнаті стало холодно, я підкинув у пічечку кілька полін, а два поклав зверху сохнути. Пічка була кругла й не знати для чого посипана піском. Ми вмостились обабіч і сперлися ліктями на цурпалки. Кілька хвилин мовчки дивились одне на одного, тоді Юла несподівано промовила:

— Я прийшла розповісти тобі дещо про себе. Вже півроку збираюсь, а слушної нагоди... й це мене... — Вуста її зблідли й пошерхли. — Дуже мучить...

Вона раніше вчилась у варненській гімназії й лишалася б там до кінця, коли б не той чоловік...

Це було минулого року, Юла саме перейшла до шостого⁴ класу, він же буквально переслідував її: вранці йшов слідом за нею до гімназії, після занять — до дому. Юла намагалась уникати його, просто боялася, та він був настирливий, дивний, аж загадковий. Це стало справжнім кошмаром, і щоб якось покінчити з цим, Юла одного разу зупинилася й обернулася до нього.

Він мав років двадцять сім — двадцять вісім, був симпатичний, вдягнений скромно і, як потім вона довідалася, оце тільки отримав диплом інженера. Юла перша обізвалася до нього, він почервонів і збентежився, мов гімназист, аж затинатись почав.

Через кілька днів вони зустрілися вдруге, й інженер знову ніякові, і це надавало йому особливої привабливості. Так почалися їхні безкінечні прогулянки алеями Морського парку та вулицями Варни. Тепер вона й сама відчувала потребу бачити його щодня, втішатися «своєю владою над цим дорослим, несміливим і недосвідченим чоловіком».

Побачення тривали добрий місяць, проте далі мовчазних прогулянок справа не йшла. Довгі тижні він настирливо переслідував Юлу, і теперішню інертність його вона просто не могла пояснити. Це збуджувало уяву, й коло якогось паркового монумента вона «повисла в нього на ший і цмокнула в щоку». Він теж незграбно поцілував її й заходився говорити про своє «трагічне кохання», та Юла весь час сміялася, «мов дурненька», хоч він мовчав, просто не міг здобутися на слово.

Крім усього іншого, це розважало її, вона звала його Мишеням, бо був і справді лякливий, мов мишка. Та час минав, і, несподівано й для самої себе, Юла звикла до нього, як звикають до неминучого, й уже нетерпляче виглядала своє Мишеня біля дому чи й сама призначала йому побачення.

⁴ Шостий клас — десятий рік навчання дванадцятирічного курсу.

— Я не любила його, він здавався мені навіть не дуже симпатичним, та варто було йому не прийти під гімназію, як мене наче біс хав, і я не могла ні спати, ні зубрити. Самій викликати його на побачення здавалося мені негідним, у такі хвилини я просто ненавиділа його, хоч він дуже рідко не приходив і потім завжди благав пробачення. Сам він з Провадії, в них там власний дім і великий садок, а батько служить у податковому управлінні. Якось мені спало на думку поїхати до них. Навіть і не до них, а в ті краї, до станції Роздільної й назад. Це спершу здивувало його, а тоді й налякало, та я почала глузувати, мовляв, а що, страшно? Повагавшись, він дав згоду. Тепер уже я й не рада була, та мусила їхати. Добре, думаю, подивлюсь, чи надовго його вистачить: доведе чи заверне з дороги?

Була субота, вони сіли в поїзд, а на Роздільній Юла попросилася назад. Але тепер він уже й слухати не хотів; їхав мовчки й курив сигарету за сигаретою, а в Провадії взяв її під руку й повів до своїх.

Мати з батьком не сподівалися таких гостей, і Юлу приємно вразило, як вони метушаться й ойкають, застукані «зовсім зненацька». Та ще більш несподіваною була поведінка Мишеняти. Переступивши поріг батьківського дому, він став геть інший, немовби скинув із себе машкару: жвавий, хитрий, агресивний, ба навіть брутальний!

Вже під вечір, коли настав час прощатись, він увів її до якоїсь кімнати й замкнув:

— Тепер ти моя дружина й нікуди не поїдеш.

У будиночку панувала тиша, батьки теж зникли, тільки десь трохи не опівночі мати просунула їй у двері попоїсти. Через три дні Мишеня пішло в своїх справах, але, виходячи, не забуло повернути ключ у дверях. А наступного дня Юла вирішила втекти.

— Кімната була на другому поверсі, вікно виходило в садок. Я прочинила, визирнула й наважилася стрибнути. Від самої думки про те, що можу вбитись, мене поймала пекуча радість, і я вже бачила себе долі під вікном, серед кущів та садового сміття, — таємнича покійниця, якої в цьому місті ніхто не знатиме. Та ще дужче хотілося мені втекти на вокзал і сісти в поїзд.

Увечері він повернувся пізно й ліг зі мною. Його брутальність і лицемірство викликали в мені огиду й разом з тим збуджували цікавість, паралізуючи волю до втечі.

Так минуло ще кілька днів, нарешті я відчинила вікно й наважилася стрибнути. «Приземлилась» добре, навіть не впала, й шаснула в кущі біля паркана. Він повернувся в обід, зайшов до кімнати, визирнув у вікно, обвів поглядом сад, і в очах його я не помітила ні тривоги, ні здивування, мовби я й не втекла, хіба вийшла в садок погуляти.

Згодом у вікні з'явилася й стара, витерла шибки й покликала си-на до столу. Нікому й на думку не спало шукати мене, хоч цілий день і в садку, й на подвір'ї товкся то той, то інший, люди займалися своїм ділом, та й годі.

Вже смерком я вилізла з тієї схованки, прокралася через садок і постукала.

— А ти хіба не вдома? — спитала мати, він же тільки посміхнувся. Я відповіла, що не вважаю себе в'язнем, просто вилізла у вікно погуляти. Тепер засміялися вже всі й припросили вечеряти. Вранці двері лишилися одімкнені, я сказала, що йду до крамниці, пішла на вокзал і спокійно поїхала.

Шановний Кольо!

Коли б твоє послання спізнилось бодай на день, то вже б мене й не застало. Сьогодні вранці я перейшов у Будинок журналістів, бо кухні в нас немає давно, та й люди роз'їхалися. Ще залишилось кілька іноземців, але стало значно спокійніше. Кімнату мені дали на восьмому поверсі, й коли виходжу на балкон, маю таке враження, мовби дивлюся з вершечка щогли, бо готель над самим берегом.

Побачимось за тиждень після відпустки, звичайно, якщо мене ще на день-другий не зваблять південні береги. Тутешній берег потроху завмирає, й хтозна, чи є щось у світі сумніше від осіннього пляжу. Безліч слідів на піску — то відбитки безлічі свят, спокус і розчарувань, сподіваних зближень і несподіваних розлук, скороминущих фліртів і страждань. Тисяч, а то й мільйонів мертвих почуттів. Мабуть, і в пустелях не так сумно, бо там немає людських слідів на піску. Проте я знаходжу в цьому своєрідну й чарівну красу, якої не передати словами. Така собі солодка осіння журба...

Питаєш, чим займаюсь? І сам не знаю. Хотів був скінчити невеличку повість, почату ще вдома, та щось не виходить. Тільки й надрапав один розділ. Тож, аби не бити байдиків, надумав вести щоденник: з дуба по жолудю. Сказати, що це дуже важко, — не скажу, бо не сиджу над ним більш як дві-три години. Гірше, що й це почало набридати. Справжнісіньке ярмо, та ніхто мені не винний, сам підставив шию. Твій лист порадував мене.

Одне засмутило по-справжньому: цей щоденник раптом виказав усю вбогість мою на думки та враження. Я фактично почуваю себе тут безтурботним, а не робити нічого, як говорив Уайльд, — це вельми важкий тягар. Тиняюся, мов неприкаяний, а байдикування, крім усього, породжує ще й духовну неміч і заохочує людину віддаватися лустим роздумам.

До війни в казармі нам не давали й години побайдикувати, змушували перетягувати каміння то в один, то в другий кінець плацу, щоб ми не мали часу на «шкідливі» роздуми про життя поза парканом. Я б не сказав, що наші фельдфебелі були тупаки. Але ж тепер я не солдат, та й каміння того вже немає, й доводиться, хочеш не хочеш, віддаватися, так би мовити, позаказармовим думкам, щоб не скиснути від лінощів.

Я, наприклад, часто намагався підбити попередні підсумки свого життя, й літературного, й громадського, й щоразу доходив висновку: ні там, ні там не досяг майже нічого.

Постривай заперечувати, йдеться не про надмірну скромність і марносластво, а про особисті, й ще більше — всенародні критерії, вони ж мусять бути справді високими. Коли щось робити — то тільки добре, коли ж абияк — то краще не робити зовсім, бо від того буде тільки шкода й тобі, й твоєму народові. Це закон усіх часів, а нашого — найбільше. Ми живемо не в епоху забобонів і релігійного мороку, культу лицарства й надхмарного романтизму, плаксивих романів та риторичного мудрагельства, а в епоху ясної й непохитної думки. Тепер вірять не словам, а діям, проте, так, певно, було в усі віки. Бога теж створено не для того, щоб він змінював світ, а щоб утішав його, й бували часи, коли людина дякувала й за таку «втіху».

Але нам самих обіцянок замало, ми рішуче грюкаємо в божу браму й вимагаємо від бога відповіді: перероблятиме він врешті світ чи ні, й коли ні — то хай іде під три чорти.

Як бачиш, тепер і господа бога зобов'язують ставати до виробництва, запроваджувати масовий випуск правди та щастя, вимагають од нього конкретної продукції. Про нас то я вже й не кажу.

А яка вона, та наша продукція? Коли я починаю оцінювати її прискіпливіше, то майже завжди виходить, що до справжнього митця мені далеко, бракує таланту, бракує й іншого, чогось на зразок особистої нескутості. Чи не покриваю я цим самим свою власну безсилість і неповноцінність характеру? Та я добре знаю, коли я щирий сам із собою, а коли ні. Знаю й те, що та прискіпливість — і не скептицизм, і не духовне спустошення, а швидше спроба глянути на світ тверезими очима, спроба самому чогось діяти в цьому світі.

Щодо мене, то ніхто не відповів на моє найсуттєвіше запитання, й воно завжди лишається тільки моїм. Я навіть не певен, існує воно в природі, чи я сам собі його вигадав: сенс усього, що в мені й навколо мене. В цього запитання біблійна борода, й ніхто досі не зміг дати на нього переконливої відповіді, коли ж хто й знаходив якусь відповідь, то хіба що для себе. Я теж знайшов відповідь для себе: не полишати спроб і пошуків.

Ось бачиш, як я «розфілософствувавсь», хоча це зовсім і не личить мені, та й зростом не вдався. Каміння нам треба, каміння всім отим інтелектуалам, що, не спитавши броду, лізуть у воду, а тоді кричать «рятуйте». Любіть життя, а не його сенс, говорив Достоевський, і мені аж не віриться, що це могла сказати, навіть один-єдиний раз, людина його типу. Я часто доходив висновку, що життя перебуває в більш вигідному становищі, ніж я: мені часом важко зносити його, а йому мене — ні.

Бували й інші періоди, і тоді моїм ідеалом ставало гасло: я сам по собі, а інші мене не обходять. Ото іділія, правда? Хотілося пригасити в собі всі громадські почуття, щоб не страждати хворобами суспільства. І коли це не егоїзм — то що ж воно таке?

Та, коли казати правду, суспільні проблеми не були байдужі мені, й це мене злило. Над твоїм вухом ніколи не дзижчали такі джмелі? Життя... Що б не подумав про людину, — все правда. Трохи страшнувато? Не думаю. Може, в цьому й полягає сенс людської краси: усвідомлювати свою недосконалість і тягтись до досконалості.

Здається, що саме це і є предметом відтворювання для нашого мистецтва, бо то не щось, а ставлення до життя. І хоч би як намагалися деякі теоретики роз'єднати цю єдність, їм це не вдається. Адже ж не мати ставлення ні до кого й ні до чого — то теж якесь ставлення. Апологети такого мистецтва не вірять, що життя можна змінити, і коли й мають слухність для себе, я ніколи не погоджуся з ними, бо життя зовсім не байдуже мені. Приймаймо його з усіма недоліками, не примиряючись із ними.

І нарешті банальне запитання: що нового на літературному фронті? Мені й досі не ясно, чого ми всі ліземо в ту Софію? Чи не здається тобі, друже, що то від міщанського, коли не сказати — від стадного почуття? Разом працюємо, разом їмо, разом їдемо у відпустку, лишається, даруй на слові, й спати разом. Настав час роззосередити нашу культуру, наблизити її до людей. Я не закликаю шитися в народники чи «ходити в народ» лише для збирання прототипів. Особисто я ніколи не послуговуюся блокнотами й не люблю гасати за ки-

мось із олівцем у руках. Але митцеві треба багато простору й повітря, й хоча б задля цього він мусить якнайчастіше «приїздити» в свій рідний край. Він-бо всіляко заслуговує на це, навіть більше: бувають хвилини, коли мені починає здаватися, що ми не гідні його.

Наша нація — одна з найжиттєздатніших у світі, й дуже дивно, що такі, як оце ми, прагнуть замкненості, товчуться в прокурених редакціях і слізно канючать посад. Не казатиму про себе, але я через оту кляту замкненість і досі почуваю себе аматором у літературі. Зовсім не певен, що, коли б, замість неї, мені запропонували м'яке крісло, я здобувся б на силі вигукнути, як наш епічний Балканджі Йово на захист рідної сестри: не віддам її, хоч убийте!

А що, хіба не урок для письменника?

Та годі про це, пора кінчати. До скорого побачення! Зараз піду скупаюся, востаннє. Коли пляжі порожніють, у морі теж стає трохи моторошно. Серед літа воно гостинне й лагідне, кличе в обійми, а тепер це тільки стихія, похмура й неприступна. Я плаватиму горілиць, аби не дивитись у чорноту її безодень. Холодні барви глибочині ховають у собі казку моторошного світу, що тисне на мене так, як музика давніх часів: гнітюча, щемка й безнадійна. Бувай!

Опівдні, коли я стояв у черзі біля бензоколонки, хтось підійшов і постукав мені в скло:

— Здоров! Мабуть, не впізнаєш?

Я опустил скло, ми привіталися, й тільки тоді з глибини пам'яті почав виринати забутий образ однокласника. Я хотів сказати йому, що не пригадую імені, та побоювся образити, до того ж він розмовляв зі мною так, наче ми не бачились якийсь тиждень.

Виявляється, він щойно від матері, яка лікується тут-таки, в «Дружбі», тепер треба вертатися додому, от він і прийшов до бензоколонки: може, хтось підкине на станцію, бо поїзд незабаром відходить.

Поки ми їхали, він устиг розповісти мені всю свою біографію. Працює агрономом у якомусь селі по той бік Шумена, має двох дітей, дружина вчителька і т. д. Я слухав, силкуючись пригадати його ім'я, перебрав у пам'яті сотні тих імен, та жодне з них не підходило до цього чоловіка. А він теж звертався до мене безособово, певно, теж забув, як мене звуть, і я, слухаючи його теревені, дедалі дужче ніяковів, неначе чимось завинив перед ним.

Те саме траплялося зі мною й раніше, коли стежка зводила мене з людьми, яких не бачив роками. Ото буде халепа, думав собі я,— раптом доведеться таки звернутись, і я після всього, що він мені набалакав, після всіх інтимних зв'язьань приліплю йому чуже ім'я!

Ми прибули на вокзал, і лише дідько знає, що спонукало мене піти з ним аж до вагона замість того, щоб розпрощатися. Та й не тільки піти, а й чекати, поки він там влаштується ще й визирне з вікна. Глянувши на годинник, він сказав, що поїзд рушає за п'ятнадцять хвилин, і знову почав розповідати про своє життя. Донька навесні кінчає гімназію й хоче вступати на хімічний. Воно б і нехай, та дружина стала дибки, не хочу, мовляв, хімії, хочу французьку мову, тепер усі показилися на французькій.

— То я й кажу, може, тоді переїхати до Софії? Як ти на це?

— Коли маєш квартиру та пристойну роботу...

— З роботою важче, а житло — раз-два! В Шумені маю цілий поверх, пустив квартирантів, хай поживуть. А коли що — хоч сьогодні продаж, а в Софії куплю собі чотирикімнатну. Одне тільки — жінці роботу так одразу не знайдеш...

Він знову заглибився в сімейні справи, тоді перейшов до торгівлі будинками в їхньому місті, я ж слухав і не міг собі надивуватися, чого й досі стовбичу тут, наче виряджаю в далеку дорогу найближчого родича.

Він балакав і балакав, розкриваючи переді мною свої плани на майбутнє, а я просто казився, намагаючись вгадати його ім'я. Здається, він трохи нагадує одного школярика з третьої парти коло вікна, та я швидко відкинув і цю версію, бо між ними не було нічого спільного. З русявого кирпатенького хлопчика не міг вирости такий горбоносий і чорний, мов циган, дядько.

Мені врешті розболілася голова, стало тоскно, я відчув себе страшенно тупим і нікчемним. І все це, думав я, через моє марнославство й цілковите невміння розмовляти з людьми відверто й просто. Був би спитав його відразу, хто він і що він, — і не довелося б отак по-дурному стояти й кліпати, не знаючи, з ким маєш справу. Та ще дурнішим було, що я й досі стою і слухаю його.

— А бодай тобі, — вилаявся він. — Так біг, що не встиг і попоїсти. А тепер і зовсім не встигну. Але дарма, якось буде, спробую десь вискочити на зупинці.

Мене мов штовхнуло:

— Хвилину, збігаю гляну, чи немає чогось у буфеті!

— Та не треба, не тре-ба! — запротестував він, але я вже біг до вокзалу, добігши, купив пиріжків і коли повернувся, поїзд рушив. Той вихилився у вікно й махнув рукою:

— Ей, ти, спасибі за пиріжки... і за те, що провів!

Незабаром я дістався Дружбівської автостради й увімкнув четверту швидкість. «Ей, ти, спасибі за пиріжки!» «Недолугий чоловік, — подумав я, й мені стало смішно. — Під кінець йому забракло артистизму, й він виказав себе. Шкода, що я не купив йому ще пляшки вина в дорогу та подарунків для сім'ї. І не запросив до себе в гості».

Мене розібрав такий сміх, аж закололо в боці, а машина пішла вихилисом. Я вирішив спинитися, щоб заспокоїтись, і тільки-но вимкнув газ, як повз мене шаснуло чиесь авто й почувся сигнал. То був черговий автоінспектор. Я знав, що на цій трасі спинятися заборонено, та ніяк не міг угамувати сміху, коли з усіма подробицями уявив собі можливі наслідки зустрічі з отим «однокласником».

Я звернув у бік «Дружби», та вже коло нового мосту пригадав, що бензобак у мене вщерть повний, і рушив до автостради. На в'їзді блимнув червоний світлофор, але полотно було зовсім вільне, і я поїхав. А на розвилку стояло двоє міліціонерів.

Бракувало ще схопити штраф чи дірку в талоні, — подумав я і наче у воду глянув. Один автоінспектор підняв руку й показав, де мені стати:

— Світлофор бачив?

— Бачив.

— А червоне помітив?

— Ні.

Лягнувши цю несусвітню дурницю, я відчув, як рот мій починає знову розтягуватися.

— Дуже весело? — вбивчим тоном спитав автоінспектор. — А дай-но свої права!

Я простяг, і він заходився вивчати книжечку, зиркаючи то в неї, то на мене: чи я справді схожий і чи не позичив у когось права. Чоловік сумлінно виконував свої обов'язки, та мене смішило вже й те, як він згорбився й косує. Я просто задихавсь од реготу, навіть гикати почав. Міліціонер гукнув:

— Товаришу старшина! — Старшина підійшов. — Це п'яний. Регоче, мов дурник.

— Щось надто рано, — сказав старшина, та міліціонер уже просунув голову в машину й нюхав.

— А вийди-но!

Я виліз і підійшов до них із другого боку.

— Що ти пив?

— Нічого.

— А чого ж регочеш?

— Смішно, то й регочу, — сказав я. — Весело мені. Хіба правила руху забороняють громадянам сміятися?

— Ти правил не чіпай, — відповів старшина. — Ми дуже добре знаємо, від чого громадянам буває весело й хочеться сміятись. Сміються, як добре хильнуть, а так усі серйозні, дехто ще й супиться. Я їх за день стільки надивлюся, що далі нікуди.

— Авжеж, — potwierдив перший автоінспектор. — Ото як сміється котрий у будень, то вже знаєш: або хильнув, або ж у нього не всі дома. Дай-но сюди паспорт автомашини!

Я дістав паспорт і знову зареготав.

— Ага, — сказав старшина, розстібаючи портфель, — тут, я бачу, без балона діла не буде. Не хочеш признаватися чесно — дмухни в балон!

Я взяв рурку в зуби, напруживсь, але дмухнути не мав сили, бо мене знову розібрало так, що ледве не випустив з рук того автоінспекторського апарата.

— Слухай!.. — голос міліціонера дедалі холоднішав, але старшина стримав себе, бо з п'яним згоди не дійдеш, і вдруге попросив мене дмухнути в «балон».

Я заплющив очі й уявив, ніби мені відрізають ногу, і коли нарешті повернув прилад старшині, балон був чистий.

— Щось не те, — сказав він. — Ану ще раз!

Я дмухав ще двічі — з тим самим результатом. Старшина поклав «балон» у портфель і перезирнувся з своїм колегою, не знаючи, як поведеться далі.

— Та хай їде! — відмахнувся той. — Коли не під градусом, то, значить, клепки не всі, такого й не шкода.

Старшина повернув мені документи:

— Ідь, та не дуже газуй. І не смійся, ясно тобі? Бо можеш накоїти лиха.

Увімкнувши мотор, я глянув у дзеркало. Ті двоє й досі пильно стежили за мною й, певно ж, говорили, що треба негайно повідомити про цей випадок столичну автоінспекцію. Одне вони забули зробити: оштрафувати мене за надмірну швидкість чи бодай проколоти талон.

Цілу ніч мені верзлось казна-що, й під ранок я прокинувся хворий. Серце калатало сильно й нерівно. Так борсається кінь, якого змушують стрибати через рівчак: зіб'єшся з ритму — і ти в ямі. І враз це шалене гупання припинилося, я лапнув за груди — мовчить. Було таке враження, ніби я живу без серця. Чи, може, вже не живу? Ще жоден смертний не вертався з «того боку», щоб розповісти нам, що відчуваєш перед смертю.

Я дуже часто думаю про смерть. Мені цікаво знати, не коли, а як і від чого я помру. Уявляю сотні варіантів, і жоден не здається правдивим. Смерть так само таємнича, як і життя, викликає не менше цікавості, й кримінальні романи, фільми та всі без винятку художні твори, де зображено смерть, ще раз підтверджують цю думку. Людина боїться смерті й разом з тим любить дивитися на неї. Це можна пояснити природженою схильністю до азарту, бо смерть у кожному випадку є пригода: коли, як і через що?

Я й сам разів десять зустрічався з костомахою, і кожного разу тільки якимось чудом рятувався. Я не лякався, бо й гадки не мав, що тримаюсь на волосинці. Страх приходив потім, і лякала не так сама смерть, як легковажність природи, що віддає людське життя на поталу сліпому випадкові.

Кажуть, людина безсмертна в нащадках. Так, це продовження життя, але ж не безсмертя, а наївне самозаспокоєння перед жахом цілковитого зникнення, самозаспокоєння, що лише свідчить, яка людина слабка і як би їй хотілося бути невмирущою.

Смерть аморальна. Вона змушує людину почувати себе гостем життя, беззастережно віддаватися пристрастям і поспішати.

Безсмертя — досконалість, якої людині не дано сягти. Та чи не в отій короткочасності життя й полягає його сенс і його краса? Може, смерть і є величчю людської природи, бо ставить крапку на стражданнях і захопленнях, на підступах і неправді.

Але ні, смерть таки аморальність.

Сьогодні я порушив правила полювання. Хай і не цілком свідомо, та мені часом здавалося, що нічого страшного в тому немає, бо так роблять усі.

Вранці я поїхав у Толбухін купити гільз і, вже виходячи з магазину, побачив К. Д., доброго товариша й запеклого мисливця.

— Чуєш,— сказав він,— гайда!

— Так сьогодні ж не можна! Побачить єгер, то матимемо клопіт.

— Який там єгер! — махнув рукою К. Д. — Я буду з тобою, і можеш не боятися ніяких єгерів.

Ми пішли в кондитерську, замовили по п'ятдесят грамів коньяку, й К. Д. переконав мене, що єгер, у чиєму районі полюватимемо, то його найкращий друг, і думати тут нічого, бо не вперше.

— Їдьмо,— сказав К. Д. — Коли б я був на колесах, поїхав би й сам, але самому й не цікаво: більше трьох зайців у рюкзак не впхаєш. А так стрілятимемо, скільки нам улізе. Тамешні мисливці мене зовсім не знають, я ж не з їхнього району, а коли питають, мій друг каже, що я вчений і роблю відстріл з науковою метою. Тож гайда!

Все це, як я дізнався згодом, була чиста вигадка, та коли б і ні,

я не мав жодного права їхати. Проте вагався не довго. Переклавши всю відповідальність на лагідного єгеря, я дав себе умовити й поїхав.

Було десь під обід, коли ми спинилися в мисливському урочищі між селами П. та М. Ліворуч жовтіла кукурудза, й там було безліч народу, путівцем теж раз по раз проїздили машини й вози, а ми йшли ріллею чорного пару.

Я спершу ніяковів. Думка, що чинимо негарно, стримувала мій крок, я плентався далеко позаду К. Д. й тримав рушницю на плечі, мовби забрів сюди геть випадково чи бодай не з власної волі. Пролунав постріл. К. Д. вбив зайця, і тієї самої миті з-під ніг у мене схопився ще один і неквапом почеберяв до лісосмуги. Я скинув двоствольку й, повагавшись, теж вистрілив, а коли вкинув зайця в багажник і йшов од машини, то раптом зауважив, що пар зовсім не топтаний. Мисливська нога сюди не ступала, лише цим можна було пояснити заяче недбальство.

Через годину ми вже й із ліку збилися: вдариш, однесеш до багажника, й поспішаєш назад, охоплений шалом винищити зайців до ноги.

З кукурудзища, де працювала якась бригада, вигулькнув чоловік і попрямував до мене.

— Ні пуху, ні пера! — сказав він, і в ньому я відразу впізнав мисливця: в очах іскри, а руки аж сверблять. — Вам пощастило. Цього пару ми ще й не торкалися. Лишили на осінь.

— Значить, і ти мисливець? — сказав я.

— Авжеж. А ви звідки?

— Із Софії.

— Мабуть, із міністерства?

Замість відповіді я простяг йому рушницю:

— На, стрельни разів зо два, коли ти теж мисливець!

Він роззирнувся на всі боки:

— Сьогодні ж будень, нам не той... не дозволено, та й робота в мене... Але...

І таки взяв двоствольку. Лише спитав, як перезаряджати, й побіг уздовж пару. Коли б його воля, певне, до самого вечора про роботу не згадав би, та після другого зайця я попросив свою зброю назад. Він забрав трофеї і зник у кукурудзі, але незабаром звідти виринув інший мисливець, майже юнак. Я і йому дав рушницю, збільшивши в такий спосіб число порушників до чотирьох.

Після того ми з К. Д. лишилися знову самі й додому вертались із повним ущертъ багажником. К. Д. запалив цигарку й сказав:

— Оце полювання! В неділю хіба щось ухопиш? Дідька лисого! Вдариш одного — та й годі. Я щороку раз або двічі на сезон отак. Надибаю добре місце, приїду — і давай, і давай! Поки патронів стане. Тільки дивлюся, щоб не вихідний день був, а серед тижня, коли стріляти заборонено, а народу повний степ. Усі дивляться, вважають тебе за якогось начальника й мовчать.

— А коли єгер наскочить?

— Тьху-тьху! — відплюнувся К. Д. — Досі не заскакував. Ну, а заскочить — то що ж. Не замочивши штанів, риби не вловиш. Ризик! Сміливому й море по коліна.

Є така приказка: закон — то ворота в полі, нехай їх одчиняє гой, кому шляху мало. Людина мусить поважати закон, так нас виховують

змалечку, та в кожному лишається приглушений потяг до порушення законів чи бодай усталених норм поведінки. Закони — це найширіше самовизнання людей у своїй недосконалості. Ми легко дозволяємо переконати себе, що негарні вчинки та злочини відбуваються за не знати якими ширмами. Часто ж їх вершать у нас під самісіньким носом, а ми тільки морщимося, чхаємо й кажемо всім і собі, що в нас нежить, хоча мусили б називати сваволлю власним ім'ям, боротися з нею й карати, в такий спосіб утілюючи громадську думку й суспільну справедливість.

Є лише одна сила — хотіти,
й одна слабкість — не могли.
Моруа.

3 Дядько Мартин прямував до маєтку Маврика Николаєва, закинувши свій улюблений карабін за плече. Йшов швидко й упевнено, мов людина, яку з нетерпінням чекають. Два місяці тому він надіслав Маврикові Николаєву маленького люб'язного листа з проханням «залишити в дуплі великого береста» незначну суму в три тисячі левів. Було визначено не тільки місце та день, а й годину, та, незважаючи на це, прохання й досі ніхто не виконав. Чи Маврик не збагнув такого дивного прохання, чи, може, взагалі не любив робити незнайомим людям подарунки, хай і незначні.

Але дядько Мартин не піддався спокусі й не образивсь, а навпаки, виявив максимум терпіння, хоча, з огляду на його вдачу, таки мав образитись. Він жив у друга в котромусь із найближчих сіл і, коли не рахувати всяких курячих експропріацій, які, між іншим, здавалися недостойними йому самому і які він мусив здійснювати лише для задоволення насущних потреб, — нічого не починав, тобто обмірковував програму й тактику наступних дій.

Попри свою природжену сміливість, він вагався кілька місяців, перш ніж учинити цей наскок. Мусив добре зважити всі обставини, кожна з яких могла спричинитися до краху. Та дядько Мартин аж ніяк не мав наміру займатися грабіжництвом для самозбагачення, ніколи-бо не відчував особливого потягу до грошей та наживи. Його мрією і, як він казав собі, покликанням було експропріювати капітали багатіїв і роздавати їх злидарям.

Не могло бути й сумніву, що, одержавши такого люб'язного листа, Маврик Николаєв ужив якнайдієвіших заходів для охорони маєтку й власного гаманця. Напевно, повідомив і поліцію, бо дядько Мартин з допомогою своїх однодумців уже давно поширював чутки, ніби в цьому районі діє могутня організація, й людський поголос мусив зробити своє.

Не було виключено, що чифлікчія⁵ боронитиметься, власне, з повним на те правом, і тоді дядько Мартин замість грошей дістане кулю в лоба. Проте він не сподівався аж надто серйозних наслідків, йому ніколи й на думку не спадало, що вкоротити комусь життя — така проста річ. Було надто безглуздо отак по-дурному загинути в двадцять п'ять років.

Дядько Мартин у майбутній сутичці з чифлікчією, звичайно ж, мав і певного союзника, й цим союзником був страх. Пізніше, коли

⁵ Чифлік — маєток, велика ферма: чифлікчія — поміщик (болг.).

йому довелося поринути в нетрі філософських роздумів, дядько Мартин казав, що в житті все тримається на страху: і держава, й суспільство, й родина, й кожна особа зокрема. Навіть доброчинство є не плодом щирих людських поривань, а теж страху. Коли хтось робить добро, то не для очищення власної душі від зла, а щоб не потрапити під удар законів, уникнути докорів ближнього і, нарешті, забезпечити собі тепленьке місце там, на небесах. Бо лагідний і незлопам'ятливий господь одразу ж візьме його на замітку й примусить потім ловити решетом воду в райських озерах або ж по самі вуха плавати в розтопленій смолі. Господь бог дуже добре знає, що являють собою ті, кого він сотворив за власною подобою: навіть рай не вельми приваблює їх, тож, аби прилучити людей до добра, він насамперед уселив їм у душі страх. Тим-то всі, хто вірить бодай у щось там, а може, й передусім вони, — вірять під страхом. Страх несе людям найбільше зла, вбиваючи їхнє щастя. Нема щасливих боягузів, щасливі лише сміливці, бо тільки їм випало досягти власних ідеалів...

Важко сказати, де набрався дядько Мартин цієї філософії, — чи то з якоїсь іще в гімназії прочитаної книжки, чи від іншого, такого, як і сам, напівінтелігента, але й почуття його, й кожен учинок щонайповніше відповідали цим поглядам.

Неподалік од чифліку дядько Мартин почепив зброю на дерево й лише тоді заходився стукати. Була дев'ята година й у багатьох вікнах ще світилося. По той бік брами загавкав пес, і вже з того валування можна було відчувати, який він здоровий і страшний. По хвилі закрипів сніг і почувся голос:

— А хто там?

— Це я, — сказав дядько Мартин. — Одчиняй же!

— А хто це «я»?

— Симо. Дядько вдома?

— Вдома...

Дядько Мартин дав співрозмовникові час подумати й повірити в таку брехню. Він чудово вивчив і самий чифлік, і родовід його власника, навіть імена всіх наймитів. Симо доводився Маврикові Николаєву небожем по сестрі, бував тут часто й за кожним разом утинав якусь штуку. Любив полювати, влаштовував кінні змагання серед селян, і таким чином бодай трохи розважав знудьгованих мешканців чифліку. В місті він вів якісь там справи свого дядька, й Маврик Николаєв шанував його за це.

— Бай Дмитре, то ти?

— Ні, — відповіли з-за брами. — Мілош.

— То ти що, бай Мілоше, не знаєш мене?

— Та знаю, чого б мав не знати, — сказав бай Мілош і нарешті відчинив.

— Добрий вечір! — дядько Мартин узявся щосили трясти йому руку, по очі загорнувшись у шарф. Наймит блимав і блимав, придивляючись, але в такій темряві годі було щось побачити, й нарешті пішов одігнати пса. Дядько Мартин збіг на веранду, знайшов маленького віничка біля дверей і заходився старанно обмітати ноги. Так спокійно й неквапливо міг поводитися лише свій, ніхто навіть і не дивився на веранду. Тим часом дядько Мартин розкутав обличчя, постукав, і коли зсередини почулося «ввійдіть», одчинив двері й став на порозі.

— Добрий вечір! Гостей некликаних приймаєте?

Маврик Николаєв саме длубався кочергою в пічці. Не випростуючись, він лише підвів голову, примружився, проте нічого підозрілого в гостеві не виявив.

— Доброго здоров'я, — відповів він і, повагавшись, докинув: — Заходь!

Маврик Николаєв був чоловіком товариським, — коли в доброму настрої, і нестримним та лихим — у поганому; любив випити чарку з друзями, поспівати в гурті гайдучьких пісень і тут-таки перегризтись із усіма й наробити капостей: одне слово, чоловік примхливої вдачі, настроїв якого мінявся з гідною подиву швидкістю. Дядько Мартин не поспішав рекомендуватися, чекаючи, коли господар запросить сидати.

— Сідай, — уже лагідніше мовив Маврик Николаєв і перший уместився за столом. — То хто ж ти й що тебе сюди привело?

Дядько Мартин підсунув стільця до стіни й теж сів. На його обличчі застигла усмішка, сором'язлива і якась хлоп'яча.

— Даруйте, що я так несподівано...

— Та нічого, нічого!

— Я Мартин Карабелов, — коротко й чітко відрекомендувався дядько Мартин. — Прийшов оце поговорити про деякі наші справи...

— «Наші»! — несподівано писклявим голосом передражнив його Маврик Николаєв.

Раб своєї несталої вдачі, він зиркав на нього хижо, мов кіт, і разом з тим ледве стримувався, щоб не зареготати. Цей кмітливий п'ятидесятишестирічний чолов'яга, який бачив і перебачив на віку всього, й досі не міг пов'язати уявлюваного Мартина Карабелова з цим круглобидим юнаком, що сором'язливо всміхався. На відміну від селян та своїх наймитів, які кожну байку мали за правду, він був певен, що коли та таємна організація й існує, то це справжня банда розбішак, а ватажок її не може бути ні такий молодий, ні такий наївний.

Справді, Маврикові Николаєву ще не доводилося стикатись із ватажком розбійницької ватаги, та не міг же він уявити собі його зовсім по-дитячому: налите кров'ю єдине око, сплющений ніс, застарілі рубці на обличчі й щонайменше п'ять револьверів за поясом. Але такого теж сприйняти не міг і вже наперед смакував кумедне непорозуміння, яке згодом мало стати одним з найвеселіших родинних анекдотів. Усміхнувшись, Маврик Николаєв лукаво промовив:

— То ти, хлопче, може, той самий Мартин Розбійник?

— Ви вгадали, — сказав дядько Мартин. — Але я не розбійник. — Одна половина обличчя його ще всміхалась, але друга вже перестала всміхатись, а очі гостро блиснули. — Якщо не вірите, можу показати вам документи.

Маврик Николаєв був не лякливого десятка. Все, що йому треба, він прочитав на обличчі в дядька Мартина, дістав із шухляди важезний, мов ковадло, револьвер і спрямував прибульцеві в груди.

— Значить, Мартин Розбійник?

— Мартин Карабелов, — спокійно поправив його дядько Мартин, — але не розбійник, а політичний діяч, і прийшов я поговорити з приводу листа, що я вам його надіслав.

— Ані руш! — не тямлячи себе, гаркнув Маврик Николаєв. — Бо зроблю з тебе решето!

Не маючи й на думці ворушитися, дядько Мартин лише відвів погляд од револьверного дула й заляк. Він обміркував безліч мож-

ливих перешкод і ситуацій, а револьвера передбачити не зміг. На його думку, фермером керувало не природне чуття самозахисту, а дурість і, насамперед, зажерливість. «Отакі скупердяги наші чифлікчії,— подумав він. — Зовсім не здатні цінувати гідності супротивника. Тільки подумати, що ці люди репрезентують найвищий клас і до того ж мають себе й аристократами! Ні, з цим паном треба було діяти за класичними зразками: застукати десь у глухому кутку чи влізти в хату через вікно. Шкода, коли культурна людина, злигавшись із свинопасами, стає жертвою власної вишуканості. Цікаво, чи натисне все-таки гачок оцей скупердяга, а якщо натисне — чи влучить? Досить відхилити ствол на міліметр, і куля вдарить у стіну, тим часом я міг би спробувати...»

— Кажеш, поквитаєшся зі мною, якщо не дам грошей?! — уже геть ошалів Маврик Николаєв.

— Звичайно! — відповів дядько Мартин. — Такі правила в нашій організації.

— То тепер побачимо, хто з ким поквитається!

Дядько Мартин знову блимнув на «ковадло». Палець Маврика Николаєва, просунутий у скабу револьвера, тремтів, мов у посліду-щого неврастеніка. «Тепер уже й не він сам, а його палець може мене вбити», — подумав дядько Мартин, відчуваючи, як тепла струминка поту збігає йому між брів на перенісся. В цю мить, яку белетрист назвав би кульмінацією напруження, дядько Мартин відчув, що його охоплює непереборна цікавість.

«Ну ж побачимо, — казав він сам собі, — чи цей ідіот і справді вистрілить, чи тільки лякає. Якщо мені судилось отак бездарно загинути, то й хай мене чорти заберуть, коли ж ні — то я заслуговувати-му на всіяку шану!» І поки він сидів, перевіряючи нерви та витримку, рипнули бічні двері, в кімнату зайшла молода ясноока жіночка й попростувала до нього:

— Симо! — Та вже серед кімнати спинилася й розгублено про-белькотіла: — А Мілош казав, ніби тут Симо...

Вона лише тепер помітила револьвер у руці Маврика Николаєва й уклалася на місці.

Дядько Мартин обернувся, і йому вистачило секунди, щоб роз-глянути й оцінити всю її до найменших дрібничок. Ця приємно округ-ла жінка мала років двадцять п'ять — двадцять шість, темне волосся й неабияку вроду, та найбільше вабили її вуста: ледь розтулені, пов-ні й соковиті. Не встиг побачити дядько Мартин лише бюст, і то не тільки тому, що вона стояла, притиснувши руки до грудей, а й через те, що в цю мить Маврик Николаєв не зміг справитись із своїм еказівним пальцем.

Здавалося, що то не револьвер вистрілив, а сам будинок вибух-нув із силою малокаліберного снаряда, й на стіні, біля вуха в дядь-ка Мартина, зйинула дірка завбільшки з добрий кулачище. Переляк жінки так само гнучкий, як і її тіло. Молодичка, хоч і бліда не мен-ше від Маврика Николаєва, одним стрибком опинилася коло нього й уцепилася йому в руку:

— Перестань, уб'єш людину!

— Я з нього зараз решето зроблю! — сказав Маврик Николаєв. Після пострілу, який, власне, був першим у його житті, нерви йому трохи вгамувалися, й він говорив спокійніше й розважливіше, хоча

це й означало, що за другим пострілом він уже неодмінно влучить у ціль. — То розбишака, таких треба нищити!

— Який розбишака, ти що: з глузду з'їхав, свако? ⁶

— Це Мартин Розбійник.

— Оооо! — вигукнула молодичка, а в жінок ця подовжена голова, як відомо, виражає цілу гаму всіляких почуттів, і насамперед велику цікавість. Вона помітила, з яким захопленням дивився на неї дядько Мартин у ту мить, коли смертоносний свинець розплющився в нього над самою головою, а це не могло лишити байдужою жодну справжню жінку. Та що й казати! Ця мить мала відтепер довіку лишитися в її серці й зігрівати його навіть тоді, коли воно геть очаче не й ніхто не матиме її за жінку. «Він або несповна розуму, або ж природжений лицар!»

Незворушна мужність дядька Мартина й ота його всепроникна усмішка зайвий раз потверджували, що перед нею таки лицар і до того ж її поклонник. Не лишалось нічого іншого, як узяти його під свій захист і з трепетом чекати закінчення несподіваної пригоди.

— Отямся, свако! — сказала вона й рішуче стала між супротивниками. — Як це так убивати живу людину!

— Не я його — то він мене вб'є!

— То правда, пане? — жінка обернулася до дядька Мартина й нагородила його чарівним усміхом.

Він охоче підніс руки догори:

— Невже ви можете подумати щось подібне? Був би в мене такий намір — хіба б же я йшов сюди з порожніми руками?

— Ось бачиш, свако?

— Доро! — гостро перебив її Маврик Николаєв. — Іди звідси й не втручайся не в своє діло! — Й кивнув на двері, якими вона щойно ввійшла. — Цей чоловік вимагає в мене три тисячі левів, ще й погрожує вбити, коли не дам. А я давати й не збираюся!

— Може, ви дійдете згоди? — сказала Дора. — Як ви на те, пане?

— Саме з таким благородним наміром я й завітав сюди, пані! — відповів дядько Мартин. — Але господар зустрів мене револьвером.

Маврик Николаєв поклав «ковадло» на стіл, але зовсім близько, й це промовляло само за себе.

— Гаразд, — озвався він. — Я не дам ані лева, й на тому вважаю, що ми порозумілись.

Дядько Мартин весело засміявся:

— Як хочете. Впливати на вас силою не маю наміру. Я лише завітав, аби потвердити рішення нашої організації, що...

— То не організація, а банда розбійників, а ти її ватажок! — зовсім грубо перебив його Маврик Николаєв.

Дядько Мартин із гідною подиву скромністю опустил очі:

— Не заперечую, я керівник цієї організації.

— А дозволь тебе спитати, за що вона бореться, та твоя «організація»?

— Спершу вирішено зібрати серед заможних певні суми й розподілити їх між незаможними.

— Ото-то! — вигукнув Маврик Николаєв. — Понатоптуєте собі кишені краденими грішми, а тим незаможним покажете... — Він закін-

⁶ Свако — чоловік матиної сестри (болг.).

чив речення вельми нецензурним словом, яке змусило молоду жінку затулитися долонями.

Дядько Мартин не проминув нагоди віддячити їй за співчуття.

— Я не звик слухати подібного в товаристві благородних дам!— сказав він, почервонівши від зусилля, бо йому теж нелегко давалися вишукані слова.

Дора ледь помітно вклонилась і мало не затопила його сяйвом своїх очей. І, звичайно ж, потай відзначила собі, як і слід було сподіватись у подібному випадку: «Господи, який шляхетний і мужній цей чоловік!»

А Маврик Николаєв, якому не доводилося читати любовних романів, який не був навіть отаким напівінтелігентним розбійником, вирішив помститися цим двом за своє невігластво, й зміряв племінницю коротким, але вбивчим поглядом, навіть оком підморгнув: «Бачили таку святу та божу? Якраз! Тільки гляне на чоловіка — так і жижки тремтять!»

Дядько Мартин розшифрував цей його миттєвий погляд так само швидко, точно й без жодних зусиль.

— Ну, а коли заможні не даватимуть?

— У такому випадку, — сказав дядько Мартин, явно шкодуючи, — вони зазнають певних збитків.

— Спалите, чи як?

— Коли б ви не були переконані наперед, що наша організація — то ватага розбишак, я пояснив би вам її програму. Та оскільки бачу, що то все намарне, лише скажу: засоби, якими ми змушені користуватися, не зовсім безневинні. Проте відомо, що засоби виправдовують мету, й багато чесних людей присяглося досягти цих засобів.

Десь-то попопрів славетний Макіавеллі, формулюючи свій середньовічний принцип, а дядькові Мартину знадобилося всього кілька секунд, аби перекинути його догори ногами. Цікаво, як би зреагував на цю сміливість сам Макіавеллі? Ремствував би на невігластво молодого добруджанина чи, навпаки, ляснувши по плечах, оголосив би його своїм послідовником? Мабуть, таки б зверхньо поплескав, щоб не ставити з собою в ряд. Але перебіг тогочасних подій засвідчив, що дядько Мартин обдарував людство новим відкриттям, і зробив це легко, за іграшку, тим самим поклавши на лопатки всіх єзуїтів, кардиналів і пап.

— То й що? То й що? — нетерпеливився Маврик Николаєв.

— Кожний лев належить організації, й на того, хто спробував би зловживати громадськими коштами, чекає смертна кара. Ви не герший, до кого ми звертаємося по допомогу, — чемно сказав дядько Мартин і заспокоїв співрозмовника: — Одного з наших ми вже покарали за це на смерть.

Маврик Николаєв глибоко зітхнув: здавалося, він ладен скласти зброю. Але ні, таки затявся:

— Не дам жодного лева!

Дядько Мартин стенив плечима й глянув на чарівну покровительку, ще раз засвідчивши поглядом свою шану до неї. І вона негайно прийшла на допомогу:

— Дозволь мені, свако, поговорити з паном віч-на-віч.

Маврикові Николаєву не лишалось іншого виходу, міг тільки сподіватися, що з дурної халепи його якось визволить ота шелихвістка.

«Балакай хоч до ранку, хай його чорти заберуть!»— вилаявся він подумки, а вголос проказав:

— Говори, хто тобі не дає! — І стомлено сів.

Дора кивнула дядькові Мартину, й вони пішли. Кімната в неї була невелика, але тепла й затишна. Господиня вказала йому на крісло, сама теж сіла.

— Так ви й справді відмовляєтеся скасувати вирок моєму нещасному свакові?

— Не вирок, а прохання...

— Ах, однаково. Хай навіть борг.

— Ви дуже люб'язна, пані, — сказав дядько Мартин, добираючи зі свого напівінтелігентського лексикону щонайпридатніші для випадку слова. — Я збережу про вас найкращі спогади. Ваша чуйність так глибоко схвилювала мене, що коли б усе залежало тільки від мене, я б з радістю відмовився від тих осоружних грошей.

— Не маю жодного сумніву, що ви справжній кавалер і лицар. Але сума надто велика... — Дора не могла гаяти часу на чемні передмови й зразу перейшла до головного: — Візьміть менше, я вас прошу! — І поклати йому руку на коліно.

— Ви штовхаєте мене на злочин! — сказав дядько Мартин, а сам подумав: «Сміливіше, моя крихітко, сміливіше!»

Він дивився просто на неї і мав тепер змогу відчутися всі її чари. Хоча, звичайно, в очах йому могло трохи й туманитись, бо вже кілька місяців жив самотою й не знав жінок, коли не рахувати тієї сухореброї вчительки; то був єдиний випадок, який, проте, міг тільки образити гідність людини з його смаком і темпераментом.

А Дора була справді жінка хоч куди, як він сам пізніше висловився, мліючи від одного спогаду про неї та про ніч, котру вона йому подарувала, бо тієї ночі дядько Мартин уперше пізнав справжнє кохання. Тепер же, сидючи поряд, він міг тільки здогадуватись, чого варта ця жінка, бо досвід його обмежувався сільськими красунями.

Не знав дядько Мартин найголовнішого: що має справу з вихованкою бухарестських пансіонів, яка, рано ставши вдовою, зажила в товаристві поміщиків слави неперевершеної, хоча трохи й небезпечної коханки. Більш інтелігентна публіка, приклавши палець до губів, казала, ніби в Дори не все гаразд із нервами, й при цьому згадувалася рідкісна на ті часи хвороба — істерія.

Попервах дядько трохи соромився, та згодом, вірний собі, перейшов до рішучих дій.

— Господи, що ви робите? — сказала Дора, враз опинившись у його цупких і невблаганних обіймах: було-бо видно, що він і не збирається відступати.

— Ви незрівнянна! — сказав дядько Мартин.

— Мені прикро це й чути, пане!

— Ваша врода вбила мою волю, я тепер цілковитий нікчема, ладний упасти вам у коліна! — вигукнув він і справді впав їй у пелену; Дора ж обхопила голову його й мовила:

— Ах, я зараз кричатиму!

— Згляньтесь, пані! — відповів дядько Мартин і, коли йому здалося, що того триклятого «високого щитю» вже задосить, він підняв її і поніс до ліжка.

Години за дві Дора пішла до свака й сказала йому, що «той там» забавив суму на тисячу левів. Маврик Николаєв і досі сидів коло пічки з револьвером у руці й презирався з дружиною.

— Роби, як знаєш! — сказав він і полегшено зітхнув. — Даю тобі повну свободу: як знаєш.

Він уже втямив, із ким має справу, й міг нарешті дати спокій наймитам, які й досі стовбичили по закутках садиби зі зброєю в руках.

Дора понесла гостеві їсти й пити і сказала йому, що він може почувати себе, як удома. Після трьох довгих місяців поневірянь дядько Мартин охоче погодився відчувати себе вдома, коли й не краще. Цієї ночі, що видалася такою куцою, вихованка бухарестських пансіонів продемонструвала йому весь свій удовиний запал, довівши дядькові Мартину, що досі він був звичайним сільським півником, не більше. За це він охоче зменшив борг Маврика Николаєва ще на п'ятсот левів. Подарував би йому й решту, коли б не гідність його «таємної організації».

Вранці йому ще в ліжко піднесли сніданок, а разом з тим і конверт, у якому лежали не тільки гроші, а й заготовлена розписка. Підписавши її від імені організації, дядько Мартин поспідав, ще раз одгукнувшись на ніжний поклик господині й покинув чифлік із чуттям такої гідності, якій би міг позаздрити сам Цезар.

«Хто б міг і гадати, що все закінчиться так легко й весело! — думав він, підійшовши до дерева, на якому й досі висів звечора повішений карабін. — Значить, до всіх серйозних речей треба підходити з усмішкою».

І то був третій урок, який дала йому ніч, проведена в домі Маврика Николаєва.

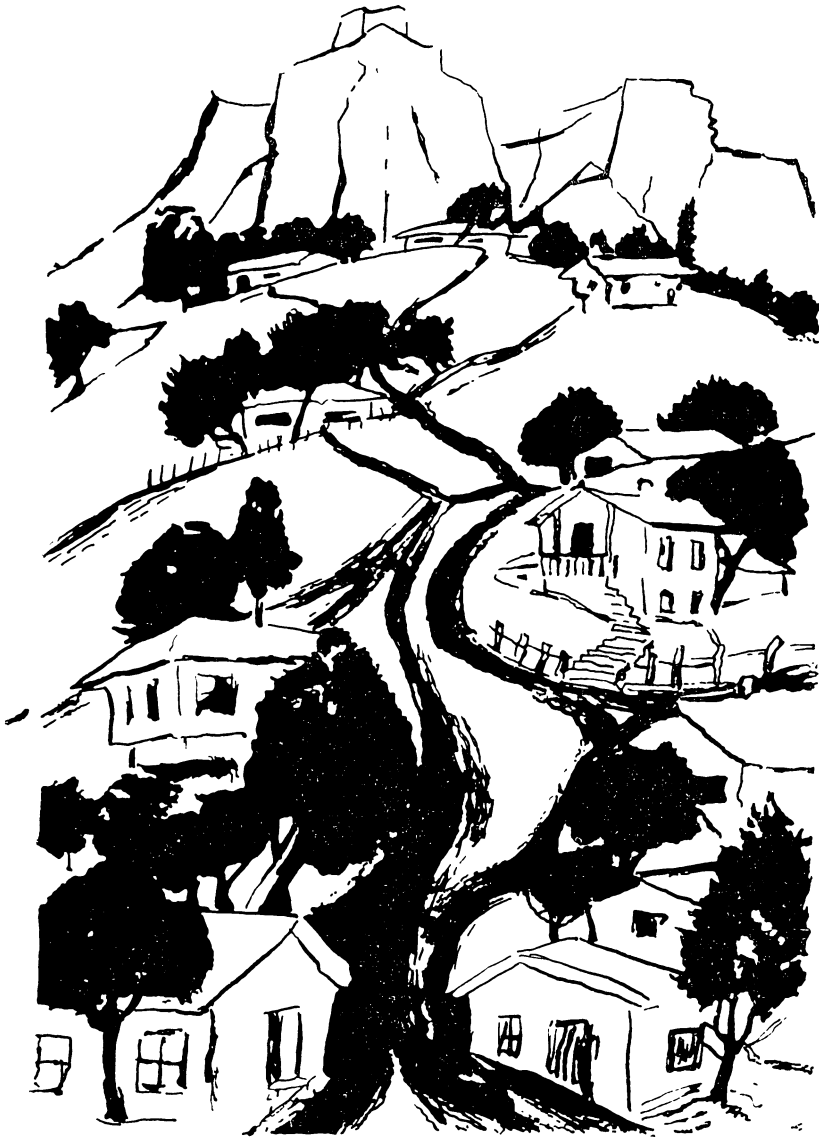
Перша вродлива жінка, що трапилася на моєму шляху, була Аниця. Мені йшов дванадцятий день, коли вона прийшла до нашої господи, щоб привітати мене з появою на світ. Як і завжди в присутності гарних жінок, того разу я теж вельми розгубився, та й застала вона мене в дуже конфузну мить. Мати саме розповіла мене на долівці й витирала пелюшкою, коли так можна висловитись.

Вдома, крім нас двох, більше нікого не було, й лишалося тільки дивуватись, як ця красуня в'юнкою ласочкою перебігла двір, навіть не розбуркавши псів. Рипнувши дверима, вона стала в порозі, й низеньку задущну кімнату враз оповило сяйвом, наче під закіптюженою стелею спалахнула кришталева люстра.

Жіноча краса випромінює світло й перетворює все кругом, — подумав я. Розгорнувши Толстого, я міг би додати, що красуня, навіть дурна, завжди й говорить, і діє розумно, принаймні так здається чоловікам.

Однак Аниця була не тільки гарна, але й розумна, що могло б здивувати Толстого, й цілком закономірно. Схилившись наді мною, вона поцілувала мене в лобик і заявила, що кращої дитини досі не бачила й коли народить і собі, то тільки таку саму. Я почав шалено вибрикувати й сміятись, не даючи собі звіту в тому, що подібне марнославство для чоловіка в дванадцятиденному віці є явищем непри-

4

родним і що в майбутньому я матиму через нього великий клопіт. Але це було моє перше залицяння й до того ж успішне. Аниця взяла мене на руки й тричі поцілувала.

Побачення з цією гарною жінкою дало мені багато втіхи й показало дійовість взаємних компліментів. Але навчило й простої істини: що зачарування й розчарування ходять завжди вкупі.

Мама почастувала її вином і кров'янкою з різдвяного кабана. Жуючи, Аниця, невтомно захоплювалася мною, поки не лягнула, що я викапаний дядько Мартин: одно соваюсь, агукаю та сміюся. При

всій своїй інтелігентності мама навіть не второпала, до чого та хилить, і заходилась переконувати, ніби я вдався в її родичів: то була суперечка, яку вона вела з татом усе життя.

Я ж одразу збагнув, що Аниця просто скористалася з моєї появи на світ, щоб зблизитись із нами і в такий спосіб розпитати про дядька Мартина. Переконана, що матері наказано мовчати, вона ласкала й пестила мене, вперто порівнюючи з дядьком, та я вже встиг розшолопати, в чому річ, і поставився до неї з цілковитим презирством: почав брикатися й верещати, тіпався, мов недорізаний; мама розхвилювалась, а красуня Аниця пішла.

Коли за нею рипнули двері, чорна від кіптяви та мух стеля знову повисла мені на саму голову, в кімнаті стало сумно й морочно, і тепер я вже ладен був схопитись і бігти слідом за Аницею, вертати її назад, щоб лишилася з нами. Нехай і підступна, думалось мені, нехай і лукава, я стерплю навіть оті її нещирі пестоші, аби тільки нікуди не йшла й осявала кімнату своєю вродою.

Одне слово, звичка схилитись перед гарними жінками залишилася в мене ще з пелюшок, і вона переслідує мене, мов фатум. Пізніше я знав чимало красунь, не гірших від Аниці, й хоч добре відав, що вони приходять до мене зовсім не заради мене самого, а задля чогось іншого, й хоч як намагався зневажати їхню нещирю любов, проте ніколи не міг залишатися байдужим до їхніх чарів.

Татарин, Аничин свекор, теж хутко второпав, що до чого, тільки, на відміну од мене, він мав тоді п'ятдесят з гаком літ. Весільного вечора, скручуючи з жінкою голови голубам під бантинами, щоб приховати від сторонніх очей невістчину ганьбу, він зненавидів Аницю й присягнувся зруйнувати цей шлюб чи бодай відділити сина. Татариха теж дивилась на невістку з-під лоба, як дивиться стара жінка на ще молоду, вродливу й легковажну.

Може, саме ця легковажність і була причиною того, що старим заціпило. Коли б Аниця соромилася своєї ганьби, свекор із свекрухою спалили б її вогнем своєї зневаги, й спалили б ущент. Але невістка виявилась вогнетривкою, й те полум'я не дошкуляло їй. Уранці після ганебної шлюбної ночі вона встала ще вдосвіта, вбралась у весільну сукню, почепила фату й осягла старих найневиннішою усмішкою:

— Драстуйте, тату й мамо!

Ось тоді їм і заціпило: навіть не спромоглися щось відповісти.

Поки старі вилежувалися під рядном, Аниця розпалила плиту, поставила на вогонь каструлю, нашвидку підмела в хаті й побігла з відрами до чешми. Все горіло в її руках, неначе вона в цій хаті й уродилась. Коли дзенькіт відер покотився дворщем і втих, свекор із свекрухою трохи отямилися. Стара блимнула на божницю й перекристалася:

— Господи, сподобив єси мене стати матір'ю курви!

Аниця ж не мала більшої втіхи, як називати їх татом і мамою, і всміхалася при цьому так щиро й шанобливо, і голос її дзвенів так приємно й лагідно, аж у кімнаті починало пахнути свіжим липовим медком. Вона розуміла їх з-півслова й півнатеку, берегла, щоб не застудились, а за столом догоджала не згірш од офіціанток софій-

ських ресторанів. І все це з такою чарівною усмішкою, що перед нею склали зброю навіть дворові кудлані.

Ці здичавілі, мов гієни, пси, припнуті в обох кінцях двору, шкірилися на всіх перехожих; коли ж Аниця понесла їм вранці маслуків, враз заметляли хвостами й почали лащитись, мов нікчемні цуцки.

Татариха, визирнувши у вікно, знов перехрестилася до божниці:

— Господи, сподобив єси нас... Пропали ми, пропали ні за цапову душу. Ця закопає в яму живцем, коли не здихаємося...

Аниця й справді не зважала ні на що, хоч і жила, мов на турецькому цвинтарі, серед мовчання й кам'яних брил. Вона вирішила збудити ті брили чи бодай не дати їм розчавити себе, й зброю для цього вибрала найбільш дійову, ще дійовішу за ядерну: лестоці.

Татарин з Татарихою швидко розкусили її тонку політику й вирішили втяти їй хвоста, коли ж узялися втинати, з жахом збагнули, що не можуть ні слова мовити, ні кивнути пальцем; зв'язані по руках і ногах золотими кайданами Аничиних лестоців, доведені до безпорадного шалу, старі тільки очима блимали на її медвяні усмішки.

Так минуло кілька місяців, доки Бенка забрали в армію. Для сім'ї він був нічим, як ніщо виряджали його й до війська: дали в зуби клуночок білизни, почепили квітку за вухо і, м'якого й нікчемного, мов ганчірка, посадовили в задку брички. На вокзалі, побачивши, який він нещасний і зашмарканий, Аниця вирішила приховати свою відразу слізьми й так розійшлася за методом Станіславського, аж сотні проводжаючих повірили, що то від щирого серця. Коли ж поїзд рушив, вона простягла руки до коханого мужа й заголосила:

— Бенку, Бенку! На кого ти мене та й кидаєш, та я ж, бідолашна, цього та й не переживу!..

Молоді жінки посхиляли голови, присоромлені тим, що не здатні й на соту частку такої журби. Татаринкові з Татарихою знову заціпило: й від люті, й від заздрощів, бо невістка й тут привселюдно довела, що їхня зажура — то ніщо проти її невимовного суму. Однак Аниця виконала номер так блискуче, що й цього разу вони тільки очима кліпали.

Поки товариші пили та співали, Бенко плакав; плакав у поїзді, плакав згодом і в казармі, коли спав і коли ходив. До ранку йому снилися теплі Аничині ноги, вдень же мусив трамбувати плац повільним кроком, сам собі командуючи: «Солдат, кру-гом! Солдат, кроком руш!..» Він раз у раз плував ліву ногу з правою, й підofiцерам доводилося втовкмачувати йому ту мудрість кулаками. Після відбою ж починались інші тортури: нескінченні балачки про жіночу зраду. Це бувало так часто, й ротні дотепники розповідали про це так переконливо, що Бенко не витримував і ховався під ковдру.

Та з-під ковдри несподівано виринав образ дядька Мартина, точнісінько такий, яким він запам'ятав його, коли одержав від нього в дарунок Аницю. Від дядька пахло травневим житом і коханням, він допіру носив Аницю на руках, але, як і личить справжньому чоловікові, був незворушно спокійний, і та його незворушність перелякала Бенка на все життя. Його маленьке чисте серце знемагало від ревнощів, але він над усе боявся, що Аниця, довідавшись про ті ревнощі, розсердиться й покине його.

Бенко смертельно зненавидів дядька Мартина, й цю лють можна було вгамувати тільки вбивством. Але під ковдрою цього зробити він не міг, мав-бо голі руки, й вирішив одкласти на завтра, коли їх повезуть на полігон за місто.

Уранці Бенко так і зробив. Дядько стояв перед ним тихо, не мав ні зброї, ні навіть шапки на голові, й до нього було якихось сто кроків. Бенко прицілився йому в самісіньке серце, позначене червоним кружалом, вистрілив п'ять разів, але з окопу махнули білим прапорцем. Три дні цілився він у свого супротивника, тридцять патронів послав у його серце, та жодного разу не влучив і таким чином зажив слави найнікчемнішого в роті стрільця.

Тим часом батьки його аж тіпалися, шукаючи приводу, щоб вижити Аницю з дому. Впевнившись, що вона не вагітна, старі перекваліфікувалися на детективів і почали стежити за кожним її кроком. Найбільші надії покладалися на дядька Мартина. Мали підозру, що він стрибає ночами через мур, тож копали йому вовчі ями, ставили капкани й страшенно розчарувалися, почувши, що дядько Мартин уже хтозна й одколи блукає степами Добруджі. Проте в селі й без нього вистачало хижих вовків, молодих і чубатих, і Татари не втрачали надії: хоч котрийсь — а вскочить у пастку.

Аниця ж не бачила в нашому селі жодного путнього чоловіка, всі без винятку здавалися їй кошенятами в штанах, і не була б вона Аницею, коли б не змусила всіх чисто гуртом пити воду натше-серце.

Софі Лорен мала б удвічі більше поклонників, якби могла навчитись Аничиної ходи, та ще й у таких шкарбанах, та ще й такими вулицями, де бруківкою навіть не пахло. Мені часом спадає на думку, що проспект Раковського був би найчарівнішою вулицею Європи, коли б Аниця якимось чином опинилася в Софії й бодай раз у день проходила від вулиці Графа Ігнат'єва до кафе «Слов'янка» й назад. І тоді б усі побачили, що теперішні молоді жінки не ходять, а демонструють модне вбрання.

Натомість Аниця ходила так, що все багатство, яким наділив її господь, хоч і позатулюване безліччю кофт і спідниць, гойдалось і во-рушилось, мов плід яблуні, готовий від найслабшого вітерця впасти в чийсь руки. Той пишний плід чоловіки бачили вельми добре, й вельми багато рук простягалось до нього, й безліч кахикань услід перекахикано, і безліч вусів підкручено, але, як і належало сподіватися, цілком намарне. Аниця чи не найкраще серед усіх жінок знала, що піднятися на п'єдестал у чоловічому серці не легко: крім краси, для цього потрібна ще й неприступність.

І наші дядьки оцінили це своїм чуттям істинних джентльменів. Спочатку вони зневажали Аницю і, наче в отій байці, твердили, буцім виноград зелений, та потім усім стало ясно, що не зелений, а високо вродивсь, і всі почали не тільки поважати, а й обожнювати її. І коли вона шестувала повз них, мов аристократка серед плебеїв, осяйна, пекуче зваблива й недосяжна, їм здавалося, що її шкарбани лишають у пилюці золотий слід, і кожна річ, якої торкається вона, стає кращою, й звичайне слово привітання в її вустах бринить, мов пісня. Й одтепер, як це не дивно, вони самі й берегли Аничину гідність од поголосу, пишались вродою красуні й нічого понад те не хотіли бачити.

Ось так знешкодивши зовнішніх ворогів, Аниця взялася до хатніх. Татарин видавався небезпечнішим, бо стежив за нею вдома й поза

домом, однак ж вона знала, що п'ятдесятидворічний чоловік, навіть буди свекром, стереже не саму тільки родинну честь. Тож, ледве вирядивши Бенка в солдати, вона взялася до тестя й за два тижні вимотала йому всю душу. Душа ж його, зовні сповита цупкою холодною кригою, зсередини виявилась лякливою, ніжною й м'якою, мов вата.

Витягши з нього душу, Аниця не повернула її назад, але й не приголубила, так і тримала за кінчик, час од часу пестячи своїми хижими пальчиками. Справдилися слова біблійного пророка, згідно з якими мусить згинуть кожен, хто перший витягне з піхов меч, бо в часи пророків люди ще не вміли копати вовчих ям і вкорочували один одному вік мечами. Татарин опинивсь у ямі, яку сам викопав, і гострий кілок, призначений іншому, вп'явся в його-таки ребра, й засів так, що ні ворохнутись, ані вмерти, ні тобі пекло, ні рай.

— Ой, татусю, — сказала Аниця, опинившись із ним на самоті, — як мені тоскно, коли б ти знав! Ну чому Бенко не плює на все та не втече з тії клятої казарми бодай на день єдиний? Була б краще вийшла за якогось діда — то вже б хоч сидів коло мене!..

Тоді виходила в сіни й у щілину стежила, як свекор перелякано блимає після її підступних натяків, як пріє, мов останній дурень, роз'ятрений сподіванням великого й неймовірного дива.

Одного вечора Татариха ночувала в хворої сестри. Свекор з Аницею повечеряли й пішли спати, та незабаром він почав соватись і глухо бухикати. Аниця вийшла в самій сорочці й спитала, чи не зварити йому чогось гаряченького. Полотнина біліла в синій сутіні, волохаті ніздрі Татарина здригнулись од солодкого духу спраглої жіночності, лоба йому вкрив холодний піт, і він наче скам'янів. Аниця вхопила свекрову руку:

— Тату, чи не застудився? Рука в тебе — мов дубець!

Татарин спереляку ледве дихнув:

— Та ні, та ні!

— Ой лишенько! — зареготала невістка. — Я вже злякалася, думаю, хворий абощо! — Тоді лапнула його за чоло гарячою рукою й зникла, як мара.

Татарин упрів од млості. Виливши собі в кухні ціле відро холодної води на голову, він знову влігся, та заснути не міг аж до ранку. Після третіх півнів Татарин одвернувся до стіни, шепнув собі: «Оце так рахуба...» — і, мов герой давньогрецької трагедії, беззастережно віддався на ласку долі. Доля ж, ухопивши його в свої лабета, відразу почала м'яти й місити, наче він був не старостою й правителем цілого села, а шматком глевкого тіста, з якого вона збиралася спекти хліба чи бодай прісного коржа. Тепер лишалося зненавидіти власну жінку й дивуватись, як міг досі жити з таким одороблом, забувши, що старість краси не додає.

Відтоді Аниця частенько чула його сердите бурчання, тупе гупання кулака й брязкіт кочерги. Гідність не дозволяла Татарисі плакати, вона зціплювала зуби й мулила синці на колінах, б'ючи поклони перед божницею. Татариха благала, щоб господь наслав по болячці на кожну частину невістчиного тіла й передовсім на ті, від яких чоловіки нашого села втрачали розум. А Татарин ще дужче казився й ще шаленіше товк її кулаком.

Ось у такий спосіб Аниці пощастило залучити на свій бік одного внутрішнього ворога й протиставити його другому. Вона торувала

стежку до дядька Мартина, навіть не здогадуючись, що має небезпечну суперницю, яка теж торує стежку, й до того ж таки дядька, й з не меншим запалом. Це була Емілія Медникарова, донька начальника околіського управління, та сама Емілія, що кілька років тому ладна була покинути гімназію і йти з дядьком Мартином хоч світ за очі. Але ж пан околіський начальник...

Сьогодні я мало не став злочинцем.

На дорозі, далеко попереду, я помітив яскраву пляму. Коли під'їхав ближче, виявилось, що то величезний і зовсім свіжий букет із різних квітів. Я міг переїхати його, й мені від цієї думки чомусь стало лачно. Та на моєму місці щось подібне, певно, відчув би кожен. Я вирішив обминати той букет ліворуч, бо під правою брівкою їхав хлопець велосипедом, тоді подумав, що проскочу й між ними, та велосипедист, побачивши машину, злякався й сів на праворуч. Педаль його кресонула по брівці, він мав би спинитись, але їхав і їхав далі, вихляючи на всі боки. Ще мить — і він був би під колесами: я ледве встиг загальмувати. І коли нарешті проминув його й глянув у дзеркальце, якась п'ятитонка на повній швидкості розчавила букет.

Букет, який піднесла мені Юла, був так само строкатий і свіжий. Напередодні я заїхав отримати свій атестат і мав негайно вертатися. Наші вдома знемагали від роботи, за кілька день починалися жнива, й до того часу ми мусили скінчити сапання.

З Юлою ми зустрілись на міській топтайлівці: якась однокласниця сказала їй, що я тут, вона збігала на мою стару квартиру і, не заставши, подалась в центр. Ми гуляли години дві, Юла була так само весела й задержувата, як і раніше; ми посиділи в кондитерській, балакали про всяку всячину, й чи не єдиним серйозним пунктом у розмові було те, що Юла вступає на природничий факультет.

Досі вона про біологію й не заїкалася, не виявляла до неї ані найменшої цікавості, тепер же наполегливо переконувала мене, що її найзаповітніша мрія — віддати себе цій науці. Я здивувався й виказав Юлі свої сумніви, тоді вона призналася, що та мрія запала їй у душу рівно сорок вісім годин тому. Сиділа собі в скверіку біля хати, і раптом ніби якийсь дух нашептав їй, що вона повинна присвятити себе біології, ото й усе, ваганням кінець, дорогу обрано раз і назавжди й вороття немає.

У тоні її вчувалась іронія, і цю безапеляційну заяву я так і сприйняв. Останнім часом Юла нерідко дивувала мене своїми вчинками, й «мрія вивчати природу» могла бути одним з її алогізмів. Але згодом, за кілька років, я довідався, що вона й справді вступила на біологічний факультет.

А того вечора ми попрощалися як завжди, потиснули одне одному руки, та й годі, немов ішлося про день або два. Тільки в останню мить вона гукнула мені навздогін, щоб я писав їй хоча б раз на тиждень. «Добре», сказав я. Та склалося так, що не написав ані разу. Від неї ж отримав листа вже на третій день: два стандартні ліновані аркуші, з обох боків списані квапливою рукою, пройняті гумором, теплом і любов'ю. «Я коло тебе, з тобою, й за тобою; скрізь, куди б ти не глянув, хоч у ліву руку, хоч у праву, хоч назад, — неодмінно побачиш мене!»

Власне, з цього листа я тільки й запам'ятав одне речення, яке

звучало заклинанням. Хотілося сісти й одразу ж відповісти їй, та я не сів, хоч і досі не знаю чому. Попри видиму веселість, лист викликав підсвідому тугу і щось іще, чого я не міг пояснити й що гнітило мене. Вечорами я вертався з поля смертельно втомлений, уранці прокидався з курми, й так день у день, і, може, саме тому я й не відповів їй.

А на початку вересня пішов до війська. Муштра, нескінченне трамбування підборами плацу та ідіотизм підфіцерів і фельдфебелів тепер забирали весь мій час і всі мої думки. Єдиний лист, який я одержав, був від батька. Тато повідомляв сільські новини: хто вмер, хто з ким одруживсь і з ким розлаявся. Мій старий і зараз не визнає жодних краснописів із правописами, тоді ж його листи були просто кумедні. Він писав, як говорив, ком не ставив зовсім, зате крапки та великі літери полюбляв аж надто. А в кінці розписувався: «батько Твій. петар». Імена власні писав з маленької літери, займенники ж та інші слова вимальовував прописними. «Ти Нам не пишиш, а Ми тіки про Тебе й Думаємо як Тобі Служиця та шо робиш». У листі траплялися такі «речення», над якими я реготав годинами, не спроможний нічого второпати.

Серед ночі хтось почав стягати мене з ліжка. Я прочунався й упізнав капітана роти Паякова. (Пізніше мені доводилося не раз бачити його в Софії з важким портфелем у руці.)

— Дай сюди листа! — гукнув ротний. — Отого, що сьогодні одержав. — Я дістав конверт із тумбочки й простяг йому. — Ходім у канцелярію. — Я почав одягатися, та він підганяв: — Давай так, у чому є!

В канцелярії мене піддали перехресному допитові, який тривав годину. Це повторилося й другого дня, й третього, — кілька тижнів підряд мене стягали з ліжка глупої ночі й вели до ротного, аж поки це їм обридло.

Саме тоді одному з моїх земляків було надано відпустку, й через нього я переказав батькові, щоб надалі писав чітко й стисло й адреси моєї нікому не давав. А коли згодом відпустку надали й мені, я застав у селі цілу купу Юлиних листів. Майже в кожному конверті було фото, й не тільки її, а й сестрине: обнялись і всміхаються, стоять удвох під деревом або ж умостилися на сходах коло свого дому. Під деякими листами була приписка: «Я теж вітаю тебе! Жейна».

У листах писалось, що Юла вирішила цього року не вступати на свій природничий, батьки зараз у скруті й доведеться почекаати рік. Писалось і про всякі інші речі та події, і кожен лист кінчався закляттям: «Озирнись — і побачиш мене!»

Та найбільше розчулювало те, що Юла писала свої листи, не діставши відповіді на жоден і жодного разу не дорікнувши мені за це. Вона сама вигадувала мої відповіді, погоджувалась або сперечалася зі мною, й тепер я мав дивне відчуття, ніби й справді в незнаний спосіб листувався з нею всі місяці в стані сну чи трансу, — до того «моїми» видавалися мені ті вигадані нею «відповіді».

Я тільки потім збагнув таємницю: Юла відзначалася винятковою спостережливістю й майже хворобливим умінням проникати в чуже єство. До кінця відпустки я не міг позбутися гнітючого враження, мовби й справді писав їй мало не щотижня.

Та це вже було напровесні, а тоді, влітку, Юла прийшла виряджати мене на вокзал, хоча ми й попрощалися звечора. Мій поїзд відходив о другій, і я стояв на пероні в холодку. І стояв, може б, і далі,

та пасажири почали озиратися. Я й собі глянув у той бік і побачив Юлу в біленькій сукні гімназійної випускниці, яка різко й не дуже вигідно контрастувала з усіма вокзальними торбами, клунками й спідницями.

Юла, обіруч ухопивши величезний строкатий букет, майже бігом проштовхувалася крізь натовп, а я дививсь на неї й думав, що вона зараз дуже нагадує наречену, яка щойно вийшла з церкви й у тисняві загубила чоловіка, навіть гірше: не загубила, а тільки шукає охочого, який погодився б піти з нею під вінець. Може, так думала й решта пасажирів, бо сукня й справді була схожа на весільну, бракувало хіба що вінка та фати.

Мені хотілося провалитись крізь землю, втекти, та в Юли ці номери не проходили. Вона враз помітила мене і вручила свій букет. Ми стали центром загальної уваги, Юла ж поводитися так, наче тут степова широчінь і кругом ані живої душі; розповідала мені, як довелось бігти, щоб не спізнитись, і як обірвала всі квіти в своєму й сусідських палісадниках.

Квіти й справді були надто різні, кожен би з першого ж погляду здогадався, що рвали їх крадькома й похапцем.

Вона базікала, не вмовкаючи, я ж стояв і прів од ніяковості, не знаючи, що й говорити. Нарешті підійшов поїзд, але Юла шаснула за мною й до купе. Ми поклали квіти на лавку й знову вийшли. Прощалися так само, як і звечора. Вона стояла на пероні й дивилась на мене широко розплющеними вогнистими очима, не ворохнулася навіть тоді, коли вагон покотився вздовж перону, навіть рукою не махнула.

Вагон був майже порожній, я сів коло свого букета й задививсь у вікно. Хліба вже достигли, то там, то там виднілися постаті перших женців. На наступній станції підсів цілий взвод, і вагон ураз виповнився гуркотом, сміхом і матом, смородом нафталіну й змашчених чобіт. Солдати вдерлись і в моє купе й закидали своїми речами й полиці, й сітки, й прохід. Якийсь штовхнув мене ліктем у плече, другий луснув по голові заліззякою. Я знайшов місце в протилежному кінці вагона й сів. З думок не йшла Юла, що так бентежила мене своєю ексцентричністю, й казарма, куди мав незабаром потрапити; солдатня ж затишала якусь дурну пісню, хлебчучи горілку просто з пляшок. І в цьому смороді нафталіну, спирту й чобіт я раптом відчув сумні пахощі хризантем. Букет, забутий мною в тому купе, тепер лежав у проході — брудний і знівечений. Один солдат топтався по ньому, піднявши пляшку, другий ту пляшку намагався відняти; за хвилину вони зробили з Юлиного букета січку.

Якось надвечір у двері подзвонили. Господиня кудись пішла, мій товариш Андрей Германов теж був на лекціях в університеті, я саме писав і не мав жодного бажання перериватись. Трохи згодом знову подзвонили, я знову не встав. Аж після третього дзвінка схопився й побіг, роздратований і лютий: пробачте, на пустопорожні розмови й довідки часу не маю!

Я шарпнув двері й побачив Юлу. По спині сипонуло морозом, а я стояв і тільки кліпав, аж поки мені спало на думку, що той некролог за склом книгарні, якого я сам читав, просто якесь непорозумін-

ня. Юла дивилася на мене й посміхалась, наче хотіла сказати: бачиш, які дива часом трапляються. Я потягся до неї:

— Юло! Здрастуй, заходь!

— Я не Юла,— відповіла вона трохи єхидно й нещиро засміялась.— Я Жейна!

Тепер і не скажу вже, що я їй тоді відповів, пам'ятаю тільки свій стан. Попросивши вибачення, я пішов у ванну, викрутив холодний кран і тримав руки в струмені доти, поки не закоцюбли й перестали сіпатись. А коли вийшов, Жейна стояла біля вікна.

— Сідай, Юло! — сказав я.— Як ти знайшла мене, хто тобі дав мою адресу?

— Сама знайшла,— промовила вона.— Тільки бога ради: я не Юла! Юла давно померла, хіба ти не знаєш? Вкоротила собі віку.

Я розповів про свою випадкову зустріч з Юлою за кілька годин до її смерті. В очах у Жейни блиснула сльоза, та суму в них я не помітив. Сльози були чимось обов'язковим і звичним у спогаді про сестру, й мені здалося, що Жейна знала це й без мене. Коли вона така ж відверта й нелукава, як і її сестра, подумав я, то не симулюватиме жалю.

Очі Жейни й справді швидко проясніли, й за хвилинку вона вже знову стала Юлою. Навіть око примружувала й знижувала лівим плечем, як і сестра, й усміхалась однаково, розповідаючи, ніби хтось кілька років підряд щодня клав на сестрини могилу пучечки хризантем. А чоловік її всі ті роки жив далеко від Софії, то хто ж тоді носив оті квіти? Вона жодного разу так і не назвала сестру на ймення.

— Той, хто любив її,— сказав я.

Жейна засміялася:

— Ти тоді теж не жив у Софії, жив у Варні. Та я часом таки думала на тебе. І зараз оце прийшла спитати, хоч і сама добре знаю, що то були не твої квіти. Все це дурниці, ти ж навіть не любив її. Не любив!

— Любив,— сказав я.— Любив.

А Жейна помовчала, тоді знову всміхнулася:

— Не треба, прошу тебе. Я все знаю. Ти її ніколи не любив!

Запала мовчанка, Жейна роздивлялась усякий дріб'язок на столі, я ж сидів і ніяк не міг позбутися нав'язливого враження, ніби це таки Юла прийшла, щоб спитати мене, чому я не кохав її живою. Це страшно, коли ти когось не любив за життя, а потім в ім'я пам'яті про нього тебе питають, чому не полюбив. Так безглуздо я себе ще зроду не почував.

Але я й не брехав, запевняючи, що кохав Юлу. Так мені здавалося в цю мить, і я був у тому майже переконаний, а Жейні хотілося неодмінно позбавити мене ілюзій. Чому?

Вона й досі пересувала з місця на місце речі на столі, раз у раз усміхалась, а я сушив собі голову, як вирядити її, щоб не образилася.

— Тепер ти вже знаєш усе, що хотіла,— сказав я.— Хоч мені й дивно, навіщо воно тобі.

— А так,— одповіла Жейна, й очі її посмутнішали. Вираз обличчя в неї весь час змінювався, й цим вона теж нагадувала Юлу, хоча в тієї обличчя було, як кажуть, дзеркалом душі, звичайно, коли не грала якоїсь ролі.

А в Жейні я помічав нещирість чи, може, просто мені хотілося бачити в ній нещирість. За годину вона підвелась іти, я причинив две-

рі й полегшено зітхнув, немовби з пліч мені гора впала. Та через два дні Жейна з'явилася знову. Ввійшла просто, посиділа чверть години й зникла. «Була тут неподалік, дай, думаю, загляну». Днів за чотири чи п'ять я зустрів її на нашій вулиці.

— Проведеш мене до трамвая?

— Авжеж,— сказав я,— проведу.

Ми рушили до зупинки, й коли вже минали сквер, вона спитала:

— Може, трошки посидимо? — й пішла до найближчої лави. Вона сіла посередині, я примостився скраєчку, запала мовчанка й, щоб якось розрядити її, я дістав сигарету й одкинувся на спинку лави. Та не встиг докурити, як Жейна підсунулась ближче й поклати голову мені на плече.

Це не здивувало мене, хоча я й не сподівався від неї подібного. Душу мою вдруге заповонило те безглузде відчуття, що й під час першої зустрічі, проте зараз усе це здавалося не просто безглуздям, а наругою над пам'яттю тієї, котру я не міг покохати за життя.

Я згадав, як Жейна переслідувала нас із Юлою, якими по-дитячому безжальними очима дивилася нам услід, і мені спало на думку, що вона тепер зумисно воскрешає для мене образ Юли. Невже це правда, думав я, невже людина здатна на таку самопожертву в ім'я іншої, навіть близької їй, людини, яка пішла з життя?

Ні, казав я собі, це літературщина, правду слід шукати зовсім не там. Жейна вирішила зблизитися зі мною через якісь дитячі асоціації, коли душу їй бентежили заздрощі до сестри, чи, може, й пекуча потреба хоч колись довідатися, кого кохала сестра.

Так я думав і потім, коли вона приходила до мене, десятою стежкою обминаючи Юлине ім'я, й страшенно ображалася, якщо я помилково називав її Юлою. Наші взаємини були гнітючі, загадкові, можливо, навіть брутальні, й разом з тим вони вабили мене. Я не усвідомлював, нащо це роблю, причина ж, мабуть, полягала в тому, що бачився й розмовляв із «живою» Юлою. Після кожної зустрічі я давав собі слово раз і назавжди порвати наш зв'язок, бо Жейну я теж не міг покохати, та вона не зазіхала на мої права, навіть почуттів своїх не виявляла. Приходила, мов у гості до близької людини, поводитись невимушено, щоразу була така весела, жвава й жартівлива, що годі було зважитися на якийсь рішучий крок. Я вибріхувався, всіляко уникав побачень, але вона розгадувала всі мої хитрощі, здибувала на вулиці й, наче нічого не сталось, починала щебетати.

Одного разу вона перестріла мене, коли я йшов із цілим гуртом товаришів, і відкликала. Тоді я й сказав їй, що все це мене дуже гнітить і нам не слід більше бачитись. Жейна не заперечувала й за хвилину-другу пішла. Знаючи її вдачу, я думав, що вона з'явиться ще, але вона більше не приходила.

Чисто випадково я зустрів її лише по кількох роках. Це була вже солідна жінка, хоч повнота лише трохи округлила її фігуру, додавши буденності й рівноваги, як буває з багатьма жінками, не позбавленими інтелекту, бо цим, позбавленим, повнота докидає ще й глупоти. Побачивши мене, Жейна чи то злякалася, чи зніяковіла, проте, огледівшись, буркнула щось сама собі й зникла в натовпі.

Закінчення в наступному номері.

*З болгарської переклав
Іван БІЛИК*

БЕРТОЛЬТ БРЕХТ

Бертольт Брехт (1898—1956) — видатний німецький революційний драматург, поет і громадський діяч, активний борець за соціалістичне мистецтво, лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1954). Автор поетичних збірок «Домашні казання» (1927), «Сто віршів. 1918—1950» (1952) та ін.

ЛЕГЕНДА ПРО МЕРТВОГО СОЛДАТА

1

Коли ж війна під гуркіт гармат
Зустріла четверту весну свою,
Висновку мусив дійти солдат
І загинув геройськи в бою.

2

Ревла канонада. Свистіла сталь.
Ворог не зовсім знеміг.
І кайзер відчув до солдата жаль:
Він в землю дочасно ліг.

3

Вже літо. Солдат спочиває, лінько.
Над цвинтарем сонце сія.
Якось уночі приходить військо-
ва лікарська комісія.

4

Приперлась лікарська комісія,
І сталося чудо з чудес:
За допомогою рискаля
Загиблий герой воскрес.

5

Його (м'ясиво його й кістки)
Оглянув пильний дідусь
І визнав: придатний в стройовики
Солдат симулює чомусь.

6

Схопили солдата і повели
В чудову нічну блакить.
Якби не каски, то можна було б
Вітчизняні зорі уздріть.

7

Наплюхкали шнапсу в тіло гниле,
Запальну рідину,
Вчепили на шию двох медсестер
І напівголу жону.

8

Бо від солдата, що трішки зотлів,
Шибав непотребний дух,
Ладаном піп кульгавий кадив,
Щоб надто не тхнув смердюх.

9

Оркестр попереду — та-ра-ра! —
Хвацький марш витинав.
А бравий солдат, як навчили його,
Вище носа носок підіймав.

10

Його під руки, мов знали давно,
Вели санітари-брати:
До фронту мусіло це лайно
В цілості добрести.

11

На чорно-біло-червоний стяг
Перекрасіли габу
І гордо підносили догори
Під барвою тлінь голубу.

12

У фракці й манішці, якийся чин,
Цибав на чолі панок:

Він знав обов'язок німецьких мужчин —
Рубав, як належить, крок.

13

Вони чвалали з та-ра-ра
Спадистим темним шосе,
А з ними солдат вихлястий чвалав.
Так хвища сніжинку несе.

14

Кицьки і суки вищать: «Війни!»
Із нірки свистить ховрах.
Не хочуть французькими бути вони,
Це просто ганьба і жах.

15

Баби, як вступали вони в село,
З кожного бігли двора.
Вклонялись дерева, повня — мов скло,
І все горлало: «Ура!»

16

І та-ра-ра, і «бувай здоров!»
! баба, і пес, і піп!
А посередині мертвий солдат
Хитається п'яний як чіп.

17

Минали вони за селом село,
А він — як невидна мара.
Так густо навколо нього було
З та-ра-ра і ура.

18

Так грало навкруг, танцювало й рехло!
А він — неначе у тьмі.
Побачити б з неба можна було,
Та в небі — зорі самі.

19

Та й зорі світять нам до пори.
Лле досвіток кров свою.
І знову солдат, як навчили його,
Загине геройськи в бою.

1918 р.

ХВАЛА ДІАЛЕКТИЦІ

Кривда прямує сьогодні впевненою ходою.
Гнобителі влаштувались на десятки тисяч років.
Насильство запевнює: як нині є, так воно й буде.
Жоден голос не пролунає, крім голосу завойовників.
І на ярмарках виголошує визиск гучно:
Тепер усе залежить від мене.
А багато хто з гноблених твердить:
Те, чого ми жадаємо, не справдиться ніколи.

Хто ще живий, не кажи: ніколи!
Певність не завжди певна.
Так, як є нині, не буде більше.
Коли наговоряться завойовники,
Заговорять завойовані.
Хто наважився мовити: ніколи?
Хто має відповідати за те, що лишиться гноблення? Ми.
Хто має відповідати за те, щоб його розтрощити? Також ми.
У прах повалений, підведися!
Знищений, бийся!
Хто усвідомить власне становище, того вже ніяк не стримаєш!
Тому сьогодні звитяжені стануть звитяжцями завтра,
А з Ніколи постане: Сьогодні — і не пізніш!

1930 р.

ХВАЛА РЕВОЛЮЦІОНЕРОВІ

[З «Кантати на день смерті Леніна»]

Коли посилюють гніт,
Багато кого це жахає,
Його ж відвага росте.

Організовує він боротьбу
За воду для чаю, за копійки зарплати
І за владу в державі.
Він запитує власність:
Звідки ти взялася?
Він запитує переконання:
Ви кому корисні?

Де не говорив ніхто,
Там він говоритиме.
Там, де гніт панував, де розмовляли про долю,
Він називатиме прізвища.

Де він сідає за стіл,
Сідає за стіл невдоволення.

І жа стає недобра,
А комірчина тісна.

Куди його заганяють, туди
Приходить обурення, звідкіль його проганяють —
Там застається неспокій.

1931 р.

МОТТО

У ці часи невеселі
Невже пісень співають?
Пісень співають нині
Про ці часи невеселі.

30-ті рр.

НА СМЕРТЬ БОРЦЯ ЗА МИР

Пам'яті Карла фон ОСЕЦЬКОГО ¹

Хто не скорився,
Того забили.
Кого забили.
Той не скорився.

Рот, який застеріг,
Закоркували землею.
Авантюра кривава
Розпочалася.

Могилу прибічника миру
Затоптують батальйони.

Так що, була боротьба непотрібна?

Коли забили того,
Хто боровся не самотою,
Ворог ще
Не здолав.

1938 р.

¹ Карл фон Осецький (1889—1938) — видатний німецький антифашист, загинув у гітлерівському концтаборі.

НІМЕЦЬКА ВІЙСЬКОВА ЧИТАНКА

Високопоставлені
Вважають низькою
Розмову про їжу.
Ясна річ: вони
Вже наїлись.

Ті, що низького роду,
Зникають з цієї землі,
Не куштувавши
Смачного м'яса.

Ім не до роздумів, звідки
Вони походять, куди
Торують дорогу, вони
Геть виморились
Надвечір.

Ані узгір'їв, ані великих морів
Вони ще не бачили,
Аж вибиває
Їхня смертна година.

Якщо принижені
Не думатимуть про низьке,
Вони довіку не підведуться.

Хліб голодуючих з'їдено.
За м'ясо навіть не згадують.
Про піт народний
Забувати не варто.
Повирубувано
Лаврові гаї.
З димарів воєнних заводів
Клубує сажа.

Мазій ² верзе про майбутню велику добу.
Ліси поки що ростуть.
Ниви поки що зріють.
Міста поки що існують.
Люди поки що дихають.

² Так Б. Брехт прозивав Гітлера, який замолоду бавився малярством, «мазіював».

●

В календарі цей день поки що непомітний.
Всі місяці, всі дні
Гуляють вільні. Котрийсь із днів
Позначено буде хрестом.

●

Робітники волають про хліб.
Гендлярі волають про ринки.
Безробітний голодував. Так само
Голодує трудящий. Руки,
Які лежали в кишенях без діла,
Знову рухаються: вони
Обточують міни.

●

Ті, котрі загарбують м'ясо зі столу,
Вдоволеності навчають.
Ті, для котрих призначено давання,
Вимагають готовності йти на жертви.
Ті, що нажерлись по саму зав'язку,
Розповідають голодним
Про великі часи, які неминуче настануть.
Ті, що скеровують імперію в прірву,
Оголошують керування
Занадто складним
Як на просту людину.

●

Правителі твердять: мир і війна
З різних матерій.
Та їхній мир і їхня війна —
Це наче вихор і буря.

Війна проростає з їхнього миру,
Як з материнського лона дочка,
Що успадковує
Відразливі риси.

Їхня війна
Винищує все,
Чим їхній мир
Поступився.

●

Коли мазій через гучномовець обстоює мир,
Позирають дорожники на автостраду.
І бачать

Бетон по коліно, заготовлений для
Найважчих танків.

Мазій обстоює мир.
Розгинають ливарники
Намучені спини і дослухаються,
Поклавши великі руки
На гарматні стволи.

Бомбовози заглушають мотори,
Слухають,
Як мазій обстоює мир.

Шлагбауми нашорошилися в тихих світлих лісах.
Зупиняють плуги селяни і приставляють долоні до вуха.
Позаклякали жінки, що несуть на поле поїсти.
Серед ріллі стоїть автобус із репродуктором. Звідти
Чути, як мазій вимагає миру.

Коли правителі за мир розпинаються,
Розуміє простий народ,
Що війна біля дверей.

Коли правителі проклинають війну,
Мобілізаційні повістки
Вже псвиписувано.

Правителі
Зачинилися в окремій кімнаті.
Звичайна людина
Може ховати надії.

Правителі
Підписують пакти про ненапад.
Маленька людино,
Підписуй свою духівницю.

Чоловіче в подертій куртці,
На текстильних фабриках
Пошиють вони для тебе мундир,
Якого ти до смерті не зносиш.

Ти, що в пошуках праці годинами
Гасаєш в розбитих туфлях: машина,
Яку для тебе збудують, конче
Потребує залізних стін.

Ради горщика з молоком для дітей,
Ливарнику, ти виливаєш гігантську
Посудину зовсім не на молоко.
Хто з неї нап'ється?

●

Ночіє.
Подружжя
Лягають у ліжка.
Юні дружини скоро
Народять сиріт.

●

На мурі вражало крейдою:
«Вони розв'яжуть війну».
Того, хто це написав,
Вже розстріляли.

●

Правителі мовлять:
Йдемо до слави.
Підлеглі мовлять:
Йдемо до ями.

●

Війна, що почнеться,
Не перша. До неї
Відбувалися інші війни.
Коли закінчилась остання,
Були переможці й переможені.
У переможених простий народ
Голодував. У переможців голодував
Простий народ так само.

●

Правителі твердять: у війську
Панує народна єдність.
Чи правда цьому, загляньте
На кухню.
В серцях повинна
Кипіти однакова мужність. Проте
В казанках
Неоднаковий пайок.

●

Винахідники гибіють,
Гнуться в конструкторських центрах.

Одненька незвірена цифра —
І ворожі міста не пошкоджено.

Якщо поділити маєтності прусських юнкерів,
Для чого тоді завойовувати поля українських селян?
Якщо завойовувати поля українських селян,
Від цього збільшаться тільки маєтності прусських юнкерів.

З читальних залів
Рушили різники.
Горнучи до серця дітей,
Стоять матері, знавісніло вдивляються
В небо — на вигадки науковців.

Коли марширують, багатьом не до тями,
Що їхній ворог очолює їх,
Що командує ними
Їхнього ворога голос.
Той, хто про ворога мовить,
Ворог сам.

Генерале, твій танк — потужна машина.
Він ліс ламає і людей перемелює сотні.
Проте він має ваду:
Водія потребує.

Генерале, твій бомбовоз потужний.
Він швидше за вітер летить і піднімає більше, як слон.
Проте він має ваду:
Механіка потребує.

Генерале, солдат — вельми потрібне створіння.
Він вміє літати і вміє вбивати.
Проте він має ваду:
Думати вміє.

Коли розпочнеться війна,
Ваші брати напевне зміняться так,
Що їхніх облич не розрізнятимуть.

А ви повинні собою лишитись.
На війну вирушайте
Не як на бойню, але

Як на серйозну роботу. Все чисто
Забудуть вони.
А ви повинні про все пам'ятати.

Вам у горлянку наллють горілки
Так само, як іншим.
А ви повинні тверезими бути.

Мазій говоритиме, що десь повоювали країни,
Проте ви будете сидьма сидіти по кухнях,
Там, де вариться бруква.

Мазій говоритиме,
Що він ані п'яді землі не віддасть,
А ви для себе одхопите куртки з паперу.

Коли вістуватимуть дзвони звиягу,
Вам будуть розносити похоронки.

Фюрер буде вам теревенити: «Війна
Протриває тижнів з чотири. Настане осінь,
І ви повернетесь». Втім
Осінь прийде собі і піде,
І знову прийде, і піде не раз, а ви
Назад не повернетесь.
Мазій теревенити буде вам: техніка
Нас не підводить. Надзвичайно мало
Людей загине. Проте
Ви будете гинути сотнями тисяч, так
Як ніде й ніколи не гинули.
Коли я почую, що ви на Нордкапі,
В Індії чи в Трансваалі,
Я хіба що знатиму, де
Шукати ваші могили.

Коли барабанник об'явить свою війну,
Ви маєте вашу війну вести далі.
Ворог буде у нього перед очима, але
Він, озирнувшись, має
І за спиною бачити ворога.

Об'явивши свою війну, він має
Довкола себе гучного бачити ворога.

Все, що тут марширує,
Під команди його есесівців,
Має марширувати проти нього.

Чоботи стопчуться, але й тоді,
Коли вони з найкращої шкіри, має
Ворог його в цих чоботях марширувати.
Харчові раціони зменшаться, але й тоді,
Коли їх більше, ніж досить,
Мають вони вам бути не до смаку.

Його есесівці мають забути про сон,
Змушені контролювати кожний постріл:
Часом не холостий? Кожного контролера
Він повинен і змушений буде контролювати:
Чи його також контролюють?

Все, що за ним ішло,
Треба знищити, все,
Що від нього з'явиться, треба
Повернути на нього.

Буде хоробрий той, хто битиметься проти нього.
Буде розумний той, хто його переможе, а Німеччину порятує.

1938 р.

ДО НАЩАДКІВ

1

Воістину, я живу в похмурі часи!
Незлостиве слово свідчить про глупство. Чисте чоло
Виказує нечутливість. Той, хто сміється,
Ще не одержав
Жахливої звістки.

Що ж воно за часи, коли
Розмова про дерева — є майже злочин,
Бо містить вона умовчання про незчисленні звірства!
Той, хто вулицею спокійно простує,
Напевне, байдужий до друзів,
З якими скоїлось лихо?

Правда: я поки що можу заробити собі на хліб,
Але повірте мені: це лише випадковість. Ніщо
З того, що я роблю, не може прогодувати
Досита. Випадково мене помилували.
(Якщо виявлять мій талан — я загинув).

Кажуть мені: «Їж і пий! Радій з того, що маєш».
Але як я можу їсти і пити, коли
Я у голодного вириваю те, що їм, а
Склянку води, котру я випив, потребував спраглий?
А таки їм я і п'ю.

Хотів би я бути мудрим.
В старовинних книгах розтлумачено, що таке — бути мудрим:
Уникати колотнечі земної, а недовгий свій вік
Прожити, не знаючи страху.
Обходитись без насильства,
Віддячувати добром за зло,
Бажань своїх не вдовольняти, а зрікатися.
Це означає бути мудрим.
На все це я не здатний:
Воістину, я живу в похмурі часи!

2

До міст я приходив під час безладдя,
Коли там царював голод.
До людей я приходив під час повстання,
І я бунтував разом з ними.
Так минав мій вік,
Одмірений мені на землі.

Свій шматок я ковтав між битвами.
Спати вкладався між душогубами,
Любов я доглядав неуважно,
А природу не споглядав терпляче.
Так минав мій вік,
Одмірений мені на землі.

За моїх часів проспекти заводили в драговину,
Моя мова мене видавала катові на потіху.
Я був спроможен лиш на мале.
Проте маю надію, що сильні сього світу
Почувались без мене певніше.
Так минав мій вік,
Одмірений мені на землі.

Сил було обмаль. Мета
Майоріла в далеких далях.
Її було ясно видно, хоча для мене
Вона була навряд, щоб досяжна.
Так минав мій вік,
Одмірений мені на землі.

3

Ви, що виринете з виру,
В якому загинули ми,
Згадайте,
Мовивши про наше безсилля
І прс темні часи,
Яких ви уникли!

Адже ми простували, країни частіше від черевиків міняючи,
Крізь війну класів, побиваючись у розпуці,
Коли навколо була тільки неправда
і не було обурення.

До того ж ми знали:
Ненавість, хай навіть і до підлоти,
Неодмінно спотворює риси.
Гнів, хай навіть проти неправди,
Робить голос захриплим. Ах, ми,
Які обробляли ґрунт для приязні,
Не могли бути приязними самі.

Але ви, як настане доба,
Де людина людині братом буде,
Згадайте про нас
Поблажливо.

1939 р.

ЛІТЕРАТУРУ ПЕРЕДОСЛІДЖЕНО БУДЕ

Мартіну АНДЕРСЕНУ-НЕКСЕ

1

Вас, кого на крісла золочені садять, щоб ви творили,
Ще запитають про інших, про тих,
Хто вам одяги ткав.
У ваших книжках передосліджено буде
Не піднесеність ваших думок, а
Якусь принагідну фразу, що дозволяє
Скласти враження про характер тих,
Хто одяги ткав. Її з інтересом буде прочитано:
Адже прозиратимуть крізь неї нахили
Славетних предків.

Літератури, начинені
Вишуканими зворотами,
Передосліджено буде заради самого доказу,
Що там, де гніт панував, повсюдно жили бунти.
Молитовне волення духу до неземних істот
Засвідчить: земні істоти придушували земних же.
Розкішна музика слів оповістить лиш про те,
Що багатьом бракувало харчу.

2

І в той же час буде звеличено всіх,
Котрі, сидячи на голій землі, писали,
Котрі перед приниженими схилялись,
Котрі йшли пліч-о-пліч з борцями,
Котрі про страждання принижених сповіщали,
Котрі про діяння борців сповіщали
Високохудожньо. Словами добірними,
Що їх давніше приберігали
Для уславлення королів.

В їхніх описах злиднів, закликах їхніх
Збережено буде відбитки пальців
Принижених. Бо саме принижені
Передавали їх з рук до рук, саме вони
Далі їх несли під сорочкою,
Наскрізь просякнутою потом,
Через кордони поліції
До побратимів.

Так, ще настане час, коли
Ці розумні і приязні,
Гнівні і сповнені сподівання,
Котрі, сидячи на голій землі, писали,
Котрі вкупі були з приниженими і борцями, —
Вони привселюдно звеличені будуть!

1939 р.

ГОЛЛІВУД

Щоранку, щоб заробити насущний,
Я вирушаю на торг, де продаються брехні.
Сповнений сподівання,
Долучаюсь до продавців.

1942 р.

ПОВЕРНЕННЯ

Рідне місто, яким я тебе побачу?
Слідом за зграями бомбовозів
Я повертаюся додому.
Де ж воно? Там, де зростають
Диму несвітські пасма гірські.
Там, серед цього палання,
Воно.
Рідне місто, як воно мене прийме?
Бомбовози з'являються перші.
Смертоносні зграї вас оповіщають
Про моє повернення. Безум вогню
Надходить попереду сина.

1943 р.

Я, ЩО ВИЖИВ

Звичайно, я знаю: виключно
Через щасливий випадок
Я вижив, єдиний з численних друзів.
Та минулої ночі крізь сон
Чув я, друзі казали про мене:
«Виживають найдужчі».
І ненавидів я себе.

1944 р.

ЕПІТАФІЯ ДЛЯ М.

Акул я уникнув,
Тигрів понищив.
Мене пожерли
Малі блощиці.

1946 р.

З «БУКОВСЬКИХ ЕЛЕГІЙ»

СПЕКОТЛИВИЙ ДЕНЬ

Спекотливий день. Із папкою на колінах
Сиджу я в альтанці. Зелений човен
Пливе за вербами. На кормі
Дебела черниця, вдягнена тепло.
Перед нею пристаркуватий мужчина
В купальнім костюмі, схоже, священик.
На весла скільки є сили налягає
Хлопчик. Наче за давніх часів! — думаю я.
Наче за давніх часів!

ДИМ

Біля ставка під деревами хатка,
В'ється над дахом дим.
Коли б не він —
Які були б невідраді
Хатка, дерева, ставок!

ЗАЛІЗО

Цієї ночі вві сні
Бачив я ураган.
Він розкидав риштування,
Він потрощив арматуру,
Все, що залізне, звалив.
А все, що було із дерева,
Гнулось і збереглося.

ЯЛИНИ

Рано-вранці
Ялини полискують міддю.
Я це помітив
Ще півсторіччя тому,
Ще до двох світових —
Молодими очима.

ВЕСЛУВАННЯ, РОЗМОВИ

Вечоріє. Повз мене линуть
Дві байдарки, а в них
Два нагих юнаки. Веслюючи поряд,
Вони розмовляють. Розмовляючи,
Вони поряд веслюють.

ЧИТАЮ ГОРАЦІЯ

Всесвітні потопи
Тривали невічно.
Якось пропадають
Чорні глибини.
Переживе їх,
Ясна річ, небагато!

ЗВУКИ

Опісля, восени
Хазяйнуватимуть у сріблястих тополях
Великі зграї гайвороння.
Зате цілісіньке літо я чую
Знепташену зовсім округу.
Лише звуки людські доймають.
І я втішаюсь.

1953 р.

ВЧИТЕЛЮ, ВЧИСЯ!

Не повторюй, що маєш рацію, вчителю!
Дозволь про це довідатись учневі!
Не волай даремне до істини:
Вона цього не потерпить.
Промовляючи, слухай!

50-ті рр.

НЕ ПОТРЕБУЮ НАГРОБКА

Не потребую нагробка, проте,
Якщо ви для мене його потребуєте,
Я хотів би, щоб там стояло:
«Він робив пропозиції. Ми
Їх до життя ухвалили».
Такий би напис
Усіх нас
Ушанував.

50-ті рр.

НАСОЛОДИ

Перший погляд з вікна порану
Відшукана знову давнішня книга
Натхненні обличчя
Сніг переміна пір року
Газета
Пес
Діалектика
Митись під душем плавати
Старовинна музика
Похватні черевики
Осмыслити
Модерна музика
Писати садити
Мандрувати
Співати
Приязним бути.

1955—1956 рр.

*З німецької переклав
Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО*

МАРІО П'ЮЗО

ХРЕЩЕНИЙ БАТЬКО

РОМАН

Розділ 20

Смерть Сантіно Корлеоне, немов кинутий у воду камінь, розкотила хвилі по злочинному світу Сполучених Штатів. І коли стало відомо, що дон Корлеоне встав з ліжка, щоб перебрати керівництво справами «Родини», коли шпиги донесли з похорону, що дон, здається, цілком видужав, глави п'яти «Родин» повели шалену підготовку до оборони в нещадній кривавій війні, яка мала неминуче розгорітися. Ніхто не тішив себе тим, що можна буде легко розправитися з доном Корлеоне. Хоча дон і зазнав невдач останнім часом, але він був людиною, що за свою кар'єру припустилася дуже небагатьох помилок і з кожної зробила для себе належний висновок.

Лише Хейген здогадувався про справжні наміри дона й не був здивований, коли дон надіслав емісарів до п'яти «Родин» з пропозицією миру. І не тільки пропозицією миру, але й запрошенням до наради всіх «Родин» міста за участю «Родин» з усієї країни. Оскільки нью-йоркські «Родини» — найсильніші в Сполучених Штатах, то зрозуміло, що від їхнього добробуту значною мірою залежало процвітання усього злочинного світу.

Спочатку боялися вірити. А чи не підготував дон Корлеоне якусь пастку? Чи не хоче він завести своїх ворогів в оману? Чи часом не готує він масового вбивства, щоб помститися за сина? Але дон Корлеоне швидко довів, що мав щирі наміри. Він не лише запросив на раду всі «Родини» Америки, але не робив нічого, щоб продовжувати війну й навіть не шукав спільників. А потім зробив рішучий

крок, яким запевнив усіх у щирості своїх намірів і гарантував безпеку для всіх учасників наради. Він удався до послуг «Родини» Боккійо.

Родина Боккійо була єдиною в своєму роді. Колись особливо запекла войовнича галузка сіцилійської мафії — «Родина» тепер перетворилася в Америці на знаряддя миру. Група людей, що свого часу добувала гроші відчайдушною хоробрістю й диявольською жорстокістю, тепер заробляла майже святим способом. Великою перевагою «Родини» Боккійо була щільно виплетена мережа кривих зв'язків; родова вірність стосунків у цій «Родині» була надзвичайною навіть для суспільства, в якому й так відданість родичам шанується більше, ніж вірність дружині.

Родина Боккійо, як рахувати й троюрідних братів, колись налічувала двісті чоловік і орудувала певною галуззю господарства в своєму закутку Південної Сіцилії. Прибутки родині давали чотири чи п'ять млинів, які хоч і не були спільною власністю, однак давали працю, хліб і якийсь мінімальний достаток членам родини. І цього було досить, щоб вона одностайно виступала проти всіх ворогів.

У тій місцевості ніхто не міг збудувати ані млина, ані греблі, щоб конкурувати з ними. Колись один заможний магнат хотів спорудити млин для власних потреб. Млин згорів. Він викликав карабінерів та представників вищої влади, і ті заарештували трьох чоловік з родини Боккійо. Ще до судового розгляду зайнявся й згорів як свічка весь маєток магната. Звинувачення було знято. Через кілька місяців після цього випадку один високопоставлений італійський урядовець прибув на Сіцилію й запропонував розв'язати проблему постійної нестачі води на цьому острові, спорудивши величезну греблю. За інженерами, що прибули з Рима, щоб провести необхідні дослідження, стежили місцеві жителі з жорстокими обличчями — це були люди з клану Боккійо. Власті спорудили спеціальні бараки і поселили в них спеціальні загони поліції.

Здавалося, ніщо не могло стати на заваді будівництву греблі, вже в Палермо вивантажили машини і матеріали. Але на цьому все й зупинилося. Родина Боккійо зв'язалася з іншими ватажками мафії й заручилася їхньою підтримкою. Важкі машини ламали, що легше — просто розкрадали. А депутати мафії в італійському парламенті розпочали кампанію проти ініціаторів цього проекту. Так тривало кілька років; тим часом до влади прийшов Муссоліні. Диктатор наказав побудувати греблю. Наказ не виконувався. Диктатор знав, що мафія може створити загрозу його владі, перебравши владу на місцях до своїх рук. Він дав відповідні повноваження керівникам поліції, і ті швидко розв'язали проблему, кидаючи в тюрми й запроторюючи на острови, де були розташовані концентраційні табори, всіх підряд.

Боккійо були настільки войовничі, що вдалися до зброї у боротьбі з цією незмірною силою. Половина з них загинула в збройних сутичках, друга половина була депортована в острівні концентраційні табори. Від них залишилася якась жменька, коли їм нарешті пощастило влаштувати нелегальний переїзд до Америки через Канаду. Прибуло щось близько двадцяти чоловік, і вони оселилися в невеличкому містечку поблизу Нью-Йорка, в долині Гудзону, де, розпочавши з самого низу, згодом придбали автомашини й заснували фірму, що вивозила з міста сміття. Боккійо процвітали, бо не знали

конкуренції. А не знали тому, що хтось ламав і палив машини їхніх конкурентів. Одного впертого чолов'ягу, що збивав ціни, знайшли задушеного і захованого в смітті, яке він зібрав за день.

Але з часом їхні хлопці одружувалися — звичайно, на сіцилійських дівчатах,— з'являлися діти, й сміттезбиральної фірми вже було недосить для того, щоб поза звичайними витратами ще й мати гроші на дорожчі речі, які пропонувала їм Америка. І ось на додаток Боккікйо стали посередниками і заручниками під час чвар та укладання миру між «Родинами» мафії.

Людям з клану Боккікйо властива була якась тупість, чи, може, вони були просто примітивніші від інших. У всякому разі вони знали свої межі і бачили, що їм не до снаги змагатися з іншими «Родинами» мафії в боротьбі за керування хитрішим бізнесом, таким, як prostitucija, азартні ігри, наркотики та підкуп офіційних осіб. Вони були прямі люди, що могли запропонувати хабаря звичайному полісменові, але не тямили, як підійти до політикана. У них були лише дві переваги: їхня честь і їхня жорстокість.

Жоден з Боккікйо ніколи не збрехав, ніколи не зрадив. Це було б занадто складно для них. Але Боккікйо також ніколи не забували образи й не залишали її невідплаченою — хоч би яким коштом. І ось цілком випадково вони знайшли для себе «діло», що виявилось для них найприбутковішим.

Коли «Родина» мафії по чварах прагнули досягти миру і влаштувати переговори, то зв'язувалися з кланом Боккікйо. Глава клану проводив попередні переговори, домовлявся про заручників. Наприклад, коли Майкл пішов на переговори з Соллоццо, один з Боккікйо залишився в «Родині» Корлеоне, як за порука за Майклове життя, а за цю послугу їм платив Соллоццо. Якби Соллоццо вбив Майкла, то «Родина» Корлеоне позбавила б життя того Боккікйо, котрий був у них заручником. І в цьому разі Боккікйо мстили б Соллоццо, як винуватцю смерті одного з членів їхнього клану. Боккікйо були такі примітивні, що ніякими карами не можна було зупинити їхньої помсти. Вони, не задумуючись, ризикували своїм життям. Тому, хто обдурих їх, не уникнути помсти. Отримати заручника від Боккікйо — це однаково, що мати забезпечену золотом валюту.

Отож, коли дон Корлеоне вдався до Боккікйо, щоб розпочати переговори, й домовився про заручників для всіх «Родин», які сядуть за стіл переговорів, вже ніхто не міг ставити під сумнів щирість його намірів. Ні про який підступ не могло бути мови. Нарада була така ж безпечна, як весілля.

Отримали заручників і домовилися про зустріч у конференц-залі невеликого комерційного банку, президент якого був у боргу в дона Корлеоне; навіть частина акцій банку належала донові Корлеоне, хоча вони й були виписані на ім'я президента. Президент завжди згадував з приємністю ту хвилину, коли він запропонував донові виписати документ, що стверджував би факт належності донові Корлеоне частини акцій. Він хотів виключити можливість будь-якої зради. Однак дон просто вжахнувся.

— Я б довірив вам увесь свій капітал,— відповів він президентові,— довірив би вам своє життя й добробут моїх дітей. Мені просто в голові б не вклатися, що ви можете колись обдурити або в якийсь спосіб зрадити мене. Тоді завалиться весь мій світ, вся моя

віра в свою здатність оцінювати людей. Безперечно, у мене є свої записи, отже, якби щось сталося зі мною, мої спадкоємці дізнаються, що у вас зберігається дещо для них. Але я певен, що коли б навіть я пішов з цього світу й не міг захистити інтереси своїх дітей, ви б вірно заопікувалися ними.

Президент банку, хоча й не сіцілієць, був людиною тонкого розуму. Він прекрасно зрозумів дона. І тепер для нього прохання Хрещеного Батька було наказом. Отож у суботу в адміністративній частині банку абсолютно ізольований конференц-зал з глибокими шкіряними кріслами був наданий в розпорядження «Родин».

Охорону забезпечувала невелика армія спеціально відібраних людей, вдягнених у форму банкової сторожі. О десятій годині ранку в суботу конференц-зал почали заповнювати люди. Крім представників п'ятих «Родин» Нью-Йорка, прибули ватажки решти десяти «Родин» з усієї країни, за винятком Чікаго — цієї шолудивної овечки, без якої не обходиться жодна отара. Всім уже набридло марно наvertати Чікаго на цивілізовану путь, не було ніякої рації запрошувати тих скажених псів на таку відповідальну конференцію.

В залі окремо поставили напої та перекуску. Кожний представник мав право привести з собою одного помічника. Більшість донів прибули з консільйорі, отже, в залі було порівняно мало молодих людей. Том Хейген був один з цих небагатьох і єдиний несіцілієць. На нього кидали цікаві погляди, як на білу ворону.

Хейген знав, як йому слід триматися. Він не говорив і не посміхався, дбав про свого боса дона Корлеоне з усією шанобливістю, з якою відданий граф-фаворит дбає про свого короля, подавав йому склянку з прохолодним напоєм, підносив вогню до сигари, підсовував ближче попільничку — з повагою, але без запопадливості. Хейген єдиний в цьому залі знав, чиї портрети висять на обшитих темним деревом стінах. Це були переважно олійні портрети визначних фінансистів. На одному — міністр фінансів Гамільтон. Хейген не міг утриматися від думки, що Гамільтон, очевидно, схвалив би ідею проведення цієї мирної конференції в банку. Ніщо не діє так протверезливо й не робить дохідливішими логічні докази, як атмосфера, що нагадує про великі гроші.

Збиралися між дев'ятою тридцять і десятою годиною. Оскільки дон Корлеоне, як ініціатор мирних переговорів, до певної міри міг вважатися господарем, він прибув найперший; однією з багатьох чеснот його була пунктуальність. Другим прийшов Карло Трамонті, що зробив своєю імперією південну частину Сполучених Штатів. Він був двоволі показний, вродливий чоловік середнього віку, високий, як на сіцілійця, з темною засмагою, ретельно вбраний і поголений. Трамонті був не схожий на італійця. Він скорше скидався на одного з тих мільйонерів, що їхні знімки біля дорогих яхт друкують у журналах. «Родина» Трамонті на своїй території жила з азартних ігор, і ніхто, зустрівши їхнього дона, не міг собі уявити, з якою жорстокістю йому довелося відвойовувати свою імперію.

Емігрувавши з Сіцилії ще молодим хлопцем, він осів у Флориді, де й змужнів, працюючи на американський синдикат політиканів з великих південних містечок, який контролював гральні заклади. Ці вельми рішучі люди користувалися підтримкою не менш рішучих відповідальних осіб у поліції. Їм ніколи й на думку не спадало, що їх

змігже витіснити отакий простак-іммігрант. Вони були просто не готові відповісти на його жорстокість і не стали змагатися з ним, бо винагорода, про яку йшлося, на їхню думку, не варта була такого кровопролиття. Трамонті схилив поліцію на свій бік, запропонувавши їй більшу пайку в прибутках, і винищив тих червонопиких хуліганів, що так нездарно провадили всю справу. Саме Трамонті встановив зв'язки з Кубою і з режимом Батісти, а потім щедро клав гроші в розбудову пляжів, гральних закладів і публічних домів у Гавані, щоб заманити гравців з американського материка. Тепер Трамонті вже давно став мультимільонером і власником одного з найдорожчих готелів у Майамі.

Увійшовши до зали в супроводі так само засмаглого консільйорі, Трамонті обняв дона Корлеоне й напустив на обличчя співчутливий вираз, демонструючи смуток з приводу смерті його сина.

Надходили інші дони. Всі знали один одного не перший рік, бо доводилося зустрічатись і в справах, і при родинних чи святкових нагодах. Всі виявляли професійну ввічливість, а колись, у молодші роки, не раз і допомагали один одному. Другим прибув Джозеф Цалукі з Детройта. «Родина» Цалукі — звісно, через підставних осіб — володіла одним з іподромів у Детройті. У них було також чимало гральних закладів. Цалукі, круглолидий симпатичний чолов'яга, жив у фешенебельному районі Детройта — Грос-Пойнті — у будинку вартістю сто тисяч доларів. Один з його синів узяв собі дружину з старої добре знаної американської родини. Цалукі, як і дон Корлеоне, був людина вельми мудра. У Детройті, порівняно з іншими містами, що їх контролювали «Родини», найменше тяжких злочинів і насильств; за останні три роки в цьому місті трапилось лише два вбивства — та й то виконувались смертні вироки «Родини». Він також був проти операцій з наркотиками.

Цалукі прийшов із своїм консільйорі, і обидва підійшли обняти дона Корлеоне. У Цалукі була гучна американська вимова з ледь помітним акцентом. Вдягнений не надто модно, як бізнесмен, Цалукі аж променів привітністю, говорячи донові Корлеоне:

— Тільки твій голос міг прикликати мене сюди.

Дон Корлеоне вклонився йому на знак вдячності. Отже, він міг розраховувати на підтримку Цалукі.

Двоє донів з Західного узбережжя прибули однією машиною, бо вони завжди працювали разом. Френк Фальконе й Антоні Молінарі були наймолодшими учасниками наради — обом ледве за сорок. Вони були вбрані не так офіційно, як інші, з помітним відбитком голлівудського стилю, й поводитися вони трохи фамільярніше, ніж годилося б. Френк Фальконе контролював профспілки працівників кінопромисловості, азартні ігри на кіностудіях, а також постачання повіями публічних домів у штатах Далекого Заходу. Звісно, жоде дон не міг собі дозволити вбратися франтом, та все ж таки Фальконе мав легкий наліт чепуристості, що відповідно й насторожувало інших донів проти нього.

Антоні Молінарі контролював портовий район Сан-Франціско й жирував у царині спортивних тоталізаторів. Він походив з родини італійського рибалки й володів одним з найкращих ресторанів Сан-Франціско, спеціалізованому на стравах з дарів моря. Рестораном він так пишався, що жартома казали, ніби Антоні втрачає на ньому гро-

ші, продаючи чудову їжу за дешеву плату. Він мав незворушне обличчя професійного гравця. Говорили також, що Антоні відіграє якусь роль у контрабанді наркотиків через мексиканський кордон та з суден, які прибували з далекосхідних портів. Помічниками Фальконе й Молінарі були молоді кремезні хлопці, очевидячки, не радники, а охоронці, хоча ніхто не наважився б прибути на це засідання із зброєю. Всі знали, що ті охоронці володіють технікою боротьби карате; цей факт потішав інших донів, але не тривожив їх аніскілечки. З таким самим успіхом каліфорнійські дони могли прибути з амулетами, освяченими самим папою римським. Хоча слід відзначити, що серед присутніх були досить релігійні люди.

Потім прийшов представник «Родини» з Бостона. Це був єдиний дон, що не заживав поваги у своїх колег. Відомо було, що він не поводитьсь чесно зі своїми «людьми», безбожно їх обдурює. Це б можна пробачити, бо кожен сам собі визначає міру своєї зажерливості. Але йому не пробачали, що він не міг навести ладу в своїй імперії. В окрузі Бостона було надто багато вбивств, точилось надто багато чвар за владу, забагато розвелось незалежних аматорів, що не визнавали нічиєї влади й надто відверто зневажали закон. Якщо чикагських мафіозо називали дикунами й варварами, то бостонці були «гавонес» — тобто злодюжки. Бостонського дона звали Доменік Панца; цей невисокий, опецькуватий чоловік, як підмітив один з донів, мав злодійкуватий вигляд.

Клівлендський синдикат — можливо, один з наймогутніших у Сполучених Штатах серед тих, чий бізнес — винятково азартні ігри — представляв літній чоловік з розумним виразом худого обличчя й сивою головою. Його називали — звісно, не в очі — «євреєм», бо він оточив себе не сіцилійськими помічниками, а євреями. Ходили чутки, що він радий би призначити єврея своїм консільйорі, тільки не наважувався. У всякому разі, якщо «Родину» дона Корлеоне, завдяки Хейгеніві, знали як «ірландську банду», то «Родину» дона Вінсента Форленці знали як «єврейську Родину», але в цьому випадку було більше правди. Проте він керував організацією дуже успішно; відомо було, що Форленцу не замлоїть від вигляду крові, незважаючи на тонкі, ніжні риси обличчя. Він кермував залізною рукою, вдягнутою в оксамитну рукавичку.

Представники п'яти «Родин» Нью-Йорка з'явилися останніми, і Тома Хейгена вразило, наскільки вони були імпозантніші, респектабельніші, ніж оте «село» — дони з периферії. По-перше, всі п'ятеро нью-йоркських донів, за давньою сіцилійською традицією, були «людьми з черево», що образно означало владу та хоробрість, а буквально — огрядність, немовби перше й друге неодмінно поєднувалося, як воно, здається, й буває в Сіцилії. П'ятеро нью-йоркських донів були опасисті, м'язисті чоловіки з лев'ячими гривами, масивними рисами обличчя, м'ясистими носами, товстими губами, пухкими відвислими щоками. Не були вони дуже добре голені, ані дуже старанно вбрані — мали вигляд ділових людей, яких не цікавить марнолюбство та інші такі дурниці.

Прибув Антоні Страччі, що контролював район Нью-Джерсі й доки в західній частині Манхеттену. Він прибрав до рук гральні кубки в Нью-Джерсі і мав сильний вплив в апараті демократичної партії. Парк його вантажних машин давав великі прибутки насамперед

тому, що шофери їздили з великими перевантаженнями, не боячись шляхової інспекції. Ці вантажні машини допомагали розбивати дороги, а потім його шляхово-будівельна фірма, яка мала вигідні контракти з урядовими установами, ремонтувала ці пошкоджені дороги.

Чиє серце не потішилося б, спостерігаючи таку вправність, коли одне вигідне «діло» породжує друге. Страччі також був людиною старих традицій і ніколи не заробляв на проституції, але оскільки його бізнес зосереджений був коло портів, він просто-таки не міг не втягтись у торгівлю наркотиками. З-поміж п'яти нью-йоркських донів, що виступали проти Корлеоне, він був найслабкіший, але найкраще організований.

«Родина», очолювана Оттіліо Кунео, контролювала північну частину штату Нью-Йорк — організовувала незаконний в'їзд італійських іммігрантів до Сполучених Штатів через Канаду, володіла всіма гральними закладами в цій половині штату Нью-Йорк і мала вирішальне слово при отриманні ліцензій на відкриття іподромів. Кунео обеззброював своєю зовнішністю: він мав кругле обличчя сільського пекаря; його легальним бізнесом була велика молочарська компанія. Кунео належав до того типу людей, що люблять дітей і завжди носять повні кишені цукерок, сподіваючись дати втіху комусь із власних численних онуків або неповнолітніх нащадків своїх колег. Він носив круглий м'який капелюх з опущеними вниз крисами, мов у жіночого капелюха, від чого обличчя видавалося ще повнішим і округлішим і набувало хитрувато-веселого виразу. Він був одним з небагатьох донів, яких ні разу не заарештовували і про характер діяльності яких ніхто і не підозрював. Навіть більше, він був членом багатьох громадських комітетів, а комерційна палата Нью-Йорка одного разу голосуванням визнала його «Найкращим бізнесменом минулого року в штаті Нью-Йорк».

Найближчим союзником «Родини» Татталья був дон Еміліо Барціні. Йому належали деякі з гральних кубел у Брукліні й у Квінзі. Заробляв він і на проституції. Цей вольовий чоловік неподільно панував на Стейтен-Айленді. Володів також кількома спортивними тоталізаторами при стадіонах у Бронксі й Вестчестері. Не цурався й торгівлі наркотиками. Мав тісні зв'язки з Клівлендом і Західним узбережжям, був одним з тих кмітливих діляг, що вже зацікавилися Лас-Вегасом і Ріно — відкритими містами Невади. Він також мав свої капітали в Майамі-Біч і на Кубі. Після «Родини» Корлеоне він був, можливо, найсильнішим у Нью-Йорку, а отже, і в Америці. Його вплив сягав навіть Сіцилії. Він не цурався будь-якого незаконного бізнесу, що обіцяв зиск. Казали, що він простягав свої пазури навіть до Уолл-стріту. З самого початку війни підтримував «Родину» Татталья грошима і впливом. Саме він мріяв відтерти дона Корлеоне як наймогутнішого і найвпливовішого лідера мафії в Сполучених Штатах і перебрати собі частину його імперії. Барціні був дуже подібний до дона Корлеоне, проте сучасніший, діловитіший, пронозуватіший. Його ніколи не взивали «вусатим ведмежатником», він довіряв молодим ватажкам і допомагав їм підніматися вгору. Володіючи величезним особистим впливом, був, проте, холодний, не мав теплоти дона Корлеоне у взаєминах з людьми. Здавалося, на сьогодні Барціні тішився серед присутніх найбільшою повагою.

Останнім прибув дон Філліп Татталья, ватажок «Родини» Татталья, що відверто кинула виклик «Родині» Корлеоне, підтримавши Соллоц-

цо, і майже домоглася свого. Та як не дивно, інші ставилися до нього з ледь помітним презирством. По-перше, всі знали, що Татталья дозволив Соллоццо крутити собою, що спритний Турок водив його за ніс. Отже, Татталья ніс відповідальність за все, що сталося, за це сум'яття, яке шкодило бізнесові всіх нью-йоркських «Родин». Крім того, він був шістдесятирічний джэнджик і ще чіплявся до спідничок. А можливостей потурати цій своїй слабості у нього було більше ніж досить. Адже «Родина» Татталья мала діло з жінками. Її головна стаття прибутку була проституція. Вона також контролювала більшість нічних клубів у Сполучених Штатах і могла підкорити собі який завгодно талант у цій царині. І коли треба, Філліп Татталья не відмовлявся від рішучих заходів, щоб схилити на свій бік перспективного співака, коміка чи музиканта; він мав також вплив і на фірми грамзапису. І все ж таки проституція залишалася головним джерелом прибутків «Родини».

Філліп і як людина був неприємний для людей, що зібралися в залі. Цей скиглій завжди скаржився на зростання витрат у його бізнесі. Як послухати його, то рахунки від пральні за всі оті рушники геть з'їдали прибутки (хоча пральна фірма, послугами якої він користувався, теж належала йому). Дівчата ледачі й ненадійні, так і дивись, що або втече, або відбере собі життя. Сутенери непорядні, нечисті на руку й не віддані. Важко знайти добрих фахівців. Молоді хлопці сіцилійського походження не хотіли йти на таку роботу, вважаючи за негідне діло торгувати жінками й віднімати у них зароблені гроші,— це ті поганці, які з хрестом на шиї й з піснею на устах можуть перерізати горлянку кому завгодно. Отож слухачі нагороджували Філліпа Татталья неповагою й презирством. Найбільше нарікань від нього можна було почути щодо властей, які видавали й скасовували ліцензії на торгівлю спиртним його нічним клубам та кабаре. Він присягався, що хабарями різним офіційним особам зробив більше мільйонерів, ніж їх сидить на Уолл-стріті.

Як не дивно, але майже переможна війна проти «Родини» Корлеоне не принесла йому тієї поваги, на яку він міг сподіватися. Усі знали, що його сила йшла спочатку від Соллоццо, а потім — від «Родини» Барціні. А крім того, проти нього свідчила та обставина, що, маючи таку перевагу, як несподіваний напад, він не домогся повної перемоги. Якби Татталья був спритніший, то й не виникло б усіх отих ускладнень. Смерть дона Корлеоне означала б кінець війни.

Оскільки обидва втратили синів у цій війні, дон Корлеоне і Татталья привіталися лише формальним кивком голови. Дон Корлеоне опинився в центрі уваги, бо всі пильно придивлялися, намагаючись помітити ознаки кволості, які мали б залишитися після ран і поразок. Усіх дивувало, що дон Корлеоне став на шлях миру після загибелі свого найулюбленішого сина. Це визнання поразки майже неминуче мусило привести до зменшення його могутності. Проте невдовзі їм усе мало стати ясним.

Віталися, пили по чарці. Минуло ще майже півгодини, перше ніж дон Корлеоне сів у крісло біля полірованого столу з горіхового дерева. Хейген непомітно сів ліворуч і трохи ззаду дона. Це був знак іншим донам займати місця навколо столу. Їхні помічники сіли за ними, консьльйори сідали ближче, щоб мати змогу в разі потреби дати пораду.

Першим говорив дон Корлеоне й говорив так, ніби взагалі нічого не сталося. Ніби він не був тяжко поранений, а його син — заморожений, його імперія — на краю розладу, а його сім'я розкидана по світу — син Фредді на Заході під захистом «Родини» Молінарі, Майкл — переховувався десь на Сіцилії. Зрозуміло, що дон говорив сичільським діалектом.

— Я хочу подякувати вам усім за те, що ви прибули на цю на-
раду. Розглядаю це як послугу, зроблену мені особисто, і вважаю
себе боржником перед кожним з вас. Хочу відразу ж заявити, що
я прийшов сюди не сперечатися й не переконувати, а лише обгово-
рювати з розумними людьми, що ми можемо зробити, щоб розій-
тися друзями. Я запевняю вас, що у мене немає іншої мети, і той,
хто знає мене добре, potwierдить, що я ніколи не кидав слова на ві-
тер. Отже, перейдімо до діла. Ми всі — чесні люди і нам не треба,
як юристам, розпинатися один перед одним у порядності.

Він помовчав. Ніхто не озивався. Одні палили сигарети, інші при-
гублювали чарки з віскі. Всі вони вміли терпляче слухати, не переби-
ваючи. Крім того, вони мали ще одну спільну рису. Вони були люди-
ми, що відмовилися визнати норми організованого суспільства, від-
мовилися підкоритися владі інших людей. Не існувало ніякої сили,
ніякої людини, що могла б примусити їх підкоритися своїй волі про-
ти їхньої власної. Ці люди проводили свою волю, не зупиняючись пе-
ред насильством і вбивством. Тільки смерть могла змінити їхню во-
лю. Або ж незаперечна логіка.

Дон Корлеоне зітхнув.

— Як сталося, що діло зайшло так далеко? — риторично спитав
він. — А втім, чи не однаково. Наробили чимало дурниць. Все з само-
го початку виглядало як цілковите безглуздя. Якщо дозволите, я роз-
повіді про те, що трапилось, як я його бачу.

Він помовчав, щоб переконатися, що ніхто не заперечує проти
того, щоб він виклав свій бік справи.

— Богу дякувати, я видажував і, можливо, прислужуся до залагод-
ження всієї цієї халепи. Можливо, мій син був надто гарячкуватий і
впертий. Я не стану цього заперечувати. Але якщо говорити по по-
рядку, то все почалося з того, що до мене прийшов Соллоццо в ді-
ловому питанні і попросив допомоги грошима й впливом. Він заявив,
що за ним стоїть також «Родина» Татталья. Пропозиція Соллоццо бу-
ла пов'язана з наркотиками, які мене не цікавлять. Я людина спокій-
ної вдачі, і такі справи мені не до смаку. Я й пояснив усе це Соллоц-
цо з належною повагою до нього та до «Родини» Татталья. Сказав
йому «ні» цілком ввічливо. Я сказав, що його бізнес не стикається з
моїм і що у мене немає жодних заперечень проти того, щоб він за-
робляв собі на хліб у такий спосіб. Він сприйняв усе це хворобливо
й накликав біду на наші голови. Що ж, життя є життя, в житті всього
буває. Кожен з нас має на що нарікати. Але я не для того взяв слово.

Дон Корлеоне зробив паузу, давши Хейгеніві знак принести
склянку з холодним питвом. Хейген швидко виконав його бажання.
Дон Корлеоне зволожив уста.

— Я хочу укласти мир, — заявив він. — Татталья втратив сина —
і я втратив сина. Ми сквиталися. До чого б дійшов цей світ, якби про-
ти здорового глузду всі затялись у своїй ворожості й не хотіли від-
ступитися від неї? Це був би той важкий хрест, що спостиг Сіцилію,
де всіх чоловіків настільки поглинула кривна помста, що в них уже

не лишилося часу заробляти на хліб своїм сім'ям. Це безглуздя. Отже, я пропоную: повернімося до того, як було. Я нічого не робив, щоб розшукати вбивцю мого сина. І якщо настане мир, то й не буду розшукувати. Але мій менший син не може вернутися додому. Я подбаю, щоб він мав змогу вернутися в повній безпеці, і хочу мати запевнення, що йому ніщо не загрожуватиме з боку влади. Коли залагодимо це діло, тоді, певне, можна буде переговорити й про інші справи, які нас цікавлять, і владнати їх на взаємну вигоду. — Корлеоне зробив руками виразний жест, ніби віддаючи себе на волю зборів. — Оце й усе, чого я хочу.

Чудово сказано. Так схоже на колишнього дона Корлеоне. Логічно. Поступливо. Дипломатично. Проте всі помітили, що він говорить про своє добре здоров'я, тобто натякає, що з ним не можна не рахуватися, попри всі невдачі, які випали на долю «Родини» Корлеоне. Завважили й ті його слова, що обговорення інших проблем буде марним, доки не укладено миру, задля якого він запросив усіх на цю нараду. Зрозуміли також, що дон Корлеоне пропонує відновити «статус-кво», отже, не збирається нічого втрачати, незважаючи на невдачі минулого року.

Як не дивно, донові Корлеоне відповів не Татталья, а Еміліо Барціні. Він говорив гостро, однак не припускаючись якихось грубощів чи образ.

— Усе це правда, — сказав Еміліо. — Але треба б дещо уточнити. Дон Корлеоне дуже скромна людина. Але річ у тому, що Соллоццо й Татталья не могли розпочати новий бізнес без допомоги дона Корлеоне. Своєю відмовою він фактично завдав їм збитків. Звісно, в цьому немає його провини. Але залишається фактом, що судді й політики, які не цуратимуться послуг від дона Корлеоне, навіть якщо йдеться про наркотики, не схочуть і розмовляти ні з ким іншим, коли йтиметься про ті самі наркотики. Соллоццо не міг розпочати діла, не отримавши запевнення, що з його людьми обходитимуться поблажливо. Ми всі це знаємо. Якби не це, ми б усі були бідняками. Тепер посилено кари, і судді й прокурори зробилися надто незговірливі, коли хтось із наших людей попадається з наркотиками. Навіть сіцілієць, якщо його засудять на двадцять років, і той може порушити правило «омерта» й вибавкати все, що знає. Так не повинно бути. Дон Корлеоне контролює весь цей апарат. І його відмова, нам у використанні його впливу — вчинок не дружній. Він залишає наші сім'ї без хліба. Часи міняються, це колись кожен міг діяти сам по собі. Оскільки дон Корлеоне заволодів усім апаратом юстиції, він повинен ділитися з нами й дозволяти іншим користатися ним. Звісно, він може виставити рахунок за надання нам послуг. Але він повинен дозволити нам брати воду з колодязя. Тільки й того.

Барціні скінчив, і запала тиша. Позиції визначилися: до «статус-кво» не може бути вороття. Але найважливіше було те, що, відповідаючи дону Корлеоне першим, Барціні дав зрозуміти — якщо не буде укладено миру, він відверто приєднається до Татталья у його війні проти Корлеоне. До того ж він забив неабиякий гвіздок: їхнє життя, їхні прибутки залежать від взаємних послуг. Відмова в допомозі вважається агресивним актом. Ніхто не звертається по допомогу без крайньої потреби, й тому не годиться легковажити відмовляючи.

Нарешті дон Корлеоне вирішив відповісти:

— Друзе мій, — сказав він, — не тому я відмовив, що хотів зробити прикрість. Ви всі мене добре знаєте. Чи відмовлявся я коли-небудь зробити послугу? Це просто не в моїй натурі. Але в тому випадку мені довелося відмовити. Чому? Бо я переконаний — у майбутньому наркотики згублять нас. Це вам не віскі, чи гра на гроші, чи навіть жінки, що приваблюють всіх людей, і лише церква й уряд забороняють їм ці втіхи. Наркотики небезпечні для всіх, хто з ними зв'язаний. Вони можуть завдати шкоди всьому нашому бізнесу. І ще мушу сказати, мене дуже тішить ваша думка про мою владу над юстицією, і я сам був би радий, якби воно справді було так. І я таки маю деякий вплив, але чимало тих, хто поважає мої поради, можуть утратити цю повагу, якщо до наших стосунків примішаються наркотики. Вони бояться втручати в таке діло, воно їм дуже не до вподоби. Навіть полісмени, що допомагають нам, де йдеться про азартні ігри тощо, відмовляться допомагати, коли йтиметься про наркотики. Отже, просити мене зробити таку послугу — це однаково, що просити мене завдати собі шкоди. Але я згоден навіть на це, якщо всі ви вважаєте, що так треба для владження всіх інших справ.

Коли дон Корлеоне закінчив, напруга в залі значно розрядилася. Дони переговорювалися між собою, перешіптувалися. Дон Корлеоне зробив поступку у важливому питанні. Він надаватиме свою протекцію будь-якому організованому бізнесу з наркотиками. Власне, він майже цілком згоджувався з первісною пропозицією Соллоццо, якщо тільки цю пропозицію підтримає всеамериканська рада, що зібралася тут. Було ясно, що він ніколи не вступить безпосередньо в контрабанду й розповсюдження наркотиків, а також не стане вкладати свої гроші в цю справу, хоч і використовуватиме свій вплив у юридичних колах для протекції. І все ж таки це була величезна поступка.

Слово взяв дон із Лос-Анджелеса — Френк Фальконе.

— Ми не можемо утримати своїх людей від цього діла. Вони навіть без нашого відома влазять у нього й, буває, попадаються. Неможливо втриматися, бо це діло надто наваристе. Отже, було б ще небезпечніше, коли б ми самі не взяли за наркотики. Принаймні, якщо вже ми будемо це діло контролювати, то зробимо це краще, організованіше і воно завдаватиме менше клопоту. Це не така вже й погана справа, але потребує контролю, потребує протекції, організації, ми не можемо дозволити собі такого становища, щоб усі робили що попало, мов банда анархістів.

Дон з Детройта, який найближче з усіх присутніх стояв до позиції свого друга Корлеоне, також виступив проти нього в інтересах справи:

— Я не вірю в наркотики, — заявив він. — Кілька років я вже плачу своїм людям надбавку, щоб вони не втручали в це діло. Але ніщо не помагає. Як не один, то другий підходить до них із пропозицією: у мене є порошок, поклади три-чотири тисячі, заробиш на розповсюдженні п'ятдесят тисяч. Хто ж може відмовитися від таких шалених прибутків? І люди так захоплюються цим стороннім заробітком, що занедбують справи, за які я їм плачу. Наркотики дають великі гроші. І прибутки від них дедалі більшають. Неможливо зупинити розповсюдження наркотиків, отже, ми мусимо взяти це діло під свій контроль і тримати його в рамках пристой-

ності. Я не хочу, щоб його провадили поблизу шкіл, щоб продавали дітям. Це ганьба. У своєму місті я намагатимуся обмежити розповсюдження наркотиків тими районами, де живуть кольорові. Це найкраща, найспокійніша клієнтура, та й усе одно — це бидло. У них немає поваги ані до своїх дружин, ані до родин, ані до себе самих. Кат їх бери, хай занапащають свої душі наркотиками. Але щось треба зробити, ми не можемо просто дозволяти людям творити, що їм заманеться, і підставляти всіх нас під удар.

Виступ детройтського дона зустрів голосним шепотом схвалення. Він попав у точку. Навіть за особливу плату людей не можна утримати від торгівлі наркотиками. Щодо зауваження про дітей, то це вже його надмірна чутливість. Ну хто такі продаватиме наркотики дітям? Звідки в дітей візьмуться гроші? А щодо зауваження про кольорових, то його ніхто й не слухав. Негрів взагалі не брали до уваги, їх ніхто й не вважав за суспільну силу. Вони дозволяли суспільству нехтувати себе, і це зайвий раз свідчило, що на них не варто зважати, а нагадавши про них, дон з Детройта тільки показав, що він ухиляється до другорядних моментів.

Виступили всі дони, як один. Усі засуджували торгівлю наркотиками, як брудну справу, що може наробити лиха, але погоджувалися, що їй, на жаль, нема як запобігти. Просто цей бізнес дає скажені гроші, отже, все одно з'являться люди, які візьмуться за нього. Така вже людська натура.

Нарешті домовилися: торгівлю наркотиками дозволити, а дон Корлеоне надаватиме їй на Сході певної юридичної протекції. Оптові операції, очевидно, мали взяти на себе «Родини» Барціні й Татталья. Покінчивши з цією справою, нарада могла розглянути інші питання, що викликали загальний інтерес. Належало вирішити багато складних проблем. Ухвалили, що Лас-Вегас і Майамі залишаються відкритими містами, в яких за бажанням можуть розгортати операції всі «Родини». Цим містам, як визнавали всі, належало майбутнє. Домовилися також, що там не слід дозволяти дрібного хуліганства, всіх дрібних злочинців слід віднадити звідти. Ухвалили, що у важливих випадках, коли треба здійснити смертний вирок, який, проте, міг би викликати небажану хвилю громадського обурення, звертатимуться за дозволом до цієї поважної ради. Погодилися утримувати своїх озброєних людей від кривавих чвар і актів помсти з особистих мотивів. Ухвалили, що «Родини», коли треба, робитимуть одна одній різні послуги, як-от відрядження фахівців для виконання смертних вироків, технічна допомога в підкупі юстиції, яка в певних випадках буває доконечною. Ці неформальні переговори на найвищому рівні забирали багато часу, і доводилось робити перерви, щоб тут-таки в залі трохи випити й підкріпитися. Нарешті дон Барціні спробував закрити засідання.

— Отже, все вирішено, — заявив він. — Ми встановили мир, і дозвольте мені висловити мою повагу донові Корлеоне, що його ми всі знаємо вже багато років як людину слова. Якщо є ще якісь розходження, ми можемо зібратися знову; нема рації вдруге припускати таких дурниць. З мого боку ніяких заперечень немає, я радий, що все владналося.

Лише Філіп Татталья був трохи стурбований. Вбивство Сантіно Корлеоне зробило його найуразливішою постаттю серед усіх присутніх

у тому випадку, якщо знову спалахне війна. І він уперше виголосив довгу промову.

— Я згоден з усім, що тут ухвалили, і готовий забути нещастя, що випали на мою долю. Але мені б хотілося почути якісь ясні запевнення від Корлеоне. Чи не замислить він якоїсь особистої помсти? З часом, коли його позиції, можливо, стануть міцніші, чи не забуде він, що ми заприсяглися в дружбі? Звідки мені знати; ану ж через три-чотири роки він вирішить, що з ним обійшлися не по правді, що його проти власної волі схиляли до угоди, і відкине цю угоду? Невже нам доведеться постійно остерігатися один одного? Чи справді це буде мир не тільки в ділах, а й у душі? Чи дасть Корлеоне нам усім свої запевнення, як ось я даю їх зараз?

Саме тоді Корлеоне виголосив промову, яку довго пам'ятатимуть і яка підтвердила його становище найдалекогляднішого з-поміж них усіх, найщедріше наділеного здоровим глуздом і вмінням поцілити в саму суть питання.

Вперше він говорив до зборів, підвівшись з крісла. Невисокий, трохи схудлий після своєї «хвороби» — можливо, тепер ясніше, ніж будь-коли, було видно, що йому вже шістдесят, однак, поза всякими сумнівами, до нього вернулася колишня фізична міць і гострота розуму.

— Що б за люди були з нас, якби ми не керувалися здоровим глуздом, — заявив він. — Ми б були не кращі за хижих звірів у джунглях. Але ми наділені розумом, ми можемо доводити один одному що треба, ми можемо й самі добирати, що й до чого. Ну навіщо заводив би я ще раз усю цю колотнечу? Я втратив сина, це моє нещастя, і я маю пережити його сам, не вимагаючи, щоб невинний світ навколо мене страждав разом зі мною. Отже, я даю слово честі, що ніколи не намагатимуся помститись. Ніколи не стану копатися в минулому. Я залишу ці стіни з чистим серцем.

Дозвольте нагадати, що ми завжди маємо пильнувати свої інтереси. Усі ми — люди, що не захотіли бути дурнями, відмовилися бути ляльками, що танцюють, коли їх смикають за ниточку високопоставлених особи. Нам повелося добре в цій країні. Майже всі наші діти живуть кращим життям. У деякого з нас є сини — професори, вчені, музиканти, ви самі також щасливі. Можливо, ваші онуки стануть новими пеццонованте. Ніхто з нас не хотів би, щоб наші діти йшли нашим шляхом — це дуже важкий шлях у житті. Хай вони будуть такими, як усі інші, коли ми своїм завзяттям забезпечимо їм становище в суспільстві й добробут. У мене вже є онуки й, можливо, хто знає, колись їхні діти стануть губернаторами, а може, й президентами Сполучених Штатів — у Америці ніщо не виключене. Але ми не повинні відставати від свого часу. Час пістолетів, різанини та вбивств уже минув. Нам треба бути кмітливими, як бізнесмени, це гарантує більше прибутків, це вигідніше нашим дітям і внукам.

Щодо наших власних вчинків, то ми не відповідаємо за тих пеццонованте, що беруть на себе сміливість вирішувати, як нам жити, і оголошують війни, де ми мали б накладати життям, захищаючи їхні інтереси. Хто сказав, що ми повинні підкорятися законам, які вони виробили, щоб захищати власні інтереси й завдавати шкоди нашим? І чому тоді вони мали б утручатися, коли ми влаштовуємо свої справи? *Sonna cosa nostra* — це наше діло, — сказав дон Корлеоне. — Ми

самі порядкуватимемо в нашому світі, бо це наш світ, «коза ностра». Отже, нам треба триматися гурту, щоб оберігати себе від отих втручань. Інакше нам просияють кільце в ніздрі, як мільйонам неаполітанців та інших італійців у цій країні.

З цих міркувань, з інтересів спільної вигоди, я відмовляюся від помсти за мого сина. Присягаюсь, що доки відповідаю за дії моєї «Родини», ніхто пальця не підніме проти присутніх тут, хіба б виникли поважні причини й хтось зухвалими діями вимусив до того. Я згоден поступитися своїми комерційними інтересами заради спільної вигоди. Це моє слово, слово честі, а ті, що зібралися тут, знають, що я ще ніколи не порушив свого слова.

Але ж у мене є й свої інтереси. Мій менший син, звинувачений в убивстві Соллоццо й капітана поліції, мусив утекти й тепер переховується. Тепер я хочу забезпечити йому повернення додому, хочу зняти з нього ці фальшиві звинувачення. Це моя справа, я сам візьмусь за неї. Я розшукаю справжніх убивць або ж доведу владі його невинність — можливо, свідки та інформатори відмовляться від своїх брехливих зізнань. Та знову ж таки, наголошую, що це моя справа, і сподіваюся, що зумію повернути сина додому.

Але мені б хотілося сказати ще й таке. Я чоловік забобонний; воно й смішно, але мушу визнати за собою таку ваду. Отже, якщо з моїм меншим сином трапиться якась нещаслива пригода, якщо полісмен випадково пристрелить його, якщо він повіситься в камері, якщо з'являться нові свідки, щоб довести його вину, моя забобонність вимусить мене вважати, що це наслідок недоброї волі декого з-поміж тих, хто сьогодні сидить за оцим столом. Я скажу вам більше. Якщо мого сина вб'є блискавка, я звинувачу когось із присутніх. Якщо його літак упаде в море, або океанські хвилі поглинуть корабель, на якому він пливтиме, або ж якщо він помре від пропасниці, чи на його автомобіль наїде поїзд, така вже моя забобонність, що я запишу це на рахунок недоброї волі когось із присутніх. Панове, я нізащо не вибачу цієї недоброї волі, цього прикрого випадку. Але поза цим, дозвольте мені записатися душами моїх онуків, що я ніколи не порушу встановленого миру. Кінець кінцем, кращі ми чи ні від отих пеццонованте, що вбили нелічені мільйони людей лише протягом нашого життя?

З цими словами дон Корлеоне рушив до місця, де сидів дон Філіп Татталья. Той підвівся назустріч йому, обидва обнялися й поцілувалися. Інші дони заплескали в долоні, теж попідводились і поздоровили дона Корлеоне й дона Татталья з відновленням дружби. Можливо, це буде не найтепліша дружба в світі, вони не стануть обмінюватися новорічними листівками та різдвяними подарунками, але принаймні не пристрелять один одного. А в цьому світі такої дружби, власне, й досить.

Оскільки його син Фредді перебував на Заході під захистом «Родини» Молінарі, дон Корлеоне затримався після наради, щоб подякувати донові з Сан-Франціско. Із слів Молінарі дон Корлеоне зрозумів, що Фредді знайшов собі притулок, йому добре ведеться й він навіть зробився трохи донжуаном. Він виявляв виняткові здібності як адміністратор готелю. Дон Корлеоне здивовано потрусив головою, як зробив би кожний батько, почувши про таланти своїх дітей, доти невідомі йому. Чи не правда, що інколи найбільше нещастя

обертається несподіваним добром? Вони обидва погодилися, що це правда. Водночас дон Корлеоне дав явно зрозуміти донові з Сан-Франціско, що вважає себе перед ним великим боржником за послугу, яку той зробив, узявши Фредді під свою протекцію. Він натякнув, що застосує свій вплив, щоб важливі телеграми про результати перегонів завжди попадали до його людей, незалежно від змін у співвідношенні сили різних «Родин» у наступні роки, а це була важлива послуга, оскільки боротьба за володіння цими даними була завжди дуже болючою, і справа ускладнювалася ще й тим, що цікагці також прикладали до неї свою важку руку. Але дон Корлеоне мав деякий вплив навіть у володіннях отих варварів, отже, його обіцянка була все одно як щире золото.

Вже стемніло, коли дон Корлеоне, Том Хейген і шофер-охоронець — не хто інший, як Рокко Лампоне, — прибули на Лонг-Біч. Коли вони зайшли в дім, дон зауважив Хейгенові:

— Придивись до нашого водія, отого Лампоне. Гадаю, що хлопчина вартий чогось більшого.

Ці слова не в жарт зацікавили Хейгена. Адже Лампоне за весь час не вимовив ані слова, навіть оком не повів у бік двох пасажирів на задньому сидінні. Коли вони вийшли, машина вже стояла якраз навпроти банку, Лампоне відкрив дверцята для дона, все зробив як слід, але на це стало б і добре витренованого шофера. Очевидно, донове око помітило щось таке, що залишилося поза увагою Хейгена.

Дон відпустив Тома й наказав йому прийти після вечері. Але не поспішати й трохи перепочити, адже їм доведеться до пізньої ночі обговорювати справи. Також наказав Хейгенові привести з собою Клеменцу й Тессіо. Хай приходять о десятій, не раніше. Хейген мав поінформувати Клеменцу й Тессіо про сьогоднішню нараду.

О десятій дон уже чекав на них у наріжній кімнаті з юридичною бібліотекою й спеціальним телефоном. На таці стояли пляшки віскі, лід і содова вода. Дон давав розпорядження.

— Сьогодні ми уклали мир. Я дав слово честі й гадаю, що цього вам досить. Проте нашим друзям не можна легко довірятися, отож треба стерегтися. З нас уже досить їхніх надокучливих сюрпризів. — Дон повернувся до Хейгена: — Ти відпустив заручників?

Хейген potwierдив:

— Як тільки приїхав додому, зразу ж подзвонив Клеменці.

Корлеоне повернувся до огрядного Клеменци. Капореджіме хитнув головою:

— Я випустив їх. Хрещений, скажи мені, невже сіцилійці можуть бути такими тупими, як показують себе оті Боккікйо?

Дон Корлеоне ледь усміхнувся.

— Що ж, у них вистачає розуму, щоб забезпечити собі добрий прожиток. А навіщо бути ще розумнішим? Все лихо в цьому світі йде не від Боккікйо. Проте, справді, голови у них не сіцилійські.

Війна скінчилася, всі відчували полегкість. Дон Корлеоне сам налив віскі й содової, подав кожному, а потім обережно пригубив свій келих і запалив сигару.

— Я не хочу з'ясовувати, хто вбив Сонні. Вже не вернеш, треба забути про це нещастя. Я хочу цілковитого співробітництва з іншими «Родинами», навіть якщо вони виявляться зажерливими і не виділятимуть нам належну пайку повністю. Хай ніщо не порушує миру,

не відповідайте ні на які провокації, поки не спроможемося вернути назад Майкла. І я б хотів, щоб ви насамперед запам'ятали це. Не забувайте, він має повернутися за умов абсолютної безпеки. Я не говорю про «Родини» Татталья чи Барціні. Мене турбує поліція. Звісно, свідчень проти нього ми можемо позбутися — той офіціант не захоче давати показання, а разом з ним і той другий свідок чи охоронець, чи хто він там. Ці свідчення хай менш за все нас турбують, бо вони нам відомі. Але треба побоюватись фальшивих свідчень, поліція може підстроїти й таке, бо інформатори запевнили, що капітана вбив не хто інший, як Майкл. Ну що ж, треба зажадати, щоб п'ять «Родин» зробили все, що в їхній спроможності, й переконали поліцію, що вона помиляється. Всі їхні інформатори, що працюють на поліцію, хай тепер розповсюджують нову версію. Я гадаю, після мого сьогоднішнього виступу вони зрозуміють, що це відповідає їхнім інтересам. Але цього мало. Нам треба придумати щось таке, щоб Майкл уже ніколи не мав з цим ділом ніякої мороки. Інакше йому нічого повертатися до Америки. Отже, давайте думати. Це найважливіша справа.

Далі: кожна людина на цім світі має якісь дивацтва, чом би й мені не мати? Мені хочеться закупити всю землю навколо наших будинків, з усіма будівлями. Не хочу, щоб хтось із свого вікна, хоча б і за милу звідси, міг зазирати до мене в сад. Я хочу, щоб нашу ділянку міцно обгородили і щоб постійно її стерегли. В огорожі буде брама. Одне слово, відтепер я хочу жити в фортеці. Знайте також, що віднині я більше не виїждитиму працювати в місті. Буду наполовину у відставці. Мені хочеться покопатися в саду й наробити свого вина, коли поспіє виноград. Я хочу жити в своєму домі. Відлучатися буду лише на короткий перепочинок або для побачення з кимось у важливих справах, і в цих випадках мені б хотілося, щоб уживали всіх можливих осторог. Зрозумійте мене правильно. Я нічого не готую. Я завжди був обережний, а тепер хочу бути ще обережнішим, бо чого вже я не терплю в житті, так це безтурботності. Жінки й діти можуть дозволити собі безтурботність, а чоловікам не дозволяється. Все робіть не поспішаючи, не хапайтеся, щоб не налякати наших друзів. Усе можна зробити природно й непомітно.

Надалі я чимраз більше буду довіряти справи вам трьом. Загін Сантіно розформуйте, а його людей включіть до своїх загонів. Це має засвідчити нашим друзям, що я справді прагну миру. Томе, пошли кілька чоловік до Лас-Вегаса, хай привезуть вичерпний звіт про все, що там робиться. Доповіси мені про Фредо, мені кажуть, що я не впізнаю свого сина. Здається, він став кухарем і більше бавиться з дівчатами, ніж це личить дорослому чоловікові. Що ж, він був надто серйозним змолоду й ніколи не подавав надій на те, що стане придатним для родинного діла. Але треба розвідати, що можна там зробити.

— Може, мені послати туди вашого зятя? Адже Карло народився в Неваді й знає там усі ходи й виходи, — обережно запитав Хейген. Дон Корлеоне заперечив:

— Ні, моя дружина почувається самотньо без дітей. Нехай Констанція з чоловіком переберуться до одного з наших будинків. Дайте Карло якусь відповідальнішу посаду, може, я був занадто суворий до нього, і... — дон Корлеоне скривився. — У мене мало синів. Заберіть у нього цей тоталізатор і знайдіть якусь роботу з профспілками, де б він міг трохи писати й багато говорити. У нього язик добре

почеплений. — У доновому голосі бриніла майже невідчутна нотка зневаги.

Хейген кивнув головою.

— Гаразд, Клеменца і я переберемо всіх людей і зіб'ємо групу для Лас-Вегаса. Може, мені відкликати Фредді на кілька днів додому?

Дон похитав головою й сказав різко:

— Що йому тут робити? Моя жінка ще вміє сама куховарити. Хай сидить собі там.

Троє ніяково засовалися на своїх місцях. Вони й гадки не мали, що Фредді попав у таку неласку в батька; очевидно, їм щось не було відоме.

Дон Корлеоне зітхнув.

— Сподіваюся, що цього року я вирощу на городі добрий зелений перець і помідори, більше ніж ми можемо з'їсти. Можете розраховувати на мій урожай. У мої старі літа хочеться трохи спокою й тиші. Це все. Якщо охота, наливайте собі ще.

Аудієнція закінчилась. Консільйорі й обидва капореджіме підвелися. Хейген провів Клеменцу й Тессію до машин і домовився про зустріч для вироблення детальних планів щодо того, як здійснити висловлені побажання дона. А потім вернувся до будинку, де, він був певний, дон чекав на нього.

Дон скинув піджак і краватку й лежав на канапі. Суворі риси його обличчя були розм'якшені втомою. Він показав Хейгенові рукою на стілець.

— Ну що, консільйорі, може, не схвалюєш якогось із моїх сьогоднішніх вчинків?

Хейген відповів не зразу.

— Та ні. Але я не бачу послідовності, це не схоже на вас. Ви заявляєте, що не хочете дошукуватися, хто вбив Сантіно, і не збираєтеся мститись за нього. Я не вірю цьому. Ви дали слово, що прагнете миру, тому дотримаєтеся свого слова й не порушите миру, але я не вірю, щоб ви дозволили своїм ворогам святкувати перемогу, якої вони сьогодні начебто досягли. Ви загадали таку загадку, якої мені не розгадати, то ж як я можу схвалювати чи не схвалювати?

Дон був задоволений.

— Що ж, ти знаєш мене краще, ніж будь-хто. Хоча ти й не сіцілієць, я зробив з тебе сіцілійця. Все, що ти кажеш, слушне, але відгадка є, і ти збагнеш її ще до того, як усе розв'яжеться. Ти згоден з тим, що всі вірять мені на слово, отже, я мушу дотримати свого слова. І я хотів би, щоб мої вказівки виконувалися точно. Але, Томе, для нас зараз найважливіша справа — якнайшвидше повернути Майкла додому. Постав це на перший план у своїх думках і в своїй роботі. Спробуй усі юридичні можливості, мені байдуже, скільки ти витратиш. Але його повернення додому має бути гарантоване на сто відсотків від будь-яких несподіванок. Порадься з найкращими юристами-криміналістами. Я дам тобі імена суддів, що приймуть тебе приватно. А до того треба берегтися всякої підступності.

— Так само, як і ви, — відповів Хейген, — я не турбуюсь про справжніх свідків, мене більше непокоять свідчення, які можуть сфальшувати. Також вірогідно, що якийсь полісмен пристрелить Майкла, якщо його заарештують. Його можуть убити в камері — або самі, або доручать котромусь із в'язнів. Отож мені здається, що нам

навіть не можна дозволити собі, щоб його заарештували або щоб проти нього висунули звинувачення.

— Я знаю, — зітхнув дон Корлеоне, — я знаю. У цьому ж і вся морока. Але не слід і затягувати. На Сіцилії зараз неспокійно. Молодь уже не слухається старших, а з Америки вислано туди стільки людей, що тамтешні дони з їхніми старими навичками не можуть упоратися з ними. Коли б Майкл не погорів на цьому. Я вжив деяких заходів, щоб його надійно охороняли, але як довго зможуть забезпечувати йому надійну охорону? І це одна з причин, чому я пішов на мир. У Барціні на Сіцилії є друзі, і вони вже пронюхали про Майкла. Ось тобі одна з відповідей на мою загадку. Я мусив піти на мир, щоб урятувати синове життя. Більше нічого мені не залишилося.

Хейген не питав дона, звідки в нього ця інформація. Він навіть не здивувався; і справді, це була частина відповіді на загадку.

— Коли я зустрінуся з людьми Татталья, чи треба наполягати, щоб їхні посередники у торгівлі наркотиками раніше до суду не при-тягалися? Адже судді не наважаться давати легкі вирoki людям, що вже бували під судом.

Дон Корлеоне відмахнувся.

— Хай самі мають розум. Нагадай їм про це, але не наполягай. Ми зробимо все можливе, але якщо у них спіймається справді проїдисвіт, ми й пальцем не ворухнемо, щоб рятувати його. Просто скажемо, що нічого не можна зробити. А втім, Барціні знатиме це й без нас. Ти помітив, як він викрутився, не даючи ніяких обіцянок? Можна подумати, що він взагалі не мав нічого до діла. Цей завжди вислизне, якщо їхні програють.

— Ви хочете сказати, що він із самого початку був на боці Соллоццо й Татталья? — здивувався Хейген.

Дон Корлеоне зітхнув.

— Татталья — дешевий сутенер. Він ніколи б не зміг перехитрувати Сантіно. Ось чому я й не хочу нічого знати про те, що ж насправді трапилося. Мені досить знати, що Барціні доклав до цього рук.

Хейген занотував у пам'яті сказане. Дон давав йому розгадки, проте ще бракувало чогось вельми важливого. Хейген здогадувався, чого саме, але знав, що розпитувати не слід. Він побажав добраніч і повернувся, щоб іти. Дон зупинив його останнім розпорядженням.

— Запам'ятай, треба використати всі сили, щоб повернути Майкла додому. І ще одне. Домовся з телефонною компанією, нехай щомісяця передають мені список усіх телефонних номерів, по яких дзвонять Клеменца й Тессіо і з яких їм дзвонять. Я ні в чому їх не підозрюю. Можу заприсягтися, що вони ніколи мене не зрадять. Але немає нічого поганого в тому, щоб знати про все заздалегідь.

Хейген слухняно кивнув головою й вийшов. Йому стало цікаво, чи не стежить дон і за ним у той чи інший спосіб, а потім зробилося соромно від своїх підозр. Тепер він був певен, що в складному й гнучкому розумі Хрещеного вже визрів далекосяжний план і що всі події сьогоdnішнього дня були не чим іншим, як тактичним відступом. І все ж таки залишалося одне темне місце, одна нез'ясована обставина, якої ніхто не згадав, про яку він сам також не наважився запитати і про яку змовчав дон Корлеоне. Все вказувало на день розплати у майбутньому.

Розділ 21

Але минув ще майже рік, перше ніж донові Корлеоне пощастило потайки привезти свого сина назад до Сполучених Штатів. А протягом цього часу вся «Родина» сушила собі голову, шукаючи підходящого плану. Тепер, коли Карло Ріцці жив разом з Конні в маєтку дона, вислухували навіть його пропозиції. (За цей час у них народилася ще одна дитина — хлопчик.) Але дон не схвалив жодної з численних пропозицій.

Нарешті одне нещастя в «Родині» Боккікйо допомогло розв'язати цю проблему. Був усе ж таки один Боккікйо, молодий родич не більше як двадцяти п'яти років, на ім'я Фелікс, народжений уже в Америці, що мав більше розуму, ніж будь-хто за всю історію їхнього клану. Він відмовився встрявати в сміттєвозний бізнес своєї родини, одружився на гарній американочці англійського походження, щоб ще більше відмежуватися від свого клану. Ходив вечорами до коледжу, намагаючись вибитися в юристи, а вдень працював на пошті. За цей час у нього з'явилось троє дітей, але дружина була вправною господаркою, і вони перебивались на його платню, аж поки Фелікс не здобув диплома юриста.

Так от Фелікс Боккікйо, як більшість молодих людей, вважав, що, домігшись з такими труднощами освіти й оволодівши фахом, він зразу ж отримає винагороду за свої чесноти й матиме, нарешті, пристойний заробіток. Але сталося не так. Гордий Фелікс відмовився від допомоги свого клану. А один його товариш — юрист із добрими зв'язками й перспективами на кар'єру в великій юридичній фірмі — умовив Фелікса зробити невелику послугу. Це була дуже заплутана, ніби законна справа, що якось стосувалася фіктивного банкрутства. Існував один шанс із мільйона, що можна попастися. Фелікс Боккікйо вирішив ризикнути. Оскільки в цій фальсифікації від нього вимагалися лише юридичні послуги, його вміння, набуте в коледжі, то зовні здавалось, що в цьому нема нічого непорядного, і як не дивно, навіть нічого карного.

Але — щоб не розводитись довго про цю безглузду історію — фальсифікацію викрили. Його друг-правник відмовився допомогти йому хоч би чим-небудь, не схотів навіть розмовляти з ним по телефону. Дві провідні дієві особи в цій махінації, меткі бізнесмени середнього віку, обурено звалили невдачу на юридичну неправність Фелікса Боккікйо, визнали себе винними, виявили бажання допомогти суду, назвавши Фелікса Боккікйо ініціатором усієї афери, й заявили, що Фелікс погрозами взяв під свій контроль їхній бізнес і примусив їх співпрацювати з ним у здійсненні його шахрайських задумів. Знайшлися свідки, які довели зв'язок Фелікса з дядьками й двоюрідними братами з клану Боккікйо, що вже притягалися до суду, і ці свідчення стали вирішальними. Обидва бізнесмени щасливо відкараскалися й були засуджені умовно. Фелікс Боккікйо дістав п'ять років і відсидів три. Клан не просив допомоги в «Родині», не звертався й до дона Корлеоне, бо Фелікс знехтував допомогою родичів, і тепер мав пересвідчитися на власному досвіді, що годі сподіватися на ласку від суспільства. Поміч можна отримати лише від «Родини», вона вірніша, їй можна більше довірятися, ніж суспільству.

Та хай там як, але після трьох років Фелікса Боккікйо випустили з тюрми, він вернувся додому, поцілував жінку й трійко діточок і тихо-мирно прожив рік, а потім показав, що він таки теж із клану Бок-

кікйо. Не намагаючись навіть приховати сліди злочину, він добув пістолет і застрелив свого друга-юриста. А потім розшукав обох бізнесменів і спокійно прострелив обом голови, коли вони виходили з кав'яреньки. Залишив трупи на вулиці, а сам зайшов у кав'ярню, замовив чашку кави й дочекався там прибуття поліції, що заарештувала його.

Суд був скорий і невблаганний. Член злочинного світу холодно-кровно вбив свідків, що раніше засадили його в тюрму, якої він безперечно заслуговував. Це був кричущий виклик суспільству і, якщо хочете, громадськості, пресі, всьому соціальному устрою. Навіть незлостиві й м'якосерді гуманісти, і ті були одностайні в бажанні побачити Фелікса Боккікйо на електричному стільці. Як заявив один з найближчих політичних помічників губернатора, у Фелікса було не більше надій на пом'якшення присуду, ніж у скаженої собаки. Звичайно, клан тепер готовий був витратити які завгодно гроші на апеляції до вищих судових інстанцій, тепер Боккікйо пишалися Феліксом, але вирок був ясний для всіх. Після всіх можливих юридичних зволікань Фелікс Боккікйо мав сконати на електричному стільці.

На прохання одного з Боккікйо, що сподівалися ще якимось допомогти Феліксові, Хейген доповів про цю справу донові. Дон Корлеоне зразу ж відмовив. Він же не чародій. Люди вже хочуть від нього неможливого. Але другого дня дон покликав до себе в кабінет Хейгена й наказав йому переглянути цю справу в усіх подробицях. Коли Хейген упорався, дон запросив до себе главу клану Боккікйо для переговорів.

Те, що відбулось далі, вражало своєю геніальною простотою. Дон Корлеоне гарантував главі клану Боккікйо, що дружина й діти Фелікса отримають гарненьку пенсію. Гроші на її виплату негайно передаються клану Боккікйо. А за це Фелікс мусить зізнатися в убивстві Соллоццо й капітана поліції Маккласкі.

Треба було погодити багато деталей. Фелікс мусив свідчити переконливо, отже, він мав знати деякі справжні подробиці цієї події. Крім того, йому також треба було вказати на причетність капітана до розповсюдження наркотиків. Потім треба було переконати офіціанта ресторану «Луна», щоб він упізнав у Феліксі Боккікйо вбивцю. Це останнє вимагало деякої сміливості, бо прикмети були зовсім не ті, Фелікс Боккікйо багато нижчий і кремезніший. Але це брав на себе дон Корлеоне. А оскільки засуджений дуже вірив у вищу освіту й диплом коледжа, йому захотілося, щоб його діти також закінчили коледж. Отже, дон Корлеоне мав оплатити додатково вищу освіту тих дітей. Потім треба було запевнити клан Боккікйо, що нема найменших шансів на зміну смертного вироку по першій справі. Нові зізнання, безумовно, ставили крапку на й без того майже приреченого Фелікса Боккікйо.

Зробили все, заплатили гроші, встановили необхідний зв'язок з засудженим, щоб його проінструктувати. Нарешті план привели в дію. Зізнання були передруковані в газетах під великими заголовками. Все чудово вдалося. Але дон Корлеоне, як завжди дуже обережний, вичекав, поки Фелікса Боккікйо через чотири місяці після суду посадили на електричний стілець, і аж тоді сказав, що Майкл може повертатися додому.

Розділ 25

Закінчивши коледж, Кей Адамс улаштувалася вчителькою в своєму рідному містечку в Нью-Гемпширі. Перші півроку, як щез Майкл, вона щотижня дзвонила його матері й запитувала про нього. Пані Корлеоне завжди відповідала люб'язно й неминуче закінчувала розмову словами:

— Ти дуже, дуже гарна дівчина. Забудь про Майкла й знайди собі хорошого чоловіка.

Кей не ображалася, вона знала, що мати говорить так, бо щиро хоче допомогти молодій дівчині в цій безвихідній ситуації.

Коли закінчився її перший навчальний рік у школі, вона вирішила поїхати в Нью-Йорк, щоб купити собі щось гарне з убрання, а заразом і побачитися з подругами по навчанню в коледжі. Сподівалася також підшукати якусь цікавішу роботу в Нью-Йорку. Вона майже два роки жила, як стара панна, читаючи та викладаючи, відмовляючись від побачень, взагалі нікуди не ходила, хоча й перестала дзвонити на Лонг-Біч. Знала, що далі так не витримає, помічала, що стає дратливою й нещасною. Але весь час вірила, що Майкл напише їй листа чи ще якось дасть звістку про себе. Та він не зробив цього й досі; вона сприймала це як образу, їй було гірко думати, що він так не довіряє навіть їй.

Кей сіла на один з ранішніх поїздів і вже десь о третій пополудні була в Нью-Йорку, в готелі. Її подруги працювали, не хотілося турбувати їх на роботі, вона збиралася подзвонити їм ввечері. Вже й не хотілося ходити по магазинах після стомливої подорожі поїздом. У номері, згадавши, що вони з Майклом завжди наймали номер в готелі для своїх побачень, Кей відчула себе страшенно самотньою. Це почуття й наштотхнуло їй на думку подзвонити матері Майкла на Лонг-Біч.

Їй відповів грубий чоловічий голос із типовою, на її думку, нью-йоркською вимовою. Кей попросила покликати пані Корлеоне. За якусь хвилину вже жіночий голос з дуже відчутним акцентом спитав, хто дзвонить. Тепер Кей трохи збентежилась.

— Це Кей Адамс, пані Корлеоне. Чи пам'ятає мене?

— Авжеж, авжеж, пам'ятаю,— відповіла пані Корлеоне.— Що сталося, що ти більше не дзвонила? Вийшла заміж?

— Ні, була зайнята. — Кей здивувалася: виявляється, Майклова мати непокоїлася тим, що вона перестала дзвонити.— Чи ви отримали якусь звістку від Майкла? Як він?

У трубці знов якусь хвилю мовчало, а потім пані Корлеоне сказала твердим голосом:

— Майкл дома. Він не дзвонив тобі? Ви не зустрічалися?

Кей відчула, як її замлоїло від несподіванки й принизливого бажання роззвестися. Її голос ледь помітно дрижав, коли вона запитала:

— І довго він вже дома?

— Півроку.

— Ах, он як, розумію.

Їй справді стало все зрозуміло. Гаряча хвиля сорому накопила на неї. Адже Майклова мати знала, що він злегковажив нею. А потім вона розізлилася. На Майкла, на його матір, на всіх чужоземців, на італійців, яким бракує елементарного такту, щоб виказати хоча б якісь дружні почуття, коли вже пропала любов. Невже Майклові невідомо, що він цікавить її хоча б як друг, якщо навіть він уже не

хоче кохатися з нею й брати її за дружину? Невже він мав її за одну з тих нещасних темних італійських дівчат, які, втративши дівочтво, накладають на себе руки або влаштовують скандал, якщо їх кидають? Але намагалася відповісти якомога холодніше:

— Розумію. Дуже вам вдячна. Я рада з того, що Майкл уже дома й що все гаразд. Просто мені хотілося знати. Більше не дзвонитиму.

Пані Корлеоне нетерпеливо заговорила в трубку, так, ніби вона зовсім не чула останніх слів Кей:

— Хочеш побачитися з Майклом, приїжджай зараз до нас. Хай буде йому приємна несподіванка. Візьми таксі, а я скажу людям коло воріт, щоб заплатили за таксі, коли приїдеш. Скажи водієві, що заплатиш удвічі по лічильнику, а то він нізащо не поїде на Лонг-Біч. Але сама не плати. Люди мого чоловіка біля воріт розплатяться з шофером.

— Я не можу цього зробити, пані Корлеоне,— холодно відповіла Кей.— Якби Майкл хотів зустрітися зі мною, він би вже подзвонив мені додому. Видно, що не хоче поновити нашого знайомства.

Голос пані Корлеоне жваво переконував:

— Ти гарна собою дівчина, але не дуже мудра, — вона захотіла. — Приїзди до мене, не до Майкла. Я хочу переговорити з тобою. Приїзди зараз. І не плати за таксі. Я чекаю на тебе. — Розмова урвалася. Пані Корлеоне поклатла трубку.

Кей могла б подзвонити ще раз і сказати, що не приїде, але відчувала, що їй хочеться зустрітися з Майклом, поговорити з ним, навіть якщо це буде просто ввічлива розмова ні про що. Раз він удома й не переховується, значить, йому вже ніщо не загрожує, він може вести нормальне життя. Вона встала з ліжка й почала готуватися до зустрічі з ним. Ретельно вбралась, підмалювалась. Коли вже була готова до виходу, уважно розглянула себе в дзеркалі. Чи виглядає вона краще, ніж тоді, коли Майкл щез? Чи він вирішить, що вона постаріла й стала непривабливою? Її постать стала жіночніша, стегна — округліші, груди — повніші. Здається, італійці таке люблять, хоча Майкл завжди казав, що йому подобається її худорлявість. Але чи не однаково — адже Майкл не хоче більше знатися з нею, інакше він за півроку напевне знайшов би час, щоб подзвонити їй.

Таксист, якого вона зупинила, рішуче відмовлявся везти її на Лонг-Біч, поки вона не нагородила його усмішкою й не запевнила, що заплатить йому удвічі за лічильником. Їхали майже годину. Оселя на Лонг-Біч дуже змінилася проти того, як вона бачила її востаннє. Навколо неї піднімалася залізна огорожа, а виїзд перекривали залізні ворота. Чоловік у вузьких штанах і білому піджаку поверх червоної сорочки відкрив ворота, просунув голову в таксі, щоб подивитися на лічильник, і тицьнув водієві кілька банкнот. Коли Кей побачила, що водій задоволений отриманою сумою, вона вийшла й подалася до центрального будинку.

Пані Корлеоне сама відчинила й привітала Кей палкими обіймами, чим немало її здивувала. Оглянувши її допитливим оком, зробила висновок:

— Ти вродлива дівчина.

Потім додала:

— Що за дурні мої сини.

Вона пропустила Кей у дім і повела на кухню, де на столі вже стояла тарілка з печивом, а на плиті закипала кава.

— Майкл скоро повернеться, — сказала вона. — Ти зробиш йому приємну несподіванку.

Вони сіли, стара примусила Кей їсти, а тим часом з великою цікавістю розпитувала її. Їй страшенно сподобалося, що Кей учителює в школі, що вона приїхала в Нью-Йорк побачитися з давніми подругами й що їй лише двадцять чотири роки. Вона весь час притакувала головою, немовби всі ці відомості збігалися з якимись її внутрішніми розрахунками. Кей дуже нервувалася й лише відповідала на запитання, ні про що не розпитуючи.

Спершу вона побачила його крізь вікно. Перед будинком зупинилася машина, й з неї вийшли двоє. Потім Майкл. Він став і щось сказав одному з тих двох. Він стояв лівим боком до неї, його лице здавалося вдавнене, пом'яте, як пластмасове обличчя ляльки, розтоптаной вередливою дитиною. Навдивовижу, це не зменшило його вроди в її очах, тільки зворушило Кей до сліз. Вона бачила, як, уже підходячи до будинку, він приклав сніжно-білого носовичка до носа й до уст.

Вона почула, як ляснули двері, чула його ходу через залу до кухні, і ось він зупинився в дверях, побачивши її й матір. Спочатку застиг нерухомо, а потім ледь посміхнувся; знівечена половина обличчя не давала всміхнутися ширше. І Кей, що збиралася лише холодно промовити: «Добридень», — схопилася зі стільця й кинулась йому в обійми, уткнувшись обличчям йому в плече. Він поцілував її у вологу щоку й пригортав до себе, аж поки вона перестала схлипувати, а потім відвів її до машини, махнув охоронцям, щоб залишили їх самих, посадив поряд себе й повіз; вона, щоб трохи причепуритись, витерла хусточкою залишки косметики з обличчя.

— Я не збиралася ревти, — сказала Кей. — Просто мене ніхто не попередив, що тебе так знівечили.

Майкл засміявся й доторкнувся рукою до скаліченої половини обличчя.

— Ти про оце? Пусте. Правда, ушкоджено нерв, тому в мене завжди нежить. Але думаю, що тепер удома лікарі щось зроблять. Знаєш, я не міг ні написати тобі, ні якось інакше передати, — сказав Майкл. — Ти повинна це зрозуміти насамперед.

— Гаразд.

— У мене є одне місце в Нью-Йорку. Поїдемо зразу туди, чи тобі хочеться спочатку пообідати й щось випити в ресторані?

— Я не голодна, — відповіла Кей.

Якийсь час їхали до Нью-Йорка мовчки.

— Ну як, одержала диплом? — поцікавився Майкл.

— Так. Тепер я викладаю в початковій школі в своєму місті. Що, нарешті знайшли того чоловіка, хто вбив капітана, і ти тепер зміг повернутися додому?

Якусь хвилю Майкл не відповідав.

— Так, знайшли. Про це писалось в усіх нью-йоркських газетах. Ти хіба не читала?

Кей полегшено засміялась: адже Майкл стверджував, що він не вбивця.

— Ми передплачуємо лише «Нью-Йорк таймс», — відказала вона. — Мабуть, ця новина загубилася десь на вісімдесят дев'ятой сто-

рінці. Якби вона попалась мені на очі, я б подзвонила твоїй матері раніше, — Кей помовчала, тоді повела далі: — Твоя мати якось чудно говорила, спочатку я майже впевнилася, що це справді ти зробив. А сьогодні, перед тим, як ти приїхав, коли ми пили з нею каву, вона розповіла про того навісного чоловіка, що зізнався.

— Може, й моя мати спочатку думала, що це я.

— Твоя рідна мати? — здивувалася Кей.

Майкл усміхнувся.

— Матері як полісмени. Вони завжди підозрюють найгірше.

Майкл залишив машину в громадському гаражі на Малбері-стріт; власник гаража, видно, знав його. Тоді повів Кей за ріг до старого будинку з темного бурого каменю, який добре пасував до непоказної околиці. У Майкла був ключ від вхідних дверей, і коли вони зайшли всередину, Кей побачила, що дім обставлено розкішно, мов оселю мільйонера. Майкл провів її нагору в квартиру, яка складалася з величезної кімнати, так само великої кухні та спальні. В кімнаті у кутку стояв буфет із напоями, і Майкл змішав обом по коктейлю. Вони вмостилися вдвох на канапі, й Майкл тихо промовив:

— Ми б могли так самісінько піти й у спальню.

Кей повільно надпила коктейль і відповіла йому з усміхом:

— Авжеж.

Для Кей усе було, як колись, хоча Майкл став тепер грубватіший, нетерпеливіший, не такий ніжний. І немовби він її трохи остерігався. Але їй не хотілося докоряти. Це минеться. «Дивно, але в таких ситуаціях чоловіки вразливіші», — подумала Кей. Для неї ніби й не було цієї тривалої перерви, ніби Майкл нікуди не щезав.

— Ти б мав написати мені, міг би вірити, — говорила вона, вмоштуючись зручніше коло нього. — Я б дотримувалась закону «омерта» по-новоанглійському. Знаєш, янки також не завжди бувають балакучі.

Майкл лагідно засміявся в темряві.

— Я й гадки не мав, що ти чекатимеш. Не міг і думати, що чекатимеш після всього, що сталося.

Кей швидко відповіла:

— Я ніколи не вірила, що ти вбив отих двох. Хіба коли вже твоя мати наштовхнула мене на цю думку. Але я все одно не вірила. Я дуже добре знаю тебе.

Вона почувала, як Майкл зітхнув.

— Чи не однаково, я чи не я. Ти мала б це зрозуміти.

Кей трохи спантеличив його холодний тон. Вона спитала:

— То скажи тоді, ти чи не ти?

Майкл звівся в постелі, й у темряві, коли він припалював сигарету, полум'я запальнички на мить освітило його обличчя.

— Якби я попросив тебе вийти за мене, чи мусив би я відповісти на це запитання, перше ніж ти б відповіла мені на моє?

— Мені байдуже, — сказала Кей. — Я люблю тебе, мені байдуже. Якщо ти любиш мене, то не побоїшся сказати мені правду. Ти б не побоювся, що я заявлю поліції. Адже так, хіба ні? Тоді б вийшло, що ти насправді гангстер. Але мені, далекі, однаково. Мені тільки боляче, що ти, як я бачу, не любиш мене. Навіть не подзвонив мені, коли повернувся.

Майкл затягнувся сигаретою, і гарячий попіл упав на голу спину Кей. Вона здригнулася від несподіванки й жартівливо мовила:

— Не катуй мене, однаково нічого не скажу.

Майкл не засміявся. Він провадив якимось ніби в задумі:

— Знаєш, коли я повернувся додому і побачив свою рідню, батька, матір, сестру Конні й Тома, мені не було так радісно, як сьогодні, коли я приїхав і вгледів тебе на кухні. Я щиро зрадив. Це не те, що ти називаєш коханням?

— Для мене це звучить майже як кохання, — відповіла Кей.

Майкл поцілував її і вийшов принести обом випити. Повернувшись, сів у крісло обличчям до ліжка.

— Давай поговоримо серйозно. Скажи, ти пішла б за мене?

Кей усміхнулась і показала, щоб він лягав до неї в ліжко.

— Я з тобою говорю цілком серйозно. Я не можу тобі розповісти про те, що сталося. Тепер я служу в батька. Наламуюсь, щоб перебрати на себе «родинне діло» — імпорт маслинової олії. Але тобі відомо, що у моєї родини є вороги, що є вороги в мого батька. Ти можеш стати дуже молодою вдовицею, існує й така ймовірність, не дуже велика, проте існує. І я не стану тобі розповідати кожний день, що відбувається в моїй конторі. Взагалі про свій бізнес я тобі нічого не говоритиму. Ти будеш моєю дружиною, але не партнером у житті — здається, є такий вислів.

Тепер і Кей уже сиділа на ліжку. Вона увімкнула велику лампу, що стояла на столику біля ліжка, потім запалила сигарету. Відкинувшись на подушку й тихо запитала:

— Тобто ти мені кажеш, що ти гангстер, еге? Ти кажеш, що на тебе падає відповідальність за вбивство людей та інші злочини, пов'язані з убивством. І що я не маю права навіть питати тебе про цей бік твого життя. Як у фільмах страхить, коли потвора пропонує вродливій дівчині одружитися з нею.

Майкл усміхнувся й повернувся знівченою щокою до неї.

— Ну що ти, Майкле, я зовсім не думала про цю дурницю, — схаменувалася Кей.

— Я знаю, — відповів Майкл, сміючись, — тепер мені моя потворність навіть подобається, от тільки погано, що у мене весь час тече з носа.

— Ти сказав — будьмо серйозні, — вела далі Кей. — Якщо ми одружимося, яке буде моє життя? Таке, як у твоєї матері, як у господині-італійки, що знає лише своїх дітей та пореється в господарстві? А як колись щось трапиться? Що тоді? Я думаю, ти можеш опинитись в один чудовий день за ґратами.

— Ні, це річ виключена, — відповів Майкл. — Убити можуть, а посадити — ні.

Його впевненість насмішила Кей; у її сміхові чулись водночас і подив, і несподівана гордість.

— Звідки ти можеш знати так напевне?

Майкл зітхнув.

— Це все—речі, про які я просто не можу та й не хочу говорити з тобою.

Кей довго нічого не відповідала.

— А чому ти хочеш тепер одружитися зі мною, хоч за півроку ні разу не подзвонив? Що, невже з мене така гарна коханка?

Майкл хитнув головою з серйозним виразом обличчя.

— Авжеж, гарна. Проте цю втіху я маю й так, то нащо б мені одружуватись, якби мене цікавили тільки любові? Я не вимагаю від

тебе відповіді негайно. Ми тепер будемо зустрічатися. Можеш переговорювати зі своїми батьком і матір'ю. Я чув, що твій батько по-своєму дуже тямущий чоловік. Послухай, що він тобі скаже.

— Ти ще не відповів, чому, чому саме ти хочеш узяти зі мною шлюб, — зауважила Кей.

Майкл дістав з шухлядки нічного столика чистий носовичок, приклав до носа, висякався й витерся.

— Ось тобі найкраща причина, щоб не виходити за мене. Як це можна терпіти коло себе чоловіка, що йому раз по раз треба сякати й витирати носа?

— Ну ж бо, будь серйозним, я чекаю відповіді, — нетерпляче перебила його Кей.

Майкл ще тримав хустинку в руці.

— Ну гаразд, якщо ти уже хочеш! Ти — єдина людина, до якої я почуваю прихильність, яка дорога мені. Я не дзвонив тобі, бо мені ніколи й на думку не спадало, що ти ще можеш цікавитися мною після всього, що сталося. Звичайно, я б міг довідатися, міг би вистежити тебе, але не став. А тепер я повідаю тобі таке, про що я не хотів би, щоб ти розповідала навіть своєму батькові. Якщо все буде гаразд, через п'ять років «Родина» Корлеоне стане цілком законною. Для цього треба владнати деякі дуже складні справи. Але до того часу ти можеш стати й багатою вдовою. Навіщо ти мені потрібна? Хоча б для того, щоб мати свою сім'ю. Я хочу мати дітей, бо вже час. І мені зовсім не хочеться, щоб вони відчували на тобі такий вплив з мого боку, який справляв на мене мій батько. Я зовсім не хочу сказати, що він його справляв свідомо. Ні, зовсім не так. Він навіть ніколи не хотів, щоб я був причетний до «родинного діла». Хотів, щоб я став професором або лікарем, чи ще кимось. Але справи обернулись не на краще, і мені довелося встряти в боротьбу за свою «Родину». Я мусив боротися, бо люблю батька й захоплююсь ним. Я ніколи не бачив людини, яка б заслуговувала на більшу повагу, але я не хочу, щоб така сама доля спіткала наших дітей. Я хочу, щоб вони перебували під твоїм впливом. Хай вони виростуть справжніми американськими дітьми, справжніми сто-процентними американцями. Може, вони або їхні онуки вдадуться в політику, — Майкл посміхнувся. — Може, хтось із них стане президентом Сполучених Штатів. Чом би й не стати? Коли я проходив курс історії в Дартмутському коледжі, ми досліджували походження всіх президентів. Знаєш, у них були батьки й діди, яким просто поталанило, що їх не повісили. Але я подбаю, щоб мої діти були лікарями, музикантами або вчителями. Вони ніколи не вестимуть нашого «родинного діла». Бо поки вони досягнуть такого віку, я вже й сам його кину. І ми з тобою станемо завзятими членами якого-небудь заміського клубу й провадитимемо просте, спокійне життя заможних американців. Як тобі подобається така перспектива?

— Чудово, — відповіла Кей. — Але, здається, ти якось обминув ту частину, де про вдову.

— Це річ не дуже ймовірна. Я просто згадав, щоб бути об'єктивним. — Майкл знову витер ніс хустинкою.

— Я не вірю, я просто не можу повірити, щоб ти був такою людиною, просто ти не такий, і квит, — говорила збентежена Кей. — Я просто не розумію, як це може бути.

— Що ж, більше я не даватиму тобі ніяких пояснень, — лагідно закінчив Майкл. — Знаєш, тобі взагалі немає чого сушити собі голову цими справами, вони не мають нічого спільного з тобою чи з нашим сімейним життям, якщо ти вийдеш за мене заміж.

Кей похитала головою.

— Як ти можеш хотіти оженитися зі мною, як ти можеш натякати на те, що любиш мене, коли ти так ні разу й не вимовив цього слова, хоча щойно говорив, що любиш батька, а ні разу не сказав, що любиш мене, та й як би ти міг любити, коли ти настільки не довіряєш мені, що не хочеш розповідати про найважливіші речі в твоєму житті? Як ти можеш хотіти дружини, якій не довіряєш? Твій батько довіряється твоїй матері. Я це відчула.

— Аякже, — погодився Майкл. — Але це не значить, що він їй розповідає про все на світі, крім того, у нього є причини довіряти їй. Не тому, що вони побралися і вона його дружина. А тому, що вона народила йому чотирьох дітей за тих часів, коли їх виростити було нелегко. Вона доглядала й охороняла батька, коли його підстрілили. Вона вірила йому. Сорок років він був у неї на першому місці. Коли ти зробиш усе це для мене, і я тобі теж розкажу дещо таке, чого б ти, може, воліла й не чути.

— Ми житимемо на Лонг-Біч?

Майкл підтвердив.

— У нас буде свій будинок. Буде непогано. Мої старі не настирливі. Житимемо, як нам до вподоби. Але, поки все налагодиться, нам треба буде жити на Лонг-Біч.

— Бо жити в місті небезпечно? — ущипливо запитала Кей. Вперше за весь час, що вона його знала, Майкл розсердився. То була холодна лють, якої він не виказав ні жестом, ні зміною голосу. Але крижаний холод віяв від нього, як сама смерть, і тоді Кей зрозуміла, що, можливо, саме через цей холод не зможе вийти за нього заміж.

— Ти набралася цих дурниць з кіно та газет. У тебе зовсім хибні уявлення про мого батька й про «Родину» Корлеоне. Я тобі дам останнє пояснення, але воно справді буде останнім. Мій батько — бізнесмен, який намагається забезпечити свою дружину, дітей і тих друзів, які можуть йому колись придатися в скруті. Він не визнає правил того суспільства, в якому ми живемо, бо ці правила прирекли б його на життя, негідне людини його вдачі — людини надзвичайної енергії й сили волі. Ти повинна зрозуміти, що він вважає себе рівним усім великим людям, таким, як президенти, прем'єр-міністри, члени Верховного суду, губернатори штатів. Він не згоден жити за правилами, які встановили інші, правилами, що прирікають його на животіння. Його остаточна мета — увійти в це суспільство, але з певною силою, бо суспільство, по суті, не захищає тих своїх членів, що не мають власної сили. А доти він діє згідно з власним етичним кодексом, який вважає значно вищим від юридичних норм, що визначають поведінку суспільства.

Кей утупилась у нього, не ймучи віри.

— Невже це ти серйозно? А якби всі думали так само? Як би взагалі могло існувати суспільство? Ми б повернулися до часів

печерної людини. Майкле, невже ти справді віриш у те, що сказав мені?

Майкл засміявся.

— Я лише пояснюю тобі, в що вірить мій батько. Зрозумій лише, що він діє не безвідповідально, як можуть казати, просто він не належить до суспільства, якого не створював. Він не божевільний жахливий убивця з автоматом, як це тобі здається. Він по-своєму людина з високо розвиненим почуттям відповідальності.

— А у що віриш ти? — тихо запитала Кей.

— Я вірю в свою родину. Вірю в тебе й у сім'ю, яку ми з тобою створимо. Я не хочу покладатися на суспільство, — мовляв, воно потурбується про нас, — і не збираюся віддавати свою долю в руки людей, які тільки й уміють, що збити групу виборців, які голосуватимуть за них. Але так довго не буде. Часи мого батька минулися. Вже неможливо робити те, що робив він, хіба що свідомо йдучи на великий ризик. Хочеться нам чи ні, а «Родина» Корлеоне мусить приєднатися до суспільства. Але на той час я б хотів мати досить могутності, тобто грошей та інших цінностей. Я б хотів по змозі надійніше забезпечити наших дітей, перше ніж робити цей великий крок.

— Але ж ти пішов добровольцем воювати за Америку, ти був героєм війни. Що ж примусило тебе так змінитися? — допитувалася Кей.

— Так ми ні до чого не добалакаємося. Ну, може, я справді один з тих старомодних консерваторів, яких чимало в твоєму містечку. Я мушу дбати про себе сам. Бо уряд насправді не дуже багато робить для свого народу, повинен був би робити, але ж насправді це не так. Можу лише сказати, що я мушу допомагати батькові, мушу бути на його боці. А тобі треба вирішити, чи хотіла б ти стати на моєму, — він посміхнувся. — Здається, що я даремно завів розмову про одруження.

Кей поправила постіль.

— Не знаю, як там одруження, але я не мала нікого протягом двох років і не збираюся так легко відпускати тебе. Ану йди сюди, Майкле.

Коли вони вже знову були в ліжку, в темряві, вона прошепотіла:

— Ти віриш, що я за ці два роки нікого не мала?

— Вірю.

— А ти? — спитала вона ще тихше.

— Я мав. — Майкл відчув, як вона напружилася. — Але не останні півроку.

Він не збрехав.

Розділ 27

Майкл Корлеоне прилетів пізно ввечері. За його власним розпорядженням, в аеропорту ніхто його не зустрічав. Майкла супроводили лише двоє — Том Хейген і новий охоронець Альберт Нері. На Майкла та його супутників чекав найрозкішніший номер готелю, де зібралися люди, з якими Майкл хотів побачитися.

Фредді зустрів брата палкими обіймами. Фредді погладшав, мав добродушний, життєрадісний вигляд. Зовні — справжній чепурун: на ньому був елегантно пошитий костюм з сірої матерії, в тон підібрана краватка й усе інше. Волосся підстрижене й зачесане, як у кінозірки, чисто виголене обличчя аж вилискувало. Цей чепурун був зовсім не схожий на того Фредді, якого чотири роки тому вивезли з Нью-Йорка.

Фредді відхилився назад і любовно оглянув Майкла.

— Тепер, коли тобі поправили обличчя, ти виглядаєш значно краще. Мабуть, Кей умовила зробити операцію, га? Як вона тепер? Коли нарешті вибереться до нас?

Майкл посміхнувся до брата.

— Ти маєш непоганий вигляд. Кей хотіла приїхати разом зі мною, але вона знову ходить при надії, та й за дітям треба ж доглядати. А крім того, Фредді, я прибув у справах і завтра ввечері або післязавтра вранці мушу повертатися назад.

— Але спочатку попоїж чого-небудь, — сказав Фредді. — У нас у готелі знаменитий шеф-повар, тобі подадуть таку смакоту, якої ти зроду не їв. Скупайся, перевдягнися з дороги, а я подбаю про решту. Я вже викликав усіх, з ким ти хотів зустрітися, вони чекають, і коли ти будеш готовий, я їх гукну.

— Прибережи Моу Гріна на кінець, добре? — задоволено відказав Майкл. — Спочатку мені потрібен Джонні Фонтане. — Він обернувся до Хейгена. — Може, ти б хотів ще кого запросити, Томе?

Хейген заперечливо хитнув головою. Фредді привітав його куди холодніше, ніж Майкла; Хейген розумів чому: Фредді був у батька в неласці і, звісно, винуватив консільйорі за те, що той не поміг йому. Хейген радо зробив би все для Фредді, але й сам не знав, чому той попав у неласку. Батько ні в чому конкретно не дорікав синові. Він просто давав відчуття своє незадоволення.

Було вже за північ, коли сіли за стіл, накритий у Майкловому номері. Під час вечері увага всіх була зосереджена на Майклові. Всі помітили, що своєю поведінкою, навіть манерою говорити він нагадував доня. Якимось чином викликав таку саму повагу, такий самий шанобливий острах і водночас поводився цілком природно й намагався, щоб кожний почував себе невимушено. Хейген, як завжди, залишався в тіні. Новий чоловік, якого присутні не знали — Альберт Нері, — теж поводився дуже спокійно й скромно. Він заявив, що не хоче їсти, і сидів у кріслі біля дверей, читаючи місцеву газету.

Коли всі трохи випили й під'їли, офіціанток відпустили.

Майкл говорив з Джонні Фонтане:

— Я чув, що до тебе повернувся голос, а заразом і всі твої шанувальники й шанувальниці. Поздоровляю.

— Дякую. — Джонні цікавило, чому Майкл хотів з ним зустрітися. Чого він жадає? Якої послуги?

Тепер Майкл говорив до всіх зразу:

— «Родина» Корлеоне думає перебратися сюди, у Вегас. Продамо наші акції у фірмі маслинової олії й переїдемо сюди. Дон, Хейген і я вже все обговорили й вважаємо, що саме тут у «Родини» велике майбутнє. Це не означає, що ми переїдемо прямо сьогодні чи наступного року. Щоб усе влаштувати, потрібно буде два, три, а то й чотири роки. Але такий наш генеральний план. Дехто з наших

друзів уже має чималу частку акцій в цьому готелі і в казино, отже, з цього й почнемо. Мою Грін продасть нам свої акції, отже, друзі нашої «Родини» повністю володітимуть готелем і казино.

— Майку, а ти певен, що Грін продасть? Він ніколи не говорив мені про це, і він любить цей бізнес. Я не думаю, що він захоче продати акції. — Кругле, як місяць, обличчя Фредді набрало стурбованого виразу.

Майкл спокійно сказав:

— Я зроблю йому пропозицію, від якої він не зможе відмовитись.

Ці слова було вимовлено звичайним тоном, проте вони прозвучали приголомшливо — можливо, тому, що це була улюблена фраза дона. Майкл знову звернувся до Джонні Фонтане:

— Дон розраховує, що ти допоможеш нам зробити добрий початок на новому місці. Нам казали, що розваги матимуть велику вагу в заманюванні гравців. Ми сподіваємося, що ти підпишеш контракт і п'ять разів щороку приїздитимеш на якийсь тиждень з концертом. Сподіваємося, що твої друзі-кіноактори наслідуватимуть твій приклад. Ти зробив їм чимало послуг, отже, тепер можеш нагадати, що час відплачувати.

— Авжеж. Я зроблю для Хрещеного все, що можу, ти ж знаєш, Майку. — Проте в голосі Джонні відчувалося ледь чутне вагання. Майкл посміхнувся і запевнив:

— Ні ти, ні твої друзі нічого не втратите на цьому ділі. Ти матимеш посаду в готелі. Якщо вважаєш, що треба дати ще комусь, то і йому дамо. Можеш мені повірити: я передаю слова дона.

Джонні поспішив запевнити:

— Я вірю тобі, Майку. Але в цьому місті будується ще десять готелів з казино. Коли ти тут об'явишся, все вже захоплять інші й тобі буде пізно втрутатися в конкуренцію.

Озався Том Хейген:

— У «Родини» Корлеоне є друзі, що фінансують будівництво трьох готелів.

Джонні відразу зрозумів: «Родина» Корлеоне володіє ще трьома з цих готелів, разом з їхніми казино. Отже, буде з чого знімати проценти.

— Я візьмусь за це діло, — запевнив він.

Фредді сидів і похмуро пихкав сигарою. Майкл обернувся до нього й лагідно сказав:

— Фредді, я в батька лише на побігеньках. Чого він хоче від тебе, він тобі скаже, звісно, сам. Але я певен, що тебе воно задовольнить. Нам не нахваляться твоєю вправністю на цьому місці.

— Тоді чому він сердитий на мене? — жалісним голосом запитав Фредді. — Тільки тому, що казино дає збитки? Так воно під контролем у Гріна, а не в мене. Тоді ж якого біса старому від мене треба?

— Не хвилюйся, — сказав Майкл.

Раптом у двері постукали. Джонні здивувало, що Нері, який сидів найближче до дверей, не зрушив з місця, а спокійнісінько читав собі газету. Двері відчинив Хейген. Його мало не збив з ніг Мою Грін, що вдерся до кімнати в супроводі двох охоронців.

Грін був вродливий хлопчина, що зробив собі репутацію, працюючи в Брукліні виконавцем вироків від банди найманих убивць.

Потім узявся за гральні заклади й переїхав на Захід, щоб тут збити собі капітал. Він раніш за всіх збагнув можливості Лас-Вегаса й побудував у ньому один з перших готелів з казино. У нього й досі часто бували спалахи люті, і в готелі його боялися всі, навіть Фредді. І тепер його вродливе обличчя було спотворене люттю. Він сказав Майклові Корлеоне:

— Майку, я чекав на тебе, щоб переговорити. У мене завтра багато роботи, отож я й вирішив спіймати тебе сьогодні. Що ти мені на це скажеш?

Майкл подивився на нього, як здавалося, з приязним здивуванням.

— Чом би ні? — Він зробив Хейгенові знак рукою. — Томе, налий випити панові Гріну.

Джонні відзначив собі, що той, кого звали Альберт Нері, уважно вивчав Моу Гріна, не звертаючи ніякої уваги на двох охоронців, що стояли, спершись на двері. Він знав, що кровопролиття тут, у Лас-Вегасі, виключене. Таке суворо заборонялося, бо кровопролиття мало б фатальні наслідки для наміру перетворити Вегас у законний притулок для азартних гравців Америки.

Моу Грін сказав своїм охоронцям:

— Улаштуйте цих людей, щоб вони могли трохи пограти в казино. — Він явно мав на увазі Джонні Фонтане й охоронця Альберта Нері; Майкл Корлеоне кивнув головою на знак згоди.

— Непогана думка.

Лише після цього Нері підвівся з місця й приготувався разом з Джонні та Гріновими охоронцями вийти з кімнати.

Залишилися Фредді, Том Хейген та Майкл Корлеоне. Грін поставив свій келих на стіл і сказав, ледве стримуючи обурення:

— Що я чую? «Родина» Корлеоне збирається викупити у мене готель? Ні, це я у вас викуплю, а не ви у мене.

Майкл розважливо відказав:

— Усі виграють у твоєму казино, а саме казино зазнає збитків. Яюсь дивно ти ним керуєш. Може, у нас справи підуть краще.

Грін хрипко засміявся.

— Ах ви ж, чортові макаронники. Я зробив вам послугу, взяв Фредді, коли вам було непереливки, а тепер, бачте, вам закортіло витурити мене з бізнесу. Даремно багатієте цією думкою. У мене є друзі, що постоять за мене.

Майкл сказав так само розважливо:

— Ти взяв Фредді, бо «Родина» Корлеоне дала тобі добрий шмат грошей, щоб ти міг закінчити обладнання готелю. І відкрити казино. І ще тому, що «Родина» Молінарі гарантувала його безпеку й зробила тобі певні послуги за те, що ти взяв його. «Родина» Корлеоне розраховувалася з тобою повністю. Я не знаю, чого ти горої-жишся. Ми купимо твою пайку за будь-яку розумну ціну, що ж тут нечесного? Оскільки твоє казино втрачає гроші, то купівлею ми ще тобі робимо й послугу.

Грін похитав головою.

— «Родина» Корлеоне вже не має тої сили, що колись. Хрещений хворий. Вас виживають з Нью-Йорка інші «Родини», й ви гадаєте, що тут рибка клюватиме краще. Я порадив би тобі, Майку, — не трать сили.

Майкл стиха запитав:

— Оце тому ти й вирішив, що можеш прилюдно заїхати Фредді по пиці?

Том Хейген уражено обернувся до Фредді. Той почервонів як буряк.

— Ет, Майку, це пусте. Моу просто згарячу. Він, буває, зривається, але ми з ним добрі друзі. Правда, Моу?

Грін нашорошився.

— Ну, заїхав, ну то й що ж. Інколи мені доводиться роздавати стусани, щоб тут був лад. А Фредді допик мені, бо крутив з усіма офіціанточками, навіть коли вони потрібні на роботі. Ми з ним гостро поговорили, ну, я його й поставив на місце.

Майкл із незворушним виглядом запитав брата:

— Ну то як, Фредді, тепер ти вже знаєш своє місце?

Фредді похмуро дивився на меншого брата і мовчав. Грін засміявся й повідомив:

— Сучий син, він тягав їх у ліжко по дві зразу. Не знаю, чим тільки Фредді їх причаровує...

Хейген бачив, що почуте здивувало Майкла. Вони презирнулись. Можливо, саме через це дон і не злюбив Фредді. В таких справах дон дотримувався суворих правил. А що Фредді терпеливо зніс ляпаса від Моу Гріна — це може підірвати повагу до «Родини» Корлеоне. І цей факт також міг бути причиною того, що Фредді потрапив у батька в чорний список.

Майкл, підводячись, сказав тоном, який, видимо, означав, що розмову закінчено:

— Завтра я мушу повертатися до Нью-Йорка, отже, подумай про ціну, яку ти встановиш.

Грін аж закипів від люті.

— Ах ти ж, сучий сину! Ти думаєш, що так легко можеш відтерти мене? Та я, поки вибився в люди, вколовшав більше людей, ніж тобі снилося! Завтра я поїду в Нью-Йорк до самого дона. І зроблю йому свою пропозицію.

Фредді нервово звернувся до Тома Хейгена:

— Томе, ти ж консільйорі, може, поговориш з доном і порадиш йому?

І тоді Майкл заговорив до обох — до Фредді й до Гріна зразу, і від його голосу повіяв крижаний холод.

— Дон наполовину відійшов від справ. Тепер я веду родинне діло. І я усунув Тома з посади консільйорі. Він буде тільки моїм юристом у Лас-Вегасі. Через два-три місяці Том перебирається з сім'єю сюди, щоб розпочати всю необхідну юридичну роботу. Отже, якщо у вас є щось заявити, говоріть мені.

Всі мовчали. Майкл сказав сухо:

— Фредді, ти мій старший брат і я поважаю тебе. Але не здумай ще раз виступити хоч би з ким проти «Родини». Я навіть не стану доповідати донові про цей випадок. — Він повернувся до Моу Гріна. — А ти не ображай людей, що прагнуть допомогти тобі. Краще б не лютував, а шукав причини, чому казино горить. «Родина» Корлеоне вклала сюди чималі кошти, і ми не отримуємо того, що вони мусили б давати, але ж я приїхав не для того, щоб звинувачувати тебе. Я простягаю дружню руку. Ну, а якщо ти хочеш плюнути в цю руку — це твоє діло. Мені більше нічого сказати.

Він жодного разу не підвищив голосу, але його слова протверезили й Гріна, й Фредді. Майкл дивився на обох, даючи втямки, що він хоче, щоб вони пішли з номера. Хейген підійшов до дверей і розчинив їх. Обидва вийшли, не сказавши добраніч.

Другого ж дня Майкл Корлеоне отримав від Моу Гріна записку — той не згоджувався продати свою частку ні за яку ціну. Записку приніс Фредді.

Він ще провів брата в аеропорт, однак, на Майклове прохання, не став чекати до самого відльоту.

Коли разом з Томом Хейгеном і Нері піднімалися на літак, Майкл обернувся й запитав Нері:

— Ну, як, запам'ятав?

Нері постукав себе по лобі:

— Отут у мене той Моу Грін з усіма тельбухами.

Розділ 28

На літаку Майкл Корлеоне спробував трохи відпочити і навіть заснути. Та марно. Наближався найстрашніший, можливо, фатальний для нього період у житті. Далі відкладати не було куди. Все готове, здається, все передбачено, ретельне готування забрало два роки. Ні, просто неможливо далі відкладати. Минулого тижня, коли дон офіційно повідомив обох капореджіме та інших членів «Родини» Корлеоне про те, що він іде на спочинок, Майкл зрозумів, що батько по-своєму дає йому зрозуміти: настав час.

Минуло майже три роки, відколи він повернувся додому, й більше двох років, як одружився з Кей. Усі три роки він активно вивчав «родинне діло». Провів багато довгих годин з Томом Хейгеном, багато довгих годин з доном. Його вразили могутність і справжнє багатство «Родини» Корлеоне. Їм належало величезне нерухоме майно в самому центрі Нью-Йорка, цілі хмарочоси, зайняті діловими установами. Через підставних осіб «Родина» мала пай у двох банківських синдикатах на Уолл-стріті, в банках на Лонг-Айленді, в деяких швейних фірмах, і все це на додачу до розгалуженої мережі незаконних гральних закладів.

Коли Майкл знайомився з операціями «Родини» Корлеоне, він з великою цікавістю довідався, що «Родина» отримала чималі прибутки зразу ж після війни, надаючи свою протекцію компанії підроблювачів грамофонних платівок. Вони без контрактів виготовляли й продавали копії платівок з записами відомих артистів, і все підробляли так майстерно, що їх так ні разу й не накрыли. Звісно, з цих платівок ні артисти, ні фірми, які мали на них контракти, не отримали ні цента. Майкл Корлеоне зауважив, що Джонні Фонтане втратив немало грошей через цих підроблювачів: адже тоді, якраз перед втратою голосу, платівки з його піснями були найпопулярніші в країні.

Він спитав у Тома Хейгена, чому дон дозволив цим пройдисвітам оббирати свого хрещеника. «Бізнес є бізнес», — відповів Том. Джонні якраз був у неласці, бо розійшовся з дружиною, щоб одружитися з Марго Аштон. Це вельми не сподобалося донові.

— А чому ці люди припинили свої операції? — поцікавився Майкл. — Поліція все-таки натрапила на їхній слід?

— Ні, дон перестав протегувати їм. Це було якраз після весілля Конні.

Майкл і Кей обвінчалися в Новій Англії, справили скромне весілля, де були тільки її батько, мати та кілька друзів. А потім переїхали в один з будинків в доновому маєтку на Лонг-Біч. Майкла не переставало дивувати, як добре зійшлася Кей з його ріднею та людьми, що жили в їхніх будинках. І, звичайно, вона зразу ж завагітніла, як і мусила за старими звичаями добра дружина італійця; це також допомогло зближенню в родині. А друга дитина, яка народилася рівно через рік, вже зовсім розвіяла будь-яку настороженість.

Кей мала чекати на нього в аеропорту, вона завжди зустрічала його й завжди раділа, коли він повертався з подорожей. І він також. Але не сьогодні. Адже завершення цієї подорожі означало, що йому, нарешті, треба переходити до операції, яку він готував протягом трьох років. Дон чекатиме на нього. І капореджіме теж. А він, Майкл Корлеоне, мусить віддати накази, які визначають його долю й долю «Родини» Корлеоне.

Коли Кей Адамс-Корлеоне прокидалася вранці, щоб погодувати дитину, вона щоразу бачила, як один з охоронців автомобілем везе матусю Корлеоне, дружину дона, з маєтку й повертається з нею через годину. Невдовзі Кей дізналася, що її свекруха щоранку їздить до церкви. Повернувшись, вона часто заходила до них, щоб випити чашку кави й навідати малого онука.

На початку розмови матуся Корлеоне завжди запитувала Кей, чом би і їй не стати католичкою. Її анітрохи не бентежило, що Кей уже охрестила сина за протестантським обрядом. Отож і Кей уважала за доречне поцікавитися, чому свекруха щодня їздить у церкву, чи це обов'язкове для католиків.

Стара відповіла так, ніби лише ця обставина утримувала Кей від переходу в іншу церкву:

— Ні, зовсім ні. Декотрі католики бувають у церкві лише на великдень та на різдво. Ходи, коли тобі хочеться.

Кей засміялася.

— А чому ж тоді ви щодня буваєте в церкві?

Матуся Корлеоне відповіла дуже просто.

— Я ходжу в церкву, щоб мій чоловік не потрапив отуди, — вона показала пальцем униз. — Щодня молюся за його душу, щоб він був там, — і піднесла руку вгору. Стара сказала це з хитруватою посмішкою, так, ніби робила проти волі чоловіка або ж знала наперед, що це безнадійне діло. Вона сказала все майже жартома, напускаючи на себе вигляд старої сварливої італійки. І як завжди, коли чоловіка не було поряд, говорила трохи з неповагою до великого дона.

— Як здоров'я мого свекра? — ввічливо питала Кей.

Матуся Корлеоне знизувала плечима.

— Вже не той, відколи підстрелили. Полишає всю роботу на Майкла, а сам бавиться в саду зі своїм перцем та помідорами. Немовби він і досі селянин. Але, знаєш, чоловіки — вони завжди такі.

А пізніше до неї заходила Конні Корлеоне, ведучи за собою обох дітей, приходила навідати й поговорити. Кей подобалась ця весела жінка, її очевидна любов до брата Майкла. Конні навчила Кей готувати деякі італійські страви, але інколи приносила з собою страви власного, вправнішого приготування, щоб зробити приємне братові.

Сьогодні зранку вона, як завжди, запитала Кей, що Майкл думає про її чоловіка, Карло. Чи справді він любив Карло, як здавалося? У Карло спочатку були неприємності з «Родиною», але в останні роки він виправився. Його справи в профспілці йшли добре, але доводилося багато й довго працювати. Карло щиро любить Майкла, часто повторювала Конні. Та що ж, усі любили Майкла, так само, як усі любили її батька. Тепер Майкл був доном. Це й на краще, бо ніхто б не впорався ліпше Майкла з родинною фірмою імпорту оливкової олії.

Кей ще й раніше помітила, що, коли Конні говорила про свого чоловіка у зв'язку з «Родиною», їй завжди ніби хотілося почути схвальне слово на адресу Карло. Кей мала б бути зовсім дурною, щоб не помітити, з якою тривогою Конні допитувалась, чи Майкл любить Карло. Одного разу ввечері Кей розповіла про це Майклові й сказала також, що ніхто ніколи не згадує Сонні Корлеоне, принаймні, в її присутності. Кей якось спробувала висловити своє співчуття донові та його дружині, її вислухали мовчки і навіть не знайшли, що відповісти. Вона намагалася говорити і з Конні про її старшого брата, й знову марно.

Дружина Сонні, Сандра, забрала дітей і перебралася з ними до штату Флоріда, де жила її рідня. Влаштували так, щоб вона з дітьми могла жити в достатку, хоч Сонні не залишив по собі ніякої спадщини.

Майкл неохоче розповів про події тієї ночі, коли вбито Сонні. Про те, що Карло налупцював свою жінку, що Конні подзвонила додому, а трубку взяв Сонні й, розлючений, помчав у місто. Отже, природно, Конні й Карло завжди непокоїлися, що «Родина» може звинуватити її, ніби це вона винна в смерті Сонні. Або звинуватять її чоловіка, Карло. Але ж їх ніхто не звинувачує. Кращий доказ тому — їх оселили в маєтку і дали Карло важливу посаду в профспілках. І Карло також узявся за розум, перестав пиячити, волочитися за жінками, перестав стромляти носа, куди не просять. «Родина» задоволена з його роботи й поведінки протягом останніх двох років. Ніхто не покладає на нього вини за те, що трапилось.

— Тоді чом би тобі не запросити їх колись на вечерю, щоб заспокоїти сестру? — запитала Кей. — Бідолашна, вона завжди сушить собі голову, чи ти не сердитий на її чоловіка. Сказав би їй сам. І порадив би викинути з голови всі ці дурні сумніви.

— Не можу, бо в нашій сім'ї не говориться про такі речі.

— То, може, хочеш, щоб я переказала їй те, що ти розповів мені?

Кей здивовано відзначила, що Майкл довго думав над, здавалося, очевидною відповіддю. А потім сказав:

— Думаю, що не треба цього робити, Кей. Це нічого не дасть. Вона все одно тривожитиметься. У таких справах важко чимось допомогти.

Кей дивувалася. Вона помітила, що Майкл завжди був стриманіший із сестрою, ніж з будь-ким у родині, незважаючи на всю її любов до нього.

— Але ж ти не звинувачуєш Конні у смерті брата?

— Звичайно ж, ні. — Майкл зітхнув. — Вона моя менша сестра, ми разом гралися в дитинстві, я завжди любив її. Мені її шкода. Карло взявся за розум, але, однаково, це не той чоловік, якого їй треба. Та нічого не вдієш. Залишмо цю розмову.

Не в натурі Кей було розпитувати про все, отож вона більше не поверталася до цієї теми. До того ж Кей уже пересвідчилась, що Майкл не та людина, яку можна легко схилити в той чи інший бік. Він просто холодно відмовляв, і на тому кінець. Вона знала, що їй єдиній у світі щастило подолати його волю, але була свідомо й того, що, коли б вона вдавалася до цього часто, тоді могла б і втратити таку владу над ним. А за два роки спільного життя вона полюбила його ще більше.

Коли Майкл повернувся з Сіцилії з понівеченим обличчям, всі в родині марно намагалися переконати його зробити операцію. Майклова мати не відставала від нього, а одної неділі, коли у Корлеоне за столом зібралася вся родина, вона таки нагримала на Майкла:

— У тебе пика, як у бандита з кіно, зробив би операцію, хоч заради господа бога та своєї сердешної жінки. Може, перестало б текти з носа, як у п'яного ірландця.

Дон, що сидів на чільному місці за столом, звернувся до Кей:

— Це тебе дратує?

Кей схитнула головою, мовляв, аніскільки. Тоді дон заявив своїй дружині:

— Тепер він уже не в твоїх руках, і це не твій клопіт.

Стара зразу замовкла. Не тому, що боялася чоловіка; було б неповагою до нього встрявати у суперечку з ним перед присутніми.

Але Конні, донова мазунка, вийшла з кухні, де вона готувала в неділю обід, і з розшарілим від гарячої плити обличчям утрутилася в розмову:

— І я гадаю, що йому треба зробити операцію. Він був найвродливіший у нашій сім'ї, поки не скалічили. Ну-бо, Майку, зроби, не відкладаючи.

Майкл подивився на неї з байдужою міною, ніби він і справді не чув, про що говориться, і не відповів.

Конні підійшла до батька.

— Звели йому, хай зробить операцію. — Конні любовно поклала обидві долоні на батькові плечі й погладила йому потилицю. Вона єдина дозволяла собі таку фамільярність із доном. Її любов до батька була зворушлива. Вона лащилася до нього, як маленька дитина. Дон полплексав її по руці й попросив:

— Ми всі вмираємо з голоду. Подавай на стіл спагетті, а потім уже базікай.

Конні звернулася до свого чоловіка:

— Карло, скажи хоч би ти Майклові, щоб зробив операцію. Може, він хоч тебе послухається? — мовила це з такою інтонацією, ніби у Карло Ріцці була дружба з Майклом більша, ніж у будь-кого іншого.

Симпатичний засмаглий Карло, з акуратно підстриженим і зачесаним чубом, надпив зі свого келиха вина домашнього виробу й відповів:

— Майкл сам знає, що йому робити.

Карло став іншою людиною після переїзду на Лонг-Біч. Він знав своє місце в «Родині» й поводився відповідно.

У всій цій сцені було щось приховане, але що саме — Кей не могла збагнути. Як жінка, вона бачила, що Конні умисне лестилась до батька, хоча це й робилося невимушено й навіть щиро. І все ж таки в цьому був якийсь прихований намір. Навіть сама відповідь Карло, видно, мала показати, що він визнає Майклову вищість. Але Майкл, здавалося, нічого не помічав.

Кей не звертала уваги на спотворене обличчя свого чоловіка, хоча її непокоїла його нежить — внаслідок ушкодження нерва. Операція на обличчі все б усунула. І тому вона хотіла, щоб Майкл звернувся до лікарів. Але розуміла, що невідомо чому, але він воліє, щоб його обличчя залишалося спотвореним. І була певна, що дої також розумів це.

Та коли вона народила першу дитину, Майкл здивував її запитанням:

— Хочеш, щоб я зробив операцію на лиці?

Кей підтвердила.

— Ти ж знаєш, які діти. І твій син почуватиме себе ніяково, коли підросте й почне розуміти, що це ненормальна річ. Мені б не хотілося, щоб наша дитина бачила тебе таким. А мені, любий, це, їй-богу, не вадить.

Він посміхнувся до неї.

— Гаразд, — сказав, — зроблю.

Почекав, поки вона повернулася після пологів додому, а тоді домовився з лікарями. Операція пройшла вдало. Пошкодження щоки тепер майже не було помітно.

Всі раділи в родині, а Конні більше за всіх. Вона щодня навідувала Майкла в лікарні, тягнучи за собою Карло. А коли Майкл вернувся додому, Конні почепилася йому на шию, розцілювала, подивилась на нього захоплено і прорекла:

— Тепер ти знову став моїм красенем-братом.

Тільки дон не надав цій події ніякої ваги. Він знизав плечима й пробурчав:

— Ну й що ж тут такого?

Але Кей була вдячна. Вона знала, що Майкл погодився на операцію проти свого власного бажання. Він зробив операцію лише тому, що вона попросила його, отже, вона була єдиною людиною в світі, що могла примусити його діяти проти своєї власної волі.

Того дня, коли Майкл повертався з Лас-Вегаса, Рокко Лампоне підігнав лімузин під будинок, щоб забрати Кей в аеропорт зустріча-

ти чоловіка. Вона завжди їздила зустрічати Майкла: в укріпленому маєтку дон Корлеоне вона почувала себе без нього такою самотньою.

Кей бачила, як він разом з Томом Хейгеном і новим його працівником Альбертом Нері вийшов з літака. Кей не дуже полюбляла цього Нері, він їй нагадував своїм спокійно-грізним виглядом Луку Бразі. Бачила, як Нері рушив від літака трохи ззаду й збоку її чоловіка, бачила, як його швидкі допитливі очі обнишпорювали всіх, хто був неподалік. Саме Нері перший помітив її й доторкнувся до плеча Майклові, щоб той глянув у її бік.

Кей поспішила до чоловіка в обійми, він швидко поцілував її і відпустив. Він, Том Хейген і Кей сіли в лімузин і поїхали, а Нері десь зник. Вона не помітила, що Нері сів у другу машину з двома іншими людьми, і та машина їхала за лімузином аж до маєтку на Лонг-Біч.

Кей ніколи не розпитувала Майкла про справи. Навіть ввічливе запитання про бізнес було б недоречне, звичайно, він би їй також ввічливо відповів, проте це нагадало б їм обом про заборонену сферу, яка була десь поза їхніми взаєминами. Кей уже впокорилася. Проте, коли Майкл заявив їй, що пробуде вечір з батьком, щоб доповісти про свою подорож до Лас-Вегаса, вона не змогла приховати свого розчарування.

— Прсбач, — виправдовувався Майкл, — завтра ми поїдемо в Нью-Йорк, десь пообідаємо й посидимо у вар'єте, гаразд? — Він погладив її по животі: вона вже була на сьомому місяці. — Бо коли народиться мале, ти знову будеш прив'язана до дому. Далебі, ти вже не янкі, а італійка — двоє дітей за два роки.

— А ти більше янкі, ніж італієць, — кисло пожартувала Кей. — Перший вечір, як повернувся додому, й проведеш його не вдома, а віддаси бізнесові. — І все ж вона всміхалася. — Пізно повернешся?

— Десь опівночі, не пізніше. Не чекай на мене, якщо тобі важко.

— Я не спатиму, — відповіла Кей.

В нараді того вечора, що відбулася в наріжній кімнаті-бібліотеці в будинку дон Корлеоне, брали участь сам дон, Майкл, Том Хейген, Карло Ріцці й обидва капореджіме — Клеменца й Тессіо.

Настрій на тій нараді панував уже не такий теплий, як на давніших. Відколи дон оголосив, що наполовину передає справи «Родині» Майклові, відчувалась певна напруженість. Влада в «Родинах» зовсім не обов'язково була спадковою. В будь-якій іншій «Родині» сильні капореджіме, такі, як Клеменца чи Тессіо, мали б прийти до влади й посісти донове місце. Або ж принаймні їм дозволили б відокремитися й заснувати власні «Родини».

А крім того, відтоді, як дон Корлеоне уклав мир з п'ятьма «Родинами», сила «Родини» Корлеоне зменшилася. Поза всякими сумнівами, «Родина» Барціні тепер була наймогутнішою в районі Нью-Йорка, а в союзі з Татталья вона зараз посіла місце, яке раніше належало «Родині» Корлеоне. Вона й далі підточувала силу цієї останньої — почала відкривати гральні заклади в районах, що на-

лежали «Родині» Корлеоне, і, побачивши, що «Родина» Корлеоне чинить не дуже сильний опір, насаджувала своїх букмекерів.

«Родини» Барціні й Татталья не приховували задоволення тим, що дон Корлеоне відійшов від справ. Хай хоч який здібний його син Майкл, та зрівнятися з батьком у спритності і впливі він не зможе ще добрих десяти років. «Родина» Корлеоне, безперечно, занепадала.

Звісно, їй дуже не пощастило. Фредді виявився ні на що не здатним, з нього був хіба що добрий управитель готелю та дон-жуан. Великим нещастям була і смерть Сонні. Його боялися, з ним не можна було не рахуватися. Правда, він зробив помилку, пославши меншого брата Майкла вбити Соллоццо й капітана поліції. Хоча цей крок виглядав необхідним з тактичних міркувань, він був цілковитою помилкою з погляду далеких стратегічних інтересів. Це, між іншим, змусило дона встати з ліжка передчасно. Це позбавило Майкла двох років цінного досвіду й навчання під батьковим наглядом. І, безперечно, ірландець-консільйорі — це єдина дурниця, якої припустився дон. Жодному ірландцеві не зрівнятися з сіцилійцями в хитрості. Такої думки дотримувалися всі «Родини», і вони, звісно, ставилися з більшою повагою до спілки Барціні-Татталья, ніж до «Родини» Корлеоне. Щодо Майкла, вони вважали, що він поступається Сонні силою, хоча й розумніший за нього, але ж не такий мудрий, як його батько. Пересічний ватажок, якого не варто дуже побоюватися.

Крім того, хоча дон і виявив якості державного мужа, укладаючи мирну угоду, він не помстився за смерть Сонні, й через це повага до «Родини» також дуже підупала. Вважалося, що в цьому випадку донова мудрість походила зі слабкості.

Все це було відоме тим, хто зібрався в цій кімнаті; дехто навіть вірив щиро, що справи стоять саме так. Карло Ріцці любив Майкла, однак не боявся його так, як колись боявся Сонні. Клеменца, хоча не міг не віддати Майклові належного за сміливість, виявлену при вбивстві Соллоццо й капітана поліції, також вважав, що Майкл занадто м'який, як на дона. Клеменца сподівався, що він отримає дозвіл заснувати власну «Родину», з тим, щоб його імперія відокремилася від імперії Корлеоне. Але дон дав утиямки, що цього не станеться, а він був надто відданий донові, щоб не підкоритися. Хіба що справи пішли б зовсім ні к бісу.

Тессіо був кращої думки про Майкла. Він відчував, що цей молодик уміло приховує свою силу, ревниво охороняє свою міць від людського ока, керуючись доновим принципом: хай друг недооцінює твої чесноти, а ворог — переоцінює твої вади.

Сам дон і Том Хейген знали Майкла краще, ніж будь-хто. І дон нізащо не відійшов би від справ, коли б не переконався на всі сто відсотків у синовій здатності відновити колишнє становище «Родини». Хейген був протягом останніх двох років Майкловим учителем і не раз дивувався швидкості, з якою Майкл засвоював усі тонкощі «родинного діла». Він таки був гідний син свого батька.

Майкл дошкулив Клеменці й Тессіо ще й тим, що послабив їхні загани й не відновив загону Сонні. Отже, у «Родини» Корлеоне тепер було тільки два бойових підрозділи, та й то чисельно послаблені. Клеменца й Тессіо вважали, що це дорівнює самогубству, надто тепер, коли спілка Барціні-Татталья зазіхала на їхні володіння. Отож

вони сподівалися, що хоч на цій нараді, скликаній доном, пощастить виправити цю помилку.

Майкл почав з розповіді про свою подорож до Лас-Вегаса і про відмову Моу Гріна продати свою частку.

— Але ми йому зробимо таку пропозицію, що він не зможе відмовитися, — говорив далі Майкл. — Ви вже знаєте, що «Родина» Корлеоне планує перевести свої операції на Захід. Нам належатиме чотири готелі з казино в Лас-Вегасі. Та це станеться не відразу. Нам потрібний час, щоб улаштувати справи тут. — Він обернувся до Клеменці. — Піте, я хочу, щоб ти й Тессіо служили мені протягом року без запитань і без застережень. А на кінець року ви обидва зможете відділитися від «Родини» Корлеоне й стати на чолі своїх власних «Родин». Звісно, ми збережемо нашу дружбу, я б образив вас і вашу повагу до батька, коли б хоч на хвилину міг дозволити собі думати інакше. Але до того часу я б хотів, щоб ви цілком поклалися на мене й виконували мої накази, ні про що не турбуючись. Тепер тривають переговори, під час яких ми розв'яжемо проблеми, що здаються вам безнадійними. Отже, майте бодай трохи терпцю.

— Якщо Моу Грін хотів переговорити з твоїм батьком, — докинув Тессіо, — чом би не дати йому такої змоги? Дон може переконати кого завгодно, ще не було такої людини, яка б не підкорилася силі його розуму.

Відповів сам дон.

— Я відійшов від справ. Майкла перестали б поважати, якби я втрутився. А крім того, Грін — така людина, з якою мені б не хотілося говорити.

Тессіо пригадав чутки про те, що Моу Грін якось увечері в готелі в Лас-Вегасі дав ляпаса Фредді Корлеоне, і почав розуміти. «Моу Грін — уже труп, — подумав Тессіо. — «Родина» Корлеоне не хоче його переконувати».

Заговорив Карло Ріцці.

— Отже, «Родина» Корлеоне збирається цілком припинити свою діяльність у Нью-Йорку?

Майкл підтвердив:

— Ми продаємо фірму маслинової олії. Все, що тільки можна, передаємо Тессіо й Клеменці. Але тобі, Карло, нема чого турбуватися про свою роботу. Ти виріс у Неваді, ти знаєш штат, знаєш тамтешніх людей. Я розраховую на те, що ти станеш моєю правою рукою, коли ми туди перебазуємося.

Карло відхилився в кріслі назад, і його обличчя спалахнуло від вдячності. Настав і його час, невдовзі й він допнеться до могутності.

Майкл говорив далі:

— Том Хейген уже не консільйорі. Він буде нашим юристом у Лас-Вегасі. Через два місяці він перебереться туди разом з усією родиною. Але тільки як юрист. Від цієї хвилини до нього ніхто не буде звертатися ні з якими справами. Він юрист, і квит. Том тут ні до чого. Просто я так вирішив, і все. Якщо мені потрібна буде якась порада, то хто б був для мене кращим консільйорі, ніж батько?

Всі засміялися. Проте, незважаючи на жарт, вони все ж таки розуміли — Тома виставлено, він більше не має ніякої влади. Скоса

позирали на Хейгена, щоб побачити його реакцію, проте його обличчя залишалося незворушним.

Огрядний Клеменца заговорив хрипко:

— Отже, мине рік, і ми отримаємо самостійність, так я зрозумів?

— Може, навіть раніше, — ввічливо відповів Майкл. — Але, без сумніву, ви можете й залишатися в «Родині». На ваш вибір. Та основні наші сили буде перенесено на Захід, отож вам, очевидно, буде краще створити самостійні організації.

— В такому разі, — тихо зауважив Тессіо, — я думаю, що тобі слід би дати нам дозвіл набрати нових людей до наших загонів. Ці виродки з «Родини» Барціні вгризаються в мою територію. Думаю, що було б добре трохи навчити їх гарних манер.

— Ні, — відрубав Майкл. — Не годиться. Не піддавайтесь на провокації. Все це ми вирішимо під час переговорів. До нашого від'їзду все буде залагоджено.

Але від Тессіо не так легко було відбутись. Він звернувся до самого дона, ризикуючи викликати Майклове незадоволення.

— Пробач мені, Хрещений, хай роки нашої дружби будуть мені виправданням у цьому разі. Але я вважаю, що ти і твій син цілковито помиляєтеся в своїх розрахунках на Неваду. Як ви можете сподіватися на успіх там без сили, яку ви мали тут, без підтримки звідси? Одне невіддільне від другого. А коли ви виїдете звідси, Барціні й Таттальє будуть надто сильні, щоб ми могли з ними конкурувати. У мене й Клеменци почнуться з ними сутички, і рано чи пізно нам доведеться скоритися їм. А Барціні мені не до смаку. Я кажу, що переїзд «Родини» Корлеоне мусив би свідчити про його силу, а не про слабкість. Нам треба зміцнити наші загони й повернути втрачені території, принаймні на Стейтен-Айленді.

— Не забувай, що я уклав мир, — відповів дон, — і не можу ламати свого слова.

Але Тессіо не вгавав:

— Усі знають, що з того часу Барціні не раз провокував тебе. А крім того, якщо Майкл — новий ватажок «Родини», то що утримає його від дій, які він вважає за доцільні? Твоє слово для нього не таке вже обов'язкове.

Майкл різко урвав його. Голос Майклів тепер звучав, як у справжнього ватажка:

— Ми ведемо переговори, що дадуть відповідь на твої запитання й розвіють усі твої сумніви. Якщо тобі недосить мого слова, то спитай у свого дона.

Але Тессіо вже зрозумів, що зайшов надто далеко. Якби він насмілювся ще питати дона, то зробив би Майкла своїм ворогом. Тому він лише стенив плечима й сказав:

— Я говорив, уболіваючи за інтереси «Родини», а не за свої власні. За себе я можу постояти й сам.

Майкл по-дружньому всміхнувся до нього.

— Тессіо, я не сумніваюся щодо твоєї відданості. І ніколи й не сумнівався. Але довірся мені. Звісно, мені далеко до тебе і Клеменци в таких справах, але ж мене завжди може напутити батько. Я не напартачу, все буде гаразд.

Нарада закінчилася. Великою новиною було те, що Клеменца й Тессіо дістануть дозвіл утворити нові «Родини» на основі своїх загонів. Тессіо отримає гральні заклади у Брукліні, разом з операціями в порту, Клеменца — гральні заклади на Манхеттені й зв'язки «Родини» на іподромах Лонг-Айленду.

Та обидва капореджіме залишили нараду ще не цілком задоволені, не всі їхні сумніви було розвіяно. Карло Ріцці ще трохи пом'явся, сподіваючись, що до нього вже ставляться в родині як до рівного, однак побачив, що Майкл іншої думки. Тому він залишив дона, Тома Хейгена й Майкла самих у наріжній кімнаті-бібліотеці. Альберт Нері вивів його з дому, і Карло помітив, що Нері стояв у дверях і дивився, як він перетинає залите світлом подвір'я, йдучи до себе додому.

В бібліотеці всі троє почувалися невимушено, як люди, що цілі роки жили разом в одному домі, в одній сім'ї. Майкл налив ганусівки батькові й шотландського віскі Томові Хейгену. Він і собі поставив чарку, хоча це траплялося з ним дуже рідко.

Першим заговорив Том.

— Майку, а чому ти мене виводиш з операції?

Запитання начебто здивувало Майкла.

— Ти будеш моєю першою людиною в Лас-Вегасі. Ми цілком легалізуємося, а ти ж юрист. Що може бути важливішим за таке призначення?

— Я кажу не про це. — Хейген посміхнувся трохи сумно. — Я говорю про створення таємного загону на чолі з Рокко Лампоне й без мого відома. Я говорю про те, що ти сам дав свої вказівки Нері, а не передав їх, як звичайно, через мене або одного з капореджіме. Чи, може, ти й сам не знаєш, що робить Лампоне?

— Як ти дізнався про загін Рокко Лампоне? — лагідно запитав Майкл.

— Не турбуйся, — відповів Хейген, — ніхто не пробалакався й ніхто, крім мене, про це не знає. Просто мені з мого місця видно, що робиться. Ти відпустив Лампоне на власні заробітки, надав йому велику свободу. Отже, йому потрібні люди, що допомагали б йому в його невеличкій імперії. Проте він мусить сповіщати мене про кожну людину, яку бере собі на службу. І я помітив, що кожен із завербованих ним людей занадто добрий для тієї служби, на яку його беруть, і отримує трохи більше, ніж мав би отримувати на такому місці. До речі, ти не помилився, обираючи Лампоне. Він чудово робить своє діло.

— Не так уже й чудово, якщо ти помітив, — скривився Майкл. — А обрав його не я, а дон.

— Ну гаразд, — згодився Хейген. — Але чому ти відсторонив мене?

Майкл подивився на нього і відрубав, не криючись:

— Томе, ти не можеш бути консільйорі під час «війни». З цим нашим переїздом справи можуть ускладнитись, і, можливо, нам доведеться воювати. І я хочу, про всяк випадок відвести тебе далі від лінії вогню.

Хейген почервонів. Якби дон сказав йому те саме, він прийняв би ці слова покірно. Але хто такий Майкл, щоб робити такі рішучі висновки?

— Добре, — заявив він. — Але чомусь і я на боці Тессіо. Мені здається, що ти все задумав хибно. Твій переїзд покаже нашу слабкість, а не нашу силу. А це недобре за будь-яких обставин. Барціні — як той вовк, і коли він почне роздирати тебе на шматки, інші «Родини» не кинуться тобі на допомогу.

— Томе, — заговорив нарешті сам дон, — цей план не лише Майкл розробляв. Я був його радником у всіх справах. Є речі, які необхідно зробити й за які я не хочу нести ніякої відповідальності. І це не Майкл так хоче, а я. Я ніколи не вважав тебе поганим консільйорі, хоча я вважав Сантіно поганим доном, мир душі його. Він мав досить відваги, але не годився для того, щоб очолити нашу «Родину», коли зі мною сталася невеличка прикрість. І хто б міг подумати, що Фредо зробиться баб'ячим лакизою? І тому не журись. Я цілком довіряю Майклові, так само як і тобі. З причин, яких не стану тобі оповідати, ти не повинен бути замішаний у те, що може відбутися. Між іншим, я говорив Майклові, що таємний загін Лампоне не лишиться поза твоєю увагою. Отже, як бачиш, я вірю в тебе.

Майкл засміявся:

— Щиро кажучи, я не думав, що ти помітиш, Томе.

Хейген бачив, що його втішали.

— Може б, я чимось допоміг.

— Ні, Томе, тебе вилучено.

Том допив до дна своє шотландське віскі й перед тим, як вийти, зауважив Майклові з легким докором:

— Ти майже досяг батькової майстерності. Але в одному ділі тобі ще варто повчитись у нього.

— В якому ж? — увічливо запитав Майкл.

— Як говорити людям «ні», — відповів Хейген.

— Добре, — поважно кивнув головою Майкл. — Я запам'ятаю. Коли Хейген залишив їх наодинці, Майкл звернувся жартівливо до батька:

— Отже, ти навчив мене всього, а тепер скажи, як говорити людям «ні», щоб їм це подобалося.

Дон пересів за стіл.

— Не говори «ні» людям, яких ти любиш, принаймні, не говори часто. Оце й уся таємниця. А потім — говори в такий спосіб, щоб воно звучало, як «так». Або ж примусь їх самих сказати «ні». Не поспішай і все обдумай, як слід. Але я людина старожитня, а ви — нове сучасне покоління, то можеш і не слухати мене.

Майкл засміявся.

— Гарзд. Але ж ти згоден з тим, щоб Тома відсторонити, хіба ні?

Дон погодився:

— Його не слід замішувати у цю справу.

Майкл тихо сказав:

— Думаю, що тепер саме час сказати тобі: те, що я задумав зробити, не є лише помстою за Сонні й Аполлонію. Це треба зробити так чи так. Тессіо й Том правду сказали про Барціні.

Дон Корлеоне погодився:

— Помста — така страва, що смакує краще, коли вона холодна. Я б ніколи не пішов на мир, але я знав, що інакше тобі б нізащо не повернутися додому живим. І все ж таки я був здивований, коли

Барціні зробив ще одну спробу покінчити з тобою. Можливо, він підготував усе ще до наших переговорів і вже не міг зупинити. Ти певен, що там, на Сіцилії, вони полювали саме на тебе, а не на дона Томмазіно?

— На вигляд усе робилось так, наче полювали на нього. І коли б я не лишився живий, навіть ти б не зміг запідозрити нічого. Але я бачив, як Фабріціо тікав через ворота, підклавши бомбу в машину, де сиділа Аполлонія. І, звісно, я все це перевірів після того, як повернувся в Нью-Йорк.

— Тобі вдалося розшукати того пастуха? — поцікавився дон.

— Так, — відповів Майкл. — Ще рік тому. Він відкрив піццерію в Буффало. Під новим ім'ям, з підробленим паспортом. Цей пастух Фабріціо живе як у бога за пазухою.

— Отже, більше нема чого чекати. Коли почнеш? — спитав дон.

— Хочу почекати, поки Кей народить дитину, — відповів Майкл. — Бо, може, трапиться щось непередбачене. І хочу, щоб Том улаштувався в Лас-Вегасі, щоб він не був уплутаний у цю справу. Гадаю, що через рік.

— Ти підготувався до всього? — запитав дон. Він не дивився на Майкла.

— Тебе це не стосується, — тихо говорив Майкл. — Я беру на себе всю відповідальність. Я навіть не можу дозволити тобі права вето. Якби ти спробував заборонити мені тепер, я б вийшов з «Родини» й готував усе на власний ризик. Ти не відповідаєш за це діло.

Дон довго мовчав, а потім зітхнув і сказав:

— Хай буде так. Може, саме тому я й відійшов від справ. Може, тому я й передав усе тобі. Я вже зробив своє в житті, у мене вже немає сили.

Того року Кей Адамс-Корлеоне народила другу дитину, теж сина. Пологи були легкі, без ніяких ускладнень, і її вітали в маєтку на Лонг-Біч, як принцесу. Конні Корлеоне подарувала для немовляти шовкове вбрання і білизну ручної роботи, привезені з Італії, надзвичайно дорогі й гарні. Вона сказала Кей:

— Це все Карло десь розкопав. Він перевернув увесь Нью-Йорк, щоб знайти щось надзвичайне, після того як мені не пощастило купити нічого підходящого.

Кей вдячно посміхнулася й відразу збагнула: від неї хочуть, щоб вона переповіла цю зворушливу історію Майклові. Отже, вона вже ставала сіцилійкою.

Цього ж таки року в Голлівуді помер від крововиливу в мозок Ніно Валенті. Його смерть висвітлювалась під великими заголовками у бульварних газетах, бо кілька тижнів перед тим з великим успіхом з'явився на екранах фільм, у якому Джонні Фонтане забезпечив для Ніно провідну роль. Газети вказували також, що похорон узяв на себе Джонні Фонтане і що на похороні будуть лише рідні й близькі друзі. В одному сенсаційному інтерв'ю навіть стверджувалося, що Джонні Фонтане звинувачував себе в смерті свого друга, бо не примусив його лікуватися, але все це виглядало скоріше як докори сумління вразливого, але невинного свідка трагедії. Джонні Фонтане зробив кінозіркою свого друга дитинства Ніно Валенті, а що ще може зробити друг?

Ніхто з членів «Родини» Корлеоне не приїхав у Каліфорнію на похорон, був лише Фредді. Дон хотів і собі поїхати на похорон, однак мікроінфаркт на місяць прикував його до ліжка. Отже, натомість він послав великий вінок живих квітів. Вінок повіз на Захід Альберт Нері, як офіційний представник «Родини».

А через два дні після похорону Ніно в Голлівуді, в домі коханки-кінозірки, застрелено Моу Гріна; Альберт Нері ще цілий місяць не повертався до Нью-Йорка. Він провів свою відпустку на Карибському морі й повернувся до виконання своїх обов'язків засмаглий, як негр. Майкл Корлеоне привітав його усмішкою й кількома словами подяки, між якими була також звістка про те, що віднині Нері отримає від «Родини» додаткову платню у вигляді прибутку від одного грального закладу на Іст-Сайді, що вважався вельми прибутковим. Нері був задоволений і радий з того, що живе у світі, де належно винагороджують за сумлінне виконання обов'язків.

Розділ 29

Майкл Корлеоне передбачив усе. Мав непохибні розрахунки, бездоганну службу безпеки, гдав спокійно використати цілий рік на готування.

Але скористатися цим часом повністю йому не пощастило. Бо сама доля виступила проти нього, і то найнесподіванішим чином. Не хто інший, як сам Хрещений Батько, сам великий дон підвів Майкла Корлеоне.

Одного сонячного недільного ранку, коли жінки були ще в церкві, дон Віто Корлеоне убрався в свою садівницьку одіж: мішкуваті сірі штани, вилянялу синю сорочку, пом'ятий рудий капелюх, прикрашений пропотілою сірою шовковою стрічкою. За останні роки дон нівроку погладшав і заявляв, що порається коло своїх грядок з помідорами, щоб підтримувати здоров'я. Хоча нікого не міг завести в оману.

Правда була в тому, що він справді любив порпатися в садку; йому подобалося спостерігати ранкове пробудження природи, воно нагадувало про дитинство на Сіцилії, якихось шістдесят років тому, ще в ті часи, коли він не знав жаху і смутку, які відчув, утративши батька. Тепер на грядках бобів зацвіли білі квітки; висока цибуля-шалот оточувала все зеленим живоплотом. У кінці саду стояла мов на варті діжка з розведеним коров'ячим гноєм — найкращим городнім добривом. У цій же частині стояли й дерев'яні ґратки-підпори для помідорів, які дон зробив власноручно.

Дон поспішав полити свій сад. Треба встигнути, поки не пригріло як слід сонце й не перетворило краплі води на лінзи, що збирають сонячні промені й пропалюють листя салату, немов папір. Сонце потрібніше від води, хоча вода теж необхідна, але нерозумне дозування того й другого може наробити чимало лиха.

Дон обходив город, вишукуючи мурашок. Якби побачив мурашок, значить, на його городині завелася попелиця і треба збризкати все хімікатами.

Закінчив поливати саме вчасно. Сонце вже починало припікати, і дон подумав: «Досить. Досить». Але треба ще було підперти кілочками кілька рослин, і він знову нахилився. Як тільки закінчить оце останній рядок, так зразу ж піде в дім.

Раптом він відчув, наче сонце спустилося з неба й пече його в саму маківку. У повітрі затанцювала безліч золотистих мушок. Старший Майклів син біг до діда, що стояв навколішках. Хлопчика огортала запона жовтого сліпучого світла. Але дон не обдуриш, надто він був досвідчений для цього. За вогненною жовтою запоною чаїлася смерть, що наготувалася завдати йому удару, і дон помахом руки попередив хлопця, щоб той тікав геть звідси. І вчасно, бо вдарило як молотом у груди; дон жадібно розкрив рота, щоб ухопити повітря, й повалився ницьма на землю.

Хлопчик побіг кликати батька. Коли Майкл Корлеоне й люди, що вартували при воротах, прибігли в садок, вони побачили, що дон лежить розпростертий долі, стискаючи в жменях землю. Підняли його і перенесли у затінок до вимощеного кам'яними плитами подвір'я за домом. Майкл нахилився над батьком, тримаючи його за руку, а інші вже дзвонили до лікаря й викликали «швидку допомогу».

Величезним зусиллям дон розплющив очі, щоб востаннє подивитися на сина. Від гострого серцевого нападу його рожеве обличчя стало майже синім. Дон помирав. Він відчув запах саду, жовта запона світла засліпила йому очі, й він прошепотів:

— Яке гарне життя...

Дон не бачив жіночих сліз, він помер до того, як жінки повернулися з церкви, до того, як приїхала «швидка допомога» й лікар. Помер, оточений чоловіками, помер, тримаючи за руку найулюбленішого сина.

Похорон був царський. П'ять «Родин» надіслали своїх донів і капореджіме, прийшли й родини Тессіо та Клеменци. Джонні Фонтане попав у жирні заголовки в бульварних газетах, бо прибув на похорон, не послухавшись Майклової ради. Фонтане заявив кореспондентам, що Віто Корлеоне був його хрещеним батьком і найкращою людиною з усіх, кого він будь-коли знав, і що він вважає за честь для себе віддати останню шану цій людині; його не обходить, що подумують інші.

З тілом прощались, за старим звичаєм, у будинку на Лонг-Біч. Америкго Бонасера перевершив самого себе, готуючи до похорону давнього друга — Хрещеного Батька — так, як мати готує молоду до весілля. Він повністю розплачувався за свій борг донові. Усі лише й говорили про те, що навіть смерть не змогла стерти величі й благородства з обличчя великого дона — такі слова сповнювали Америкго Бонасера гордістю й дивним відчуттям сили. Лише йому одному було відомо, як смерть спотворила донову зовнішність.

Прийшли всі давні друзі й сподвижники. Назоріне, його дружина, донька і її чоловік та їхні діти; з Лас-Вегаса прибув Фредді. Том Хейген з дружиною та їхні діти, дони з Сан-Франціско й Лос-Анджелеса, Бостона й Клівленда. Коло труни стояли Рокко Лампоне, Альберт Нері, Клеменца й Тессіо, і, звичайно ж, донові сини. Весь маєток, усі будинки були заповнені вінками з живих квітів.

За брамою маєтку стояли кореспонденти газет і фотографи, а на невеличкій вантажній машині прибули, як стало відомо, агенти ФБР, що увічнювали на кіноплівку це епохальне видовище. Дехто з кореспондентів намагався проникнути всередину, але коло брами і понад огорожею було розставлено варту, яка вимагала показати посвідчення й запрошення. І хоча з газетярками обійшлися дуже ввіч-

ливо, передали їм з дому напої й перекуску, всередину їх не пропустили. Вони намагалися говорити з тими, хто виходив з подвір'я, але їм відповідали кам'яними поглядами й цілковитою мовчанкою.

Майкл Корлеоне пробув цілий день з Кей, Томом і Фредді в наріжній кімнаті-бібліотеці. До них проводили людей, які хотіли побачити його, щоб висловити своє співчуття. Майкл приймав їх вельми ввічливо, навіть якщо дехто з них, звертаючись до нього, називав його Хрещеним або доном Майклом; лише Кей помітила, що він тоді невдоволено стискав губи.

Клеменца й Тессіо зайшли, щоб приєднатися до родини небіжчика, і Майкл сам налив і підніс їм випити. Трохи переговорювали про справи. Майкл повідомив їх, що маєток з усіма будинками продається одній будівельній компанії. За неймовірно вигідну ціну — і це було ще одне свідчення геніальності великого дона.

Всі розуміли, що тепер імперія повністю переходить на Захід. Що «Родина» Корлеоне зліквідує всі свої справи в Нью-Йорку. Для цього треба було лише дочекатися відставки чи смерті дона.

Хтось нагадав, що майже десять років, від самого весілля Констанції Корлеоне з Карло Ріцці, в цьому домі не збиралося стільки люду. Майкл підійшов до вікна, що виходило в садок. Колись давно вони з Кей сиділи в цьому садку, й гадки не маючи, що на Майкла чекає така дивна доля. Його батько, вмираючи, сказав: «Яке гарне життя». Майкл не пригадував, щоб його батько коли-небудь філософував про смерть, ніби дон надто поважав смерть, щоб говорити про неї.

Час був їхати на кладовище. Час ховати великого дона. Майкл узяв за руку Кей і вийшов у садок, щоб приєднатися до похоронної процесії. За доноюю труною йшли капореджіме з їхніми людьми, а потім усі ті скромні люди, що їх благословив Хрещений за своє життя. Пекар Назоріне, вдова Коломбо з синами й незліченні ряди інших людей із світу, яким він правив. Були навіть його вороги, що прийшли віддати йому шану.

Майкл дивився на процесію з ледь помітною ввічливою посмішкою. Його ніщо не дивувало. «Так, — думав він, — якщо я, вмираючи, зможу сказати, що життя гарне, якщо зможу так само вірити в себе, тоді ніщо не матиме значення». Він наслідуватиме свого батька. Піклуватиметься дітьми, сім'єю, своїм світом. Але його діти ростимуть в іншому світі. Вони стануть лікарями, артистами, науковцями, губернаторами. Президентами. Ким завгодно. Він подбає, щоб вони приєдналися до вселюдської сім'ї, проте, як могутній і обережний батько, безперечно, не буде спускати ока з цієї вселюдської сім'ї.

Вранці наступного дня всі важливі особи «Родини» Корлеоне зібралися в маєтку. Перед дванадцятою їх упустили в порожній будинок дона. Приймав їх Майкл Корлеоне.

Люди майже заповнили наріжну кімнату-бібліотеку. Тут були обидва капореджіме — Клеменца й Тессіо; Рокко Лампоне з розсудливим, тямущим виразом на обличчі; дуже тихий Карло Ріцці — людина, що знає своє місце; Том Хейген, що залишив свої суто юридичні обов'язки, щоб допомогти в цю нелегку годину; Альберт Нері,

який намагався стояти ближче до Майкла, підносячи запальничку до сигарети нового дона, наливаючи йому в склянку віскі — всіляко демонстрував беззастережну вірність, незважаючи на недавнє лихо в «Родині» Корлеоне.

Смерть дона була великим нещастям для «Родини». Вона, здавалося, втратила половину своєї сили й майже всі шанси в переговорах із спілкою Барціні — Татталья. Це знав кожен із присутніх у кімнаті, всі чекали, що скаже Майкл, бо в їхніх очах він ще не був новим доном, він не заслужив ні цього становища, ні цього титулу. Якби Хрещений жив, він би забезпечив для сина становище ватажка, а так усе лишалось неясне.

Майкл зачекав, поки Нері підніс усім по келиху. А потім тихо проговорив:

— Я розумію ваші почуття. Всі ви поважали мого батька, а тепер вам доводиться турбуватися про себе й про свої родини. Дехто непокоїться, як усе це вплине на наші попередні наміри та мої обіцянки. Що ж, відповідь буде така: ніяк. Усе йтиме своїм звичаєм, як досі.

Клеменца схитнув своєю здоровенною буйволячою головою. Його волосся посивіло, а риси обличчя ще більше розпливлися від жиру.

— Барціні й Татталья тепер натиснуть на нас з усією силою, яка в них є, Майку. Тоді доведеться або ж битися з ними, або підготуватися до виснажливої конкуренції.

Кожен відзначив, що Клеменца не назвав Майкла повним ім'ям, не кажучи вже про те, що не величав його доном.

— Давайте почекаємо й побачимо, що буде, — відповів Майкл. — Хай вони перші порушать мир.

Тессіо заговорив, як завжди, тихо:

— А вони вже порушили, Майку. Сьогодні вранці відкрили два нових гральних заклади в Брукліні. Мені це переказав капітан поліції, що складає список закладів під протекцією в його дільниці. А через місяць у мене в Брукліні вже не буде місця, щоб повісити свій капелюх.

Майкл замислено подивився на Тессіо.

— І ти щось робив проти цього?

Тессіо заперечливо хитнув маленькою, як у тхора, головою:

— Ні, я не хочу створювати для тебе ніяких проблем.

— Добре, — похвалив Майкл. — Тримайся впевнено свого, і все. Я це хочу всім вам сказати. Тримайтеся міцно, і все. Не відповідайте на провокації. Дайте мені кілька тижнів, щоб усе владнати, щоб визначити, в якому напрямку віє вітер. А потім я зроблю все можливе для кожного присутнього в цій кімнаті. Тоді ми зберемося на останню нараду й винесемо остаточні ухвали.

Він не звернув уваги на їхнє здивування. Альберт Нері почав їх випроводжати. Майкл коротко сказав:

— Томе, зажди хвилинку.

Хейген підійшов до вікна, що дивилося в подвір'я. Він чекав, поки не побачив, як обидва капореджіме, разом з Карло Ріцці та Рокко Лампоне, пройшли у супроводі Нері через ворота. А потім повернувся до Майкла і запитав:

— Чи вдалося тобі перебрати на себе всі політичні зв'язки?

Майкл відказав, не приховуючи жалю:

— Не всі. Мені треба було ще місяців чотири. Ми з доном якраз працювали над цим. Але я маю всіх суддів, ми з них почали, і найважливіших людей в конгресі. Ну й партійні керівники тут, в Нью-Йорку, безперечно, не ставили ніяких проблем. «Родина» Корлеоне сильніша, ніж будь-хто може собі уявити, але я маю застрахуватись від будь-якої несподіванки. — Він посміхнувся Хейгенові. — Гадаю, що ти вже й сам усе збагнув.

— Так, мені не важко було здогадатися, — підтвердив Хейген. — За винятком того, чому ти відсторонив мене. Але зрештою я зрозумів і це.

Майкл засміявся.

— Старий казав, що ти здогадаєшся. Але такої розкоші я собі дозволити не можу. Ти потрібен мені тут. Принаймні на кілька тижнів. Краще подзвони в Лас-Вегас і скажи своїй дружині, що залишишся на кілька тижнів.

Хейген спитав замислено:

— А як, по-твоєму, вони підступляться до тебе?

— Дон мені розказав, — зітхнув Майкл. — Через кого-небудь наближеного. Барціні надішле мені свої умови через когось настільки близького, що в мене не виникне ніякої підозри.

— Когось на зразок мене, — посміхнувся Хейген.

— Ти «ірландець», — відповів йому Майкл з усмішкою. — І тобі вони не довіряться.

— Я — американець німецького походження, — уточнив Хейген.

— Для них це все одно, що ірландець, — сказав Майкл. — Вони не підійдуть до тебе й не підійдуть до Нері, бо Нері — колишній полісмен. А потім, ви обидва занадто близькі до мене. Ні, вони не стануть ризикувати. Рокко Лампоне недосить близький. Отже, це буде Клеменца, Тессіо або Карло Ріцці.

Хейген тихо подумав у голос:

— Можу битися об заклад, що це Карло.

— Побачимо, — відповів Майкл. — Чекати залишилося недовго.

Це сталося наступного ранку, коли Майкл і Хейген разом снідали. В бібліотеці задзвонив телефон. Майкл устав, щоб відповісти, й коли повернувся з бібліотеки в кухню, то повідомив Хейгена:

— Все вже запущено. Я зустрічаюся з Барціні через тиждень. Щоб тепер, після смерті дона, укласти новий мир. — Майкл засміявся.

— Хто тобі дзвонив? — поцікавився Хейген. — Хто зв'язався з ним?

Обом було відомо, що той, хто в «Родині» Корлеоне пішов на контакт, був зрадником. Майкл сумно посміхнувся і сказав:

— Тессіо.

Доїли сніданок мовчки. Як уже пили каву, Хейген нарешті заговорив:

— Я міг би заприсягнути, що це мав би бути Карло або Клеменца. Я ніколи не міг подумати на Тессіо. Він же серед них найліпший.

— Найрозумніший, — погодився Майкл. — І він зробив на свій розсуд вельми вдало. Він видасть мене Барціні й успадкує «Родину» Корлеоне. А як держатиметься мене, то пропаде, — гадає, що я не зумію перемогти.

Хейген довго думав, перше ніж запитав:

— Ну, й наскільки слушно він розраховує?

— Зовні все виглядає кепсько. Але батько був єдиною людиною, яка розуміла, що політичні зв'язки й влада варті десяти загонів. Думаю, що я вже перебрав більшу частину політичного впливу батька в свої руки, але я єдиний знаю про це. — Він посміхнувся до Хейгена підбадьорливо. — Я примушу їх називати мене доном. Хоча мені прикро за Тессіо.

— Ти погодився на зустріч з Барціні? — запитав Хейген.

— Так, за тиждень від сьогодні. У Брукліні, на території Тессіо, де мені ніщо не загрожує, — він знову засміявся.

— Але й до того — будь обережний, — попередив його Хейген.

— Для таких порад мені консільйорі не потрібен, — вперше відрубав йому холодно Майкл.

За той тиждень, що залишився до переговорів між «Родинами» Корлеоне й Барціні, Майкл продемонстрував Хейгенові, наскільки обережним він може бути. Він не потикав носа з маєтку і нікого не приймав без Нері. Сталося лише одне неприємне ускладнення. У католицькій церкві мала відбутися конфірмація старшого сина Конні й Карло. Кей попросила Майкла бути хрещеним батьком. Він відмовився.

— Я не часто прошу тебе, — благала Кей. — Будь ласка, зроби це заради мене. Конні так хочеться. І Карло теж. Для них це дуже важлива річ. Ну, прошу тебе, Майкле.

Вона банила, що розсердила чоловіка своєю настирливістю, й чекала, що той відмовиться. Але, на свій подив, почула від нього:

— Гаразд. Але я не можу залишати оселю. Скажи, хай домовляться зі священником і відбудуть конфірмацію вдома. Витрати візьми на себе. А якщо у них виникнуть якісь непорозуміння з церквою, то Хейген усе владнає.

Отож напередодні зустрічі з «Родиною» Барціні Майкл Корлеоне став хрещеним батьком сина Карло й Констанції Ріцці. Він подарував хлопцеві дуже дорогого годинника з золотим браслетом. У будинку Карло відбулася вечерея; прийшли обидва капореджіме, Хейген, Лампоне й усі, хто жив у маєтку, — звичайно ж, і донова вдова. Конні не знала, що робити від радості, і весь час цілувала то Майкла, то Кей. Карло теж розчулився і при щонайменшій нагоді потискував руку Майклові й називав його по-сільському кумом. Та й сам Майкл, здається, ніколи не був таким люб'язним, таким уважним. Конні шепотіла на вухо Кей:

— Думаю, що тепер Карло й Майк стануть справжніми друзями. Такі події завжди зближують людей.

— Я дуже, дуже рада, — відповіла Кей, потискуючи руку своїй зовиці.

Розділ 30

Альберт Нері сидів у своїй кімнаті в Бронксі й старанно чистив полісменську форму, пошиту з голубої діагоналі. Він відщібнув значок полісмена і поклав на стіл, щоб теж почистити. Кобура з пістолетом висіла на спинці стільця. Ця колись щоденна процедура дивним чином тішила його, хоч Нері мало що тішило останні два роки, відколи його кинула дружина.

Нері одружився з Рітою, коли та ще ходила, до школи, а він був новоспеченим полісменом. Ріта була сором'язлива, темноволоса дівчина з суворої італійської родини, батько й мати не дозволяли їй затримуватися на вулиці після десятої вечора. Нері по вуха закохався в цю дівчину, в її невинність, в її добре серце, в її темнокошу вроду.

Спочатку Ріта була зачарована своїм чоловіком. Він був надзвичайно дужий, і вона бачила, що інші бояться його через його силу і непохитну справедливість. Нері дуже рідко поводився дипломатично. Якщо він був не згоден з думкою когось іншого, навіть багатьох, то або насуплено мовчав, або різко заперечував. Крім того, Нері мав справжній сіцилійський темперамент і був жакхливий у гніві. Але ніколи не гнівався на дружину.

За п'ять років Нері став одним з тих полісменів, яких у Нью-Йорку бояться, як вогню. Але й одним з найчесніших у всій нью-йоркській поліції, хоча й мав свої уявлення про те, як треба забезпечувати повагу до закону. Він терпіти не міг хуліганів, і коли бачив гурток молодих нероб, що ввечері десь на розі вулиці чіплялись до перехожих, порушуючи спокій, негайно вживав рішучих заходів. Вдавався до фізичної сили, якою природа нагородила його вельми щедро — він, здається, і сам не знав її міри.

Якось увечері він вискочив з патрульної машини в районі Сентрал-Парк-Вест і затримав шістьох хуліганів у чорних куртках. Його напарник, знаючи характер Нері, визнав за краще не вплутуватися й не видазив з машини. Шестеро хлопців, усім десь під двадцять, зупиняли перехожих і загрозливим тоном домагались у них сигарет, хоча нікого не покривдили фізично. Вони також дражнили перехожих дівчаток непристойними жестами.

Нері поставив їх попід кам'яною стінкою, що відгороджує Сентрал-Парк від Восьмої авеню. Уже смеркало, але Нері мав при собі важкий електричний ліхтар — свою улюблену зброю. Він ніколи не вдавався до пістолета — не було потреби. Коли він був розлючений, його обличчя ставало таке грізне, що у поєднанні з формою полісмена завжди наганяло страху на хуліганів. Так вийшло й тепер. Нері запитав першого хлопця в чорній шовковій куртці:

— Як тебе звуть?

Хлопець назвав ірландське прізвище. Нері суворо йому наказав:

— Ушивайся з вулиці. Як ще раз побачу тебе сьогодні, то роздеру. — Він показав своїм ліхтарем, куди йти, і хлопець чкурнув у той бік. Нері так само відпустив ще двох. Але четвертий назвав італійське прізвище й навіть усміхнувся до Нері, ніби апелюючи до його національних почуттів. Адже у Нері на лобі написано, що він італієць. Нері якусь мить дивився на хлопця, а потім перепитав без потреби:

— Так ти італієць?

Хлопець довірливо посміхнувся у відповідь. А за мить Нері ошелешив його ліхтарем по голові. Хлопець упав навколішки. Обличчя йому залила кров. Нері сказав люто:

— Ах ти ж стерво! Ти ганьбиш італійців. Через отаких, як ти, за нами тягнеться погана слава. Ану встань. — Він копнув хлопця в бік — не дуже сильно, але боляче. — Іди додому, й щоб я тебе не бачив більше на вулиці. І не попадайся знову мені на очі в цій блазенській одежі, бо я з тебе каліку зроблю. Забирайся додому. Маєш щастя, що не я твій батько.

Нері не завдав собі великого клопоту з тими двома, що стояли. Він просто потурив їх ногою під зад, нагадуючи вслід, щоб не попадалися йому сьогодні на вулиці.

Все це робилося завжди так швидко, що не встигав зібратися натовп і ніхто не протестував. Нері зразу сідав у патрульну машину, напарник з місця розвивав велику швидкість. Не без того, що інколи попадалися й важкі типи, які хотіли дати здачі, а то й витягали ножа. Оцим останнім уже справді не можна було позаздрити. Нері з хижою люттю бив їх до безпам'яті й закривавлених жбурляв у патрульну машину. Їх садовили під арешт і звинувачували в нападі на полісмена при виконанні обов'язків. Але, як правило, судові доводилося чекати, поки їх випишуть з лікарні.

Потім Нері, головню через те, що не виявив належної поваги до свого сержанта, перевели на дільницю, на якій містилося будівництво штаб-квартири Організації Об'єднаних Націй. Люди з Організації Об'єднаних Націй, користуючись дипломатичною недоторканністю, ставлять свої машини де попало, не звертаючи уваги на встановлені поліцією заборони. Нері поскаржився у відділок, йому порадили не зчиняти галасу, а просто не звертати уваги, та й годі. Але якось увечері на одній з бічних вулиць поставлені безладно машини геть закрили проїзд. Було вже за північ; Нері взяв свій ліхтар і, йдучи вздовж вулиці, потрощив усі вітрові стекла на дрібний мак. Не так просто, навіть для поважних дипломатів, за один день поставити нове вітрове скло на свою машину. У поліцію посипалися скарги та вимоги забезпечити належний захист від хуліганства. А скло в автомобілях били щонаочі цілий тиждень, поки нарешті хтось здогадався, в чому річ, і Нері перевели до Гарлему.

Якось невдовзі після цієї пригоди в неділю Нері з дружиною подався в Бруклін до своєї овдовілої сестри. Альберт Нері, як справжній сіцилієць, почував велику відповідальність за свою сестру і провідував її принаймні раз на два місяці, щоб пересвідчитись, чи все в неї гаразд. Вона була багато старша за нього і мала вже двадцятирічного сина. Цей син, Томас, ростучи без батька, завдавав матері великого клопоту. Він уже кілька разів потрапляв у якісь халепи, бешкетував. Одного разу Нері довелося вдатися до своїх зв'язків у поліції, щоб урятувати хлопця від звинувачення в крадіжці. Того разу він стримав свій гнів, але попередив небожа:

— Томмі, моя сестра плаче через тебе, і якщо ти не виправишся, то я сам тебе виправлю.

Він говорив це по-дружньому, як дядько небожеві, не погрожуючи. Та хоча Томмі був найзухваліший юнак у цьому хуліганському районі Брукліна, він усе ж таки побоювався свого дядька.

А тепер сталося так, що в суботу Томмі повернувся додому дуже пізно й, коли вони приїхали, ще спав. Мати пішла розбудити сина, щоб він разом з дядьком і тіткою пообідав. Крізь прочинені двері почувлася брутальна відповідь:

— Чхав я на них. Не заважай спати, — і мати вийшла назад до кухні, винувато всміхаючись.

Отже, пообідали без нього. Нері поцікавився, чи Томмі дуже допікає сестрі. Вона відповіла, що ні.

Уже збиралися йти, коли Томмі нарешті встав. Він ледь промимирив привітання й пішов на кухню. А звідти гаркнув матері:

— Гей, ма. А чи не приготувала б ти мені щось попоїсти?

Він не просив, він вимагав тоном вередливої розбещеної дитини. Мати крикнула сердито:

— Вставай, коли обід, тоді й попоїси. Я не збираюся задля тебе ще раз пектися біля плити.

То була досить неприємна сцена, але такі трапляються скрізь, і нічого б не сталося, коли б Томмі, роздратований спросоння, не зробив помилки й не вилаяв матір брудними словами. Йому ж зразу довелося пошкодувати. Дядько вже вхопив його, як кіт мишу. Не так тому, що небіж образив матір перед ними, як тому, що, за всіма ознаками, Томмі щодня отак розмовляв з нею. Томмі ніколи не вжився поводитись таким чином при дядькові. Просто цієї неділі він забув про нього. На своє нещастя.

Перед очима двох переляканих на смерть жінок Нері безжалісно й методично налупцював свого небожа. Хлопець спочатку намагався боронитись, але скоро здався й почав проситися. Нері ляскав його по пиці, поки губи набрякли й укрились кров'ю; він гупав його головою в стіну, стусав у живіт, повалив на підлогу і товк обличчям у килим. Тоді наказав жінкам почекати, а сам виволік небожа на вулицю, затяг у свою машину й настрахав: «Якщо я хоч раз почую від сестри, що ти собі дозволяєш обзивати її такими словами, то я так віддубашу тебе, що сьогоднішня прочуханка тобі здасться лише поцілунком вуличної шльондри. А тепер іди додому й скажи моїй дружині, що я чекаю на неї».

Через два місяці після цього випадку, повернувшись додому з пізньої зміни, Нері побачив, що жінка пішла від нього. Вона забрала всі свої манатки й подалась до батьківського дому. Її батько сказав Нері, що Ріта боїться його, боїться жити з ним через його запальну натуру. Альберт Нері не міг повірити. Він ніколи в житті не зачепив своєї дружини й пальцем, ніколи їй не погрожував, ніколи не почував до неї нічого, крім любові. Її вчинок настільки збив його з пантелику, що Нері вирішив зачекати кілька днів, перш ніж їти переговорити з нею.

Як на те, наступного нічного чергування з ним сталася халепа. Його машина поїхала на виклик до Гарлему — сказали, що там спроба вбивства. Як завжди, Нері вискочив з машини, коли та ще тільки підкочувалася до бровки. Було вже за північ, і його замашний ліhtar був при ньому. Він зразу побачив, де саме потребували його. Коло одного з під'їздів стояв натовп. Якась стара негритянка сказала Нері:

— Он там чоловік ріже дівчинку...

Він зайшов у під'їзд. З другого кінця крізь відчинені двері виривалося світло й чулися зойки. Нері поспішив до відчинених дверей,

тримаючи в руці ліхтаря, і мало не впав, спіткнувшись об двоє жіночих тіл, розпростертих на підлозі. Одна була негритянка років двадцяти п'яти. Друга — мулатка років дванадцяти. Обидві закривавлені від порізів бритвою на обличчі й на тілі. Нері побачив і того, хто це зробив. Бачив його не вперше.

То був Вакс Бейнс, відомий у околиці сутенер, розповсюджував наркотики і грабіжник. Його очі були зовсім безтямні від великої дози наркотику, а тремтяча рука стискала кривавого ножа. Нері заарештував його якраз два тижні тому, коли він на вулиці жорстоко побив одну з повій, які працювали на нього. Бейнс сказав тоді йому:

— Чоловіче, це не твоє діло.

Напарник Нері також щось промимрив на зразок того, що хай, мовляв, негри хоч переріжуть один одного, якщо їм так хочеться, але Нері привів Бейнса в відділок. Наступного ж дня сутенера випустили на поруки.

Тепер Нері наказав Бейнсові:

— Кинь ніж, ти заарештований.

— Чоловіче, — засміявся Бейнс, — щоб арештувати мене, тобі доведеться взятися за пістолет, якщо ти не хочеш скуштувати цього, — він підніс ножа.

Нері рвучко кинувся вперед, так що напарник його не встиг вихопити пістолета. Бейнс уже замахнувся ножем, але Нері, що мав дуже швидку реакцію, перехопив його за зап'ясток лівою рукою, а правою з усієї сили опустив на скроню Бейнсові ліхтар. Удар примусив Бейнса впасти на коліна, він захитався, як п'яний, а ніж випав у нього з руки. Але другого удару Нері вже не можна було вибачити, як зробили висновок із зізнань численних свідків та його напарника слідство і кримінальний суд. Його другий удар по голові Бейнса був такої сили, що скло в ліхтарі розлетілося на скалки, а головка ліхтаря з лампочкою відлетіла через усю кімнату, далеко вбік. Важка трубка зігнулась, й лише батарейки не дали їй переламатися. Один з присутніх — негр, що жив у цьому будинку і пізніше свідчив проти Нері, — промовив захоплено:

— Чоловіче, та в цього типа голова, як камінь!

Однак Бейнсова голова все ж таки не була кам'яна. Удар проломив йому череп. І через дві години в лікарні «Гарлем госпітал» він помер.

Альберт Нері єдиний з усіх здивувався, коли його звинуватили у перевищенні вжитих ним заходів під час самооборони. Його звільнили з поліції й почали проти нього кримінальну справу. Звинуватили в убивстві й засудили на десять років. Але тепер його переповнювала така дика лють і зненависть до суспільства, що йому на все було начхати. Його визнали злочинцем! У них вистачило нахабства запропорити його в тюрму за вбивство отієї тварюки, того сутенера! І їм немає діла до жінки й дівчинки, що й досі лежать у лікарні, спотворені на все життя.

Нері не боявся тюрми. Думав, що завдяки своїй службі з ним, як з колишнім полісменом, та ще з огляду на характер його злочину, поводитимуться не суворо. Кілька приятелів-полісменів уже обіцяли переговорити з ким слід. Лише його тесть, кмітливий літній італієць, власник рибної крамниці в Бронксі, був переконаний, що Альбертові Нері не витримати й року в тюрмі. Або його вб'є хтось із судідів по камері, або він сам порішить когось з них. Відчуваючи за

собою провину — адже його донька через якийсь жіночий веред кинула такого порядного чоловіка — тесть Нері попросив «Родину» Корлеоне втрутитися. Тесть сплачував гроші одному з представників «Родини» за протекцію й постачав на стіл самим Корлеоне, як подарунок, добірну рибу.

«Родина» Корлеоне знала про Альберта Нері. Він уже набув репутації справедливого й грізного полісмена; за ним також ходила слава людини, якою не можна легковажити, людини, що навіює страх сама собою, незалежно від службової зброї й мундира. «Родина» Корлеоне завжди цікавилася такими людьми. Той факт, що він був полісменом, не говорив ні про що. Багато людей змолоду стають на хибний шлях, що не відповідає їхньому справжньому призначенню. Але час і доля, як правило, допомагають знайти справжнє. Клеменца зі своїм нюхом на необхідних людей звернув увагу Тома Хейгена на справу Нері. Хейген вивчив копію матеріалів слідства й вислухав Клеменцу. Потім зауважив:

— Не виключено, що маємо другого Луку Бразі.

Клеменца завзято закивав головою. Лице огрядного капореджіме не мало добродушного виразу, характерного для повних людей.

— Я думаю так само. Майкові слід самому взятися за нього.

Отож не встигли ще перевести Альберта Нері з тимчасового ув'язнення до тюрми на півночі штату, де він мав відсидіти свій термін, як його повідомили, що суддя переглянув справу на підставі нових даних і свідчень високих поліцейських чинів. Вирок було замінено умовним, і його звільнили. Альберт Нері не був дурнем, а його тесть надмірним скромником. Довідавшись, як усе сталося, Нері сплатив борг тестеві, погодившись розлучитися з Рітою. Після цього він зробив візит на Лонг-Біч, щоб подякувати своєму благодійникові. Звичайно, про все було домовлено заздалегідь. Майкл прийняв його в своїй бібліотеці.

Нері висловив свою подяку офіційним тоном, і його здивувала й потішила теплота, з якою Майкл сприйняв ту подяку.

— Чорти б їх узяли, — говорив Майкл. — Я не можу дозволити, щоб так потурали земляком-сіцилійцем. Адже тебе мали б ще й нагородити якоюсь там медаллю, чи біс їх знає чим. Але ці кляті політики ні про що не дбають, крім своєї закулісної гри. Я б ніколи не став утручатись, якби не перевінив усе від початку й до кінця і не побачив, що з тобою по-свинячому вчинили. Один з моїх хлопців переговорив із твоєю сестрою, й вона розповіла, як ти завжди турбувався про неї та її хлопця, як ти направляв його у житті, не давав зіпсуватися. Твій тесть не нахвалиться тобою. А це не часто трапляється. — Майкл тактовно не згадав про те, що дружина кинула Нері.

Вони трохи поговорили. Нері мав мовчазну вдачу, але з Майклом Корлеоне він розговорився. Майкл був усього лише на п'ять років старший за нього, але Нері говорив з ним так, ніби той був набагато старший, принаймні, як його батько. Майкл зауважив:

— Не було б ніякої рації визволяти тебе з тюрми, а потім кидати напризволяще, без шматка хліба. Я можу підшукати для тебе роботу. У мене є підприємства в Лас-Вегасі, і з твоїм досвідом ти б міг керувати охороною в готелі. Або, якщо тобі хочеться завести якийсь власний бізнес, я міг би замовити слівце в банку, щоб тобі дали позичку.

Нері аж збентежився від вдячності. Він гордо відмовився, а потім додав:

— Однаково з умовним вироком я мушу перебувати під наглядом суду.

— Це дрібниця, я все влаштую. Забудь про цей вирок, а щоб банки не копили носа, я можу вилучити твій жовтий бланк.

Жовтий бланк — це листок, на якому поліція веде облік карних вчинків правопорушників. Як правило, бланк передають судді, коли той зважає міру покарання звинуваченому. Нері досить довго служив у поліції і знав, що не один розбишака відбувся легким вироком, бо підкуплені поліцейські подавали до суду чистий жовтий бланк. Отже, його не здивувало, що Майкл Корлеоне міг таке влаштувати, здивувало тільки те, що він це робить для нього.

— Якщо мені буде потрібна допомога, я прийду, — сказав Нері.

— Добре, добре, — охоче погодився Майкл і глянув на годинник. Нері вирішив, що йому пора йти, й піднявся. І знову його здивували.

— Час обідати, — сказав Майкл. — Ходімо, пообідаємо в нас. Мій батько казав, що хоче побачити тебе. Підемо до його будинку. Мати сьогодні приготувала смажений перець з яйцями й ковбасою. По-сіцилійському.

Це був найкращий день для Альберта Нері, відколи він став сиротою, тобто з п'ятнадцяти років. Дон Корлеоне був сама люб'язність, і його дуже потішило, коли він довідався, що рід Нері походить з невеличкого сільця всього за кілька хвилин ходу від його рідного села. Точилася приємна розмова, подавали смачні страви, пили густо-червоне вино. Нері вразила думка, що ось нарешті він сидить серед своїх, по-справжньому своїх. Він розумів, що попав сюди як випадковий гість, але вже знав, що може знайти тут постійне місце для себе й бути щасливим у світі цих людей.

Майкл і дон провели його до машини. Дон потис йому руку і сказав:

— Ти гарний хлопець. Ось цьому синові, Майклу, я передаю свою фірму імпорту маслинової олії, навчаю його комерції, бо я вже старий і хочу відійти на спочинок. І ось він прийшов до мене і просить утрутитися в твою справу. Я кажу йому: ти держись краще маслинової олії. Але він править своє, і квит. Каже мені: та ж то добрий хлопець, сіцилієць, і з ним хочуть повестися по-свинському. І не давав мені спокою. Я розповідаю це тобі для того, щоб сказати, що він таки мав рацію. Тепер, коли я побачив тебе, я радий, що ми поклопоталися про тебе. Отож, якщо ми ще зможемо щось зробити для тебе, проси не соромлячись. Зрозумів? Ми до твоїх послуг.

(Тепер, пригадавши донову люб'язність, Нері пожалкував, що дона вже немає живого і що він не зможе дізнатися про послугу, яку Нері зробить сьогодні «Родині» Корлеоне.)

Не минуло й трьох днів, як Нері вже все вирішив для себе. Він добре розумів, що його вербують, але зрозумів також і те, що «Родина» Корлеоне схвалила той його вчинок, який суспільство засудило і за який покарало його. Отже, «Родина» Корлеоне цінує його, а суспільство — ні. Він зрозумів, що йому поведеться краще у світі, створеному «Родиною» Корлеоне, ніж у великому світі. І зрозумів також, що в своїх вузьких рамках «Родина» Корлеоне мала більше влади.

Нері знову прийшов до Майкла і виклав карти на стіл.

Він сказав, що не хоче працювати в Лас-Вегасі, а воліє служити «Родині» десь тут, у Нью-Йорку. Запевнив у своїй відданості. Майкл був зворушений, Нері це добре бачив. Але Майкл наполіг, щоб Нері спочатку відпочив місяць у Майамі, в готелі, що належав «Родині»; йому оплатили дорогу й видали місячну платню наперед, отже, він мав потрібні кошти, щоб відпочити як слід.

Цей відпочинок уперше дав Нері змогу зазнати розкошів. Обслуга в готелі аж упала за ним: «Ви ж приятель Майкла Корлеоне!»

Про це вже знали тут усі. Йому дали шикарний номер, не якусь там кімнатчину, як для бідного родича. Чоловік, що держав нічний клуб при готелі, звів його з вродливими дівчатами. Повернувшись до Нью-Йорка через місяць, Нері уже трохи не так дивився на життя.

Його приділили до загону Клеменци. У цього знавця кадрів він пройшов пильну перевірку. Доводилося вживати певних запобіжних заходів. Адже, як-не-як, Нері колись був полісменом. Але природна злість Нері поборолася всі вагання, якщо вони у нього ще були.

Менше, як за рік, він «пройшов гарт», і всі дороги назад було йому відрізано.

Клеменца співав йому дифірамби. Нері, мовляв, справжнє диво, другий Лука Бразі. Клеменца хвалився, що він буде ще кращий за Луку Бразі. Адже ж Нері був його знахідкою. Фізичні дані його були досконалі. Він мав таку реакцію й координацію, що міг би стати другим Джо ді Маджо. Клеменца також знав, що Нері не залишать під його командою. Його підпорядкували самому Майклові Корлеоне — звісно, з неминучим посередництвом Тома Хейгена. Нері отримував чималу платню, але у нього не було власного джерела прибутку, такого як, скажімо, букмекерська контора чи данина з профспілкової організації. Зрозуміло, що його пошана до Майкла Корлеоне була безмежна, і одного дня Хейген жартома сказав Майклові: «Ну, тепер ти маєш свого Луку».

Майкл кивнув головою. Він справді домігся свого. Нері став вірним йому до самої смерті. А навчив Майкла зробити це, звичайно, сам дон. Якось, під час своєї довгої науки у батька, Майкл запитав:

— Скажи, як ти зумів приручити такого типа, як Бразі? Такого звірюку?

І дон прочитав йому лекцію.

— Є на світі люди, — сказав він, — котрі самі набиваються, щоб їх уколошкали. Ти, певне, помічав таких. Граючи в карти, заводять сварки; коли хто на дорозі ледь-ледь черкне їхню машину крилом, вискакують з машини, як скажені, або лають і дратують людей, про чию силу нічого не знають. Я якось бачив одного дурня, що умисне дражнив цілий гурт горлорізів, будучи сам-самісінький і без зброї. Такі люди ніби ходять по світі й кричать: «Убийте мене! Убийте мене!» Про таке ми читаємо в газетах щодня. Звісно, такі люди й іншим завдають чимало лиха.

Ось Лука Бразі й був такою людиною. Але він був чоловік такий надзвичайний, що дуже довго не міг знайти на свою голову сильніших за себе. Для нас такі люди здебільшого ні до чого, але такий, як Бразі, в умілих руках стає могутньою зброєю. Весь фокус ось у чому: коли вже він не боїться смерті й справді шукає її, зроби так, щоб ти був єдиний на світі, від чийої руки він не хоче вмерти. Нехай

він боїться тільки цього — не самої смерті, а тільки того, що порішиш його саме ти. І тоді він твій.

Це був один з найцінніших уроків, даних доном за життя, і Майкл скористався ним, щоб зробити Нері своїм Лукою Бразі.

І ось тепер, нарешті, Альберт Нері у своїй квартирі в Бронксі збирався знову надіти форму полісмена. Він старанно почистив її. Потім начистив кобуру. І на кашкеті також треба почистити козирок, налощити міцні чорні черевики. Нері працював з охотою. Він знайшов своє місце в світі, Майкл Корлеоне довіряє йому цілковито, і сьогодні Нері виправдає цю довіру.

Розділ 31

Того ж таки дня два великі лімузини стояли в подвір'ї на Лонг-Біч. Одна з машин чекала на Конні Корлеоне, її матір, чоловіка та двох синів, щоб відвезти їх до аеропорту. Родина Ріцці збиралася провести в Лас-Вегасі літо й підготуватися до остаточного переїзду в це місто. Такий наказ отримав Карло від Майкла, незважаючи на протести Конні. Майкл не став пояснювати, що він бажає вивезти всіх з маєтку до початку переговорів між «Родинами» Корлеоне й Барціні. Бо й саму зустріч тримали у великій таємниці. Про неї в «Родині» знали лише капореджіме.

Другий лімузин чекав на Кей з дітьми: вони їхали навідати її батьків у Нью-Гемпшир. Майкл мусив залишатися на Лонг-Біч, у нього, на жаль, були невідкладні справи.

Напередодні ввечері Майкл переказав Карло Ріцці, що Карло зможе приєднатися до жінки й дітей через кілька днів, але поки що він потрібен тут. Конні лютувала. Намагалася додзвонитись до Майкла, але той поїхав у місто. І тепер нишпорили по всьому маєтку, але Майкл зачинився з Томом Хейгеном і наказав, щоб його не турбували. Конні поцілувала на прощання свого Карло, і він допоміг їй сісти в машину.

— Якщо ти не прилетиш через два дні, то я сама приїду сюди, щоб забрати тебе, — погрожувала йому Конні.

— Я приїду, — пообіцяв він наостанку. Вона висунулася у віконце.

— Як ти думаєш, навіщо ти потрібен Майклові? — Хвилювання зробило її обличчя старим і непривабливим.

— Він обіцяв мені щось значне, — відповів Карло. — Може, саме про це й хоче переговорити. У всякому разі, він натякнув саме на таку можливість.

Карло не знав, що на сьогоднішній вечір призначено зустріч з Барціні. Конні перепитала зацікавлено:

— Це правда, Карло?

Чоловік заспокійливо кивнув головою.

Лімузин виїхав через ворота на вулицю. Лише коли від'їхала перша машина, вийшов Майкл, щоб попрощатися з Кей і синами. Карло також підійшов і побажав Кей щасливої подорожі й доброго відпочинку. Нарешті другий лімузин від'їхав з подвір'я.

— Вибач, що затримав тебе тут, Карло. Але це забере не більше двох днів.

— Будь ласка, скільки завгодно, — поспішив висловити свою згоду Карло.

— От і добре, — сказав Майкл. — Будь коло телефону, я тебе покличу, коли звільнюсь. А до того у мене є інші важливі справи, гаразд?

— Гаразд, гаразд, Майку, — відповів Карло. А тоді пішов до себе додому, подзвонив коханці, яку таємно тримав у Вестбері, і пообіцяв, що пізніше спробує приїхати до неї. А потім витяг пляшку віскі й приготувався чекати. Сидіти за пляшкою довелося досить довго. Невдовзі після полудня у ворота почали заїжджати машини. Карло бачив, як з однієї вийшов Клеменца, а трохи пізніше з другої вийшов Тессіо. Обоє охоронці провів до будинку Майкла. Через кілька годин Клеменца вийшов, а Тессіо більше не з'являвся.

Карло вийшов на подвір'я подихати свіжим повітрям, хвилин на десять, не більше. Він знав в обличчя усіх охоронців, що несли службу в маєтку, навіть приятелював з декотрими. Думав погомоніти з ким-небудь, щоб убити час. Але, на його подив, серед сьогоденішніх охоронців не було жодного знайомого обличчя. Всі незнайомі. А ще дивніше — коло брами стояв Рокко Лампоне, а Карло знав, що Рокко має надто високе становище в «Родині», щоб виконувати таку нехитру фізичну роботу, хіба трапилося щось справді надзвичайне.

Рокко всміхнувся по-дружньому й привітався. Карло трохи насторожився. Рокко сказав:

— Ого, а я думав, що ти збирався на відпочинок разом із сім'єю.

— Майк хоче, щоб я затримався на пару днів. У нього є для мене якісь справи, — відповів Карло.

— Так, — зітхнув Рокко Лампоне. — Мені сказав те ж саме. А потім звелів стояти при воротах. Що ж, він бос, ворота, так ворота, кат їх бери, — в його голосі відчувалася трохи презирлива нотка; мовляв, Майклові ще далеко до свого батька.

Карло вислухав той натяк неприхильно.

— Майкл знає, що робить, — відказав він.

Рокко прийняв цю відсіч мовчки. Карло попрощався й пішов у дім. Щось діється, але Рокко не знає, що саме.

Майкл стояв біля вікна у вітальні й дивився, як Карло тиняється по двору. Хейген подав йому чарку міцного коньяку. Майкл вдячно всміхнувся й надпив трохи. Позад нього Хейген лагідно нагадав:

— Майку, треба починати, вже час.

— От якби не так скоро, — зітхнув Майкл, — якби старий протяг трохи довше.

— Все буде як слід, — заспокоїв Хейген. — Якщо я не наплутав, то й ніхто не наплутає. Ти все задумав чудово.

Майкл відвернувся від вікна.

— Багато що спланував ще старий. Я й гадки не мав, який він проникливий. Але думаю, що ти це знав.

— Другого такого, як він, немає, — притакнув Хейген. — Але все задумано чудово. Ти теж будеш непоганий.

— Побачимо, що вийде. Тессіо й Клеменца вже приїхали? — спитав Майкл.

Хейген підтвердив.

Майкл допив коньяк.

— Надішли до мене Клеменцу. Я сам проінструктую його. А Тессіо взагалі не хочу бачити. Просто перекажи йому, що я за півгодини буду готовий для зустрічі з Барціні. А після цього вже почнуть діяти люди Клеменци.

Хейген спитав байдужим голосом:

— Ніяк не можна залишити Тессіо на цім світі?

— Ніяк, — відповів Майкл.

На півночі штату, в Буффало, невеличка піццерія на бічній вулиці ледь встигала обслуговувати клієнтів. А коли пройшла обідня пора й настав відносний спокій, продавець прибрав з віконця круглий бляшаний підніс, на якому лежало кілька шматків піцци, й поставив на полицю коло величезної цегляної печі. Тоді зазирнув у піч, де випікалася нова піцца — великий корж, притрушений сиром і присмачений томатною пастою. Сир ще не взявся пухирцями. Продавець знову повернувся до прилавка-вікна, що дозволяв йому обслуговувати людей з вулиці. Біля вікна стояв кремезний молодик. Він сказав:

— Скибку піцци.

Продавець поклав на дерев'яну лопату один з охололих шматків і вправно вкинув у піч розігрітись. Клієнт, замість чекати на вулиці, вирішив зайти всередину. Піццерія була вже порожня. Продавець витяг з печі гарячу скибку й поклав на паперову тарілочку перед клієнтом. Але той, не збираючись платити гроші, пильно дивився на нього.

— Я чув, що в тебе на грудях гарне татуювання, — сказав клієнт. — Он у тебе комірець розстебнутий і видно верх. А чи не показав би ти мені його все?

Продавець застиг. Його немов паралізувало.

— Розстебни сорочку, — наказав клієнт.

— Немає в мене ніякого татуювання, — вимовив нарешті продавець з дуже помітним італійським акцентом. — Той чоловік працює ввечері.

Клієнт зареготав. Зареготав недобре, удавано.

— Ну, ну, розстібай сорочку, хочу глянути.

Продавець почав задкувати, думаючи заскочити за піч і вислизнути задніми дверима в підсобку. Але клієнт підніс над прилавком руку з пістолетом і вистрелив. Куля вдарила продавця в груди, він заточився на піч. Клієнт ще раз вистрелив, і продавець упав на підлогу. Клієнт обійшов прилавок, нахилився і смикнув за сорочку продавця, обриваючи гудзики. Груді вже залила кров, але татуювання ще можна було бачити — обнімаються коханці, а їх пронизує кинджал. Рука продавця безсило піднялася вгору, ніби він ще хотів затулитися нею. Вбивця повідомив:

— Фабріцціо, Майкл Корлеоне переказує тобі своє шанування.

Тоді підніс пістолет до скроні продавця і натис на курок. А потім вийшов з піццерії. Коло тротуару на нього чекала машина з відчиненими дверцятами. Він ускочив усередину, й машина зірвалася з місця.

Рокко Лампоне почув телефонний дзвінок і підійшов до одного з стовпів брами, на якому висів апарат. Йому сказали:

— Ваш товар готовий, — і поклали трубку.

Рокко сів у свою машину й поїхав з Лонг-Біч. Перетнув дорогу Джонс-Біч-Козвей, — ту саму, де вбито Сонні Корлеоне, — і під'їхав до залізничного вокзалу в Вантафі. Там поставив машину. На нього вже чекала інша машина, а в ній — двоє чоловіків. Вони підвезли його до мотелю за десять хвилин їзди від дороги Санрайз-Хайвей і заїхали в подвір'я. Лампоне залишив обох чекати на нього в машині, а сам пішов до одного з невеликих бунгало. Ударом ноги висадив двері й зайшов усередину.

Сімдесятирічний Філіп Татталья, голий, як немовля, підвівся з ліжка, на якому лежало молоденьке дівчисько. Волосся на голові Татталья було чорне, як смола, але шерсть на грудях і животі зовсім сива. Тіло пухке, як у поросятка. Рокко всадив чотири кулі в голе черево. А потім крутнувся й побіг до машини. Його висадили коло вокзалу в Вантафі. Він пересів у свою машину й поїхав на Лонг-Біч. На якусь мить зайшов до Майклє Корлеоне, а потім знову зайняв свій пост біля воріт.

Нарешті Альберт Нері закінчив опоряджувати свою форму. Він неквапно вдягнувся — штани, сорочка, краватка й мундир, пояс із кобурою. Коли його вигнали з поліції, то примусили здати зброю, але через якийсь службовий недогляд не забрали обмундирування. Клеменца забезпечив його новеньким пістолетом поліцейського зразка тридцять восьмого калібру, який неможливо було засікти. Нері розібрав його, почистив, змастив, перевірів бойок, зібрав і натиснув на курок. Заклав магазин і вже був готовий іти.

Поклав поліцейський кашкет у паперовий кульок, а поверх мундира накинув цивільного плаща, щоб не впадала в очі його форма. Глянув на годинник. Машина мала під'їхати аж за п'ятнадцять хвилин. Він простояв чверть години, розглядаючи себе в дзеркало. Сумнівів не могло бути. Він виглядав як справжній полісмен.

У машині на передньому сидінні вже чекали на нього двоє з людей Рокко Лампоне. Нері сів ззаду. Машина рушила, й коли виїхали за межі району, де він жив, Нері скинув з пліч цивільного плаща й залишив його долі, вийняв з кулька й надяг на голову кашкет полісмена.

На розі П'ятдесят п'ятої вулиці й П'ятої авеню машина під'їхала до тротуару й Нері вийшов. Рушив уздовж авеню; до нього поверталось дивне відчуття, от немовби він і справді чергує й обходить вулиці, як колись. Було людно. Дійшов до Рокфеллерівського центру й зупинився навпроти собору св. Патріка. По цей бік П'ятої авеню помітив потрібний йому лімузин. Підійшов уже до самого Рокфеллерівського центру. Лімузин стояв самотньо між стовпчиками, на яких було написано, що стоянка й зупинка в цьому місці заборонена. Нері стишив ходу. Він прийшов рано. Зупинився, щоб щось записати в службовий блокнот, а потім пішов далі. Підійшов до лімузина. Торкнув ліхтариком крило машини. Водій здивовано зиркнув на нього. Нері вказав кийком на знак «СТОЯНКА ЗАБОРОНЕНА» й показав водієві, щоб той забирався геть. Шофер відвернув голову. Нері зій-

шов на проїжджу частину дороги й став навпроти відчиненого віконця шофера. Той мав вигляд дебелого бандюги, саме таких Нері подобалось уговтувати. Сказав навмисне образливим тоном:

— Слухай, хлопче, ти хочеш, щоб я причепив тобі нижче спини квитанцію про штраф і виклик до суду, чи, може, все ж таки зрушиш звідси?

Водій відповів спокійно:

— Розпитайся спершу в своєму відділку. Ну, а якщо вже так кортить, то можеш виписати мені свою квитанцію.

— Ану гайда звідси, — підвищив голос Нері, — бо я тебе витягну з машини й наклепаю по одному місцю.

Водій, як фокусник, видобув звідкись десятидоларівку, склав її однією рукою в маленький квадратик і спробував пропхнути Нері за пазуху. Нері вийшов на тротуар і поманив водія пальцем до себе. Той вийшов з машини.

— Ану давай свої права й документи на машину, — наказав Нері. Він мав надію завести водія за ріг, однак тепер це відпадало. Краєм ока він помітив, як з будинку «Плаза білдінг» на вулицю вийшло троє невисоких, міцної будови чоловіків. Це був сам Барціні й двоє його охоронців, що вирушали на зустріч з Майклом Корлеоне. Тієї ж миті один з охоронців заквапився вперед, щоб з'ясувати, що там скоїлось біля машини Барціні. Він запитав у водія:

— Що трапилось?

Водій сердито відповів:

— Виписує мені штраф. Тільки й усього. Певне, цей хлопець недавно у відділку.

Підійшов сам Барціні з другим охоронцем і гримнув:

— Що тут за чортівня?

Закінчивши писати в блокноті, Нері віддав водієві його права й документи на машину. Потім поклав у задню кишеню блокнот, а натомість видобув «Спеціальний» тридцять восьмого калібру. Він устиг послати три кулі в широченні груди Барціні, перше ніж троє інших отямлися й кинулися врозтіч. Нері зник у натовпі, забіг за ріг вулиці, де його підхопила машина й помчала в напрямку Дев'ятої авеню, а потім до центру міста. Біля парку «Челсі» Нері, що вже скинув кашкета й перевдягся, пересів на іншу машину, що чекала на нього. Пістолет і форму полісмена він залишив у першій машині. Їх треба було спекатися. А ще за годину він уже спокійно розмовляв з Майклом у маєтку «Родини» Корлеоне на Лонг-Біч.

Тессіо чекав на кухні в доновому будинку, п'ючи міцну каву, коли по нього прийшов Том Хейген.

— Майкл готовий прийняти тебе, — сказав він. — Зараз подзвони Барціні й скажи, нехай виїжджає.

Тессіо підвівся й підійшов до телефону, що висів на стіні. Він подзвонив Барціні до його контори в Нью-Йорку й коротко сказав:

— Ми вже виїжджаємо в Бруклін. — Повісив трубку й усміхнувся до Хейгена. — Сподіваюся, що Майкл сьогодні привезе нам приємні новини.

Хейген відповів дуже серйозно:

— Не маю сумнівів.

Він провів Тессіо з кухні надвір і підійшов з ним до дверей Майклового будинку. Коло дверей їх зупинив охоронець.

— Бос сказав, що поїде своєю машиною. Наказав вам обом їхати без нього.

Тессіо спохмурнів і обернувся до Хейгена.

— Сто чортів, не можна цього робити. Це ж ламає всі мої приготування.

В цю мить коло них з'явилося ще троє охоронців. Хейген лагідно відповів:

— Я теж не можу їхати з тобою, Тессіо.

Капореджіме з хторячою мордочкою миттю все зрозумів. І підкорився. На якусь секунду йому стало недобре, а потім він опанував себе. Сказав Хейгенові:

— Скажи Майклові, що я робив це в інтересах справи. А самого його я завжди любив.

— Він розуміє, — відповів Хейген.

Тессіо повагався якусь мить, а потім запитав стиха:

— Томе, чи не міг би ти мене врятувати? В ім'я давньої дружби?

— Не можу, — похитав головою Том. Він дивився, як охоронці оточують Тессіо й ведуть його в машину, що вже чекала поблизу. Хейгенові було недобре на серці. Адже Тессіо був найкращий боєць у «Родині» Корлеоне. Старий дон покладався на нього більше, ніж на будь-кого іншого, за винятком Луки Бразі. Як прикро, що такий розумний чоловік припустився фатальної помилки в своїх розрахунках уже в такому солідному віці.

Карло Ріцці й досі чекав на розмову з Майклом. Мащини, що приїздили й від'їздили, почали його нервувати. Очевидно, відбувалося щось велике, а про нього неначе забули. Він нетерпляче подзвонив Майклові. Трубку взяв охоронець, пішов до Майкла, а потім передав, що Майкл наказав йому сидіти спокійно і запевнив: скоро настане і його черга.

Карло передзвонив коханці й підтвердив, що вони напевно сьогодні подивляться десь пізню виставу й повечеряють у нічному клубі. Майкл сказав, що скоро, значить, не більше як через годину-дві. Потім дорога до Вестбері забере ще сорок хвилин. Отже, він ще міг побачитися з нею. Карло ласкаво умовляв її не сердитися за затримку. Поклавши трубку, вирішив належно вдягтися, щоб потім не витратити час. Ледве перемінив сорочку, як постукали в двері.

Карло подумав, що Майкл хотів зв'язатися з ним по телефону, але весь час було зайнято, й тому він послав до нього гіңця. Карло пішов до дверей і відчинив. Відчув, що все тіло обм'якло від жаху. В дверях стояв Майкл Корлеоне, і його лице було подібне до маски смерті, яку Карло Ріцці часто бачив у снах.

За Майклом Корлеоне стояли Хейген і Рокко Лампоне з похмурими обличчями, як у людей, що прийшли до друга з поганою звісткою. Карло провів їх до вітальні. Відходячи від переляку, вирішив, що у нього просто розходилися нерви. Але від Майклових слів його насправді замлоїло:

— Ти маєш відповісти за Сантіно, — сказав Майкл.

Карло не відповідав, удаючи, ніби не розуміє, про що мовиться. Хейген і Лампоне відійшли до вікон, так що він залишився з Майклом сам на сам.

— Ти видав Сонні людям Барціні, — говорив Майкл різким голосом. — Барціні запевнив тебе, ніби та комедія, що ти розіграв з моєю сестрою, введе в оману «Родину» Корлеоне?

Карло Ріцці відповів без ніякої гідності, ніби говорив не він, а сам смертельний переляк:

— Присягаюся, я не винний. Присягаюся головами своїх дітей, я не винний. Не губи мене, Майку, прошу тебе, не губи мене.

Майкл сказав спокійно:

— Барціні мертвий. Так само й Філліп Таттальє. Сьогодні я хочу розрахуватися по всіх рахунках «Родини». Отож не кажи мені, що ти не винний. Для тебе буде краще зізнатися в усьому.

Хейген і Лампоне глянули на Майкла з подивом. Вони подумали, що він ще не досяг величчя свого батька. Навіщо домагатися, щоб цей зрадник визнав свою вину? Його вина вже доведена, наскільки можна щось довести в таких речах. Відповідь була очевидна. Майкл ще не був певен за своє право, ще боявся вчинити несправедливо, ще непокоївся тією часткою неясності, яку могло прояснити лише зізнання Карло Ріцці.

Але той мовчав. Майкл сказав майже доброзичливо:

— Та не бійся. Невже ти думаєш, що я зроблю свою сестру вдовою? Що я залишу сиротами своїх небожів? Адже я хрещений батько одному з них. Ні, твоя кара полягатиме в тому, що тобі буде закрита будь-яка робота в «Родині». Я відішлю тебе літаком до твоєї сім'ї в Лас-Вегас, до твоєї дружини й дітей, і хочу, щоб ти там і залишався. Я призначу Конні утримання. Але це все. Тільки не кажи, що ти невинний. Не вважай мене за дурня і не гніви. То хто зв'язався з тобою, Таттальє чи Барціні?

Хапаючись за соломинку, щоб не загинути, вдячний за те, що його не вб'ють, що йому дарують життя, Карло Ріцці промимрив:

— Барціні.

— От і добре, — тихо вимовив Майкл. Він махнув правою рукою. — А тепер забирайся, не хочу більше тебе бачити. Машина чекає на тебе, щоб відвезти до аеропорту.

Карло перший вийшов з будинку, всі троє йшли слідом за ним. Була ніч, але подвір'я, як завжди, яскраво освітлене. Подали машину. Карло побачив, що це його власна машина. Він не впізнав водія. Ззаду також хтось сидів, але в самому кутку. Лампоне відчинив дверцята й наказав Карло сідати. Майкл сказав:

— Я подзвоню твоїй дружині й передам, що ти прилітаєш.

Карло сів у машину. Його шовкова сорочка геть змокріла від поту. Карло почав повертати голову, щоб роздивитися, знайомий чи незнайомий сидить іззаду. Тієї ж миті Клеменца, спритно й обережно, от начебто дівчинка стрічку на шию кошеняткові, накинув на шию Карло Ріцці зашморг. Шовковий шнур урізався Карло в шию, і Клеменца так сильно потяг його, що Карло затіпався, мов рибина на гачку, але Клеменца тяг і тяг, аж поки Карлове тіло не обм'якло. Він піддержав зашморг затягненим іще кілька хвилин, задля певності, а тоді зняв його й сховав у кишеню. Карлове тіло осунулось на підлогу, а Клеменца, зітхнувши з полегкістю, відкинувся на спинку сидіння.

Перемога «Родини» Корлеоне була цілковита. Того самого дня Клеменца й Рокко Лампоне вирядили в бій свій загін й покарали порушників кордону імперії Корлеоне. Нері віддали під команду загін Тессіо. Букмекерів Барціні розігнали; двох найзначніших його помічників застрелили, коли вони спокійно копирсалися в зубах, пообідавши в італійському ресторані на Мальбері-стріт. Одного відомого підомного агента Барціні теж убито вдома, коли він саме повернувся після вельми зискового вечора. Зникло двоє найбагатших портових лихварів, і лише через два місяці їхні трупи знайшли в болотах Нью-Джерсі.

Одним шаленим ударом Майкл Корлеоне здобув справжню славу й відновив давню вагу «Родини» Корлеоне серед нью-йоркських «Родин». Відтепер його шанували не лише за блискучий тактичний хист, а й за те, що найкращі капореджіме «Родин» Татталья і Барціні перейшли на службу до нього.

Лише істерика його сестри Конні, яка прилетіла з матір'ю, залишивши дітей у Лас-Вегасі, затьмарила тріумф Майкла Корлеоне. Вона стримувала свою вдовину скорботу, аж поки лімузин не спинився на Лонг-Біч. Тут, не чекаючи, поки мати вгамує її, вона помчала прямо до будинку Майкла Корлеоне. Вона влетіла вихором до вітальні, де сиділи Кей і Майкл. Кей подалася до неї, щоб заспокоїти й по-сестринському обняти її, але зупинилась, почувши крик й лайку Конні:

— Ах ти ж вошивий виродок, — верещала та. — Ти вбив мого чоловіка! Ти вичекав, поки помер батько, щоб тебе ніхто не міг зупинити. Ти, ти його вбив. Ти завжди винуватив його в смерті Сонні, ти завжди думав на нього, ви всі думали. А про мене ти не подумав! Тобі начхати на мене. Що мені тепер робити? Що мені робити? — голосила вона. Двоє охоронців Майкла вже стояли за нею, готові виконати наказ свого боса. Але він чекав з байдужим обличчям, коли сестра закінчить своє голосіння. Вражена Кей спробувала угамувати її:

— Конні, ти не при собі, подумай, що говориш!

Конні отямилася від своєї істерики й засичала, як отруйна змія:

— А чого, по-твоєму, він завжди був до мене такий непривільний? Як ти думаєш, навіщо він тримав Карло в цьому маєтку? Він весь час хотів убити мого чоловіка. Але не смів, поки був живий тато. Бо тато не дозволив би йому. І він знав. Він просто вичікував. І навіть погодився бути хрещеним батьком нашого сина, щоб збити нас з пантелику. Безсердечний виродок. І ти думаєш, що знаєш свого чоловіка? А чи відомо тобі, скільки людей він порішив разом з моїм Карло? Почитай лишень газети. Барціні, Татталья й ще багатьох. Мій брат їх убив!

Конні знову розпалила себе до істерики. Пробувала навіть плюнути в обличчя Майклові, але в роті не було слини.

— Відведіть її додому й покличте лікаря, — наказав Майкл. Охоронці миттю підхопили її під руки й потягли з дому. Кей все стояла, вражена й перестрашена тим, що сталося.

— Майку, чому вона наговорила таких жахливих речей? Чому вона так подумала? — запитала вона нарешті.

— Просто вона в істериці.

— Майку, скажи мені, що все це неправда, будь ласка, скажи, що це неправда. — Кей дивилася пильно в Майклові очі.

Майкл утомлено похитав головою.

— Звісно, що неправда. Повір мені. Сьогодні я встанне дозволить тобі запитати про мої справи й відповідаю — це неправда.

Він ніколи не говорив так переконливо. Дивився їй в очі не кліпаючи. І з почуття взаємної довіри, що зміцніло між ними за спільно прожиті роки, вона повірила йому. І вже не сумнівалася. Сумно похитнулася й пригорнулася до чоловіка.

— Нам обом треба щось випити, — заявила Кей, пішла на кухню по лід і почула, як майже водночас рипнули вхідні двері. Вийшла з кухні й побачила, як до кімнати заходять Клеменца, Нері й Рокко Лампоне з охоронцями. Майкл стояв до неї спиною, але Кей відійшла вбік, і їй було видно його профіль. Клеменца звернувся до її чоловіка:

— Дон Майкл.

Кей бачила, з яким виразом Майкл приймав їхню повагу. Він нагадував римські статуї — подобі стародавніх імператорів, які мали від бога право дарувати життя й смерть своїм підданим. Майкл поклав собі руку на бік, профіль його являв холодну горду владність. Капореджіме завмерли перед ним. І в цю мить Кей відчула: все, що вигукувала Конні в обличчя Майклові перед кількома хвилинами, було правдою. Кей вернулася у кухню й заплакала.

Розділ 32

Кривава перемога «Родини» Корлеоне стала цілковитою аж тоді, коли після складних політичних маневрів Майкл Корлеоне утвердив своє становище наймогутнішого ватажка «Родини» у Сполучених Штатах. Протягом дванадцяти місяців Майкл ділив свій час порівну між штабквартирою на Лонг-Біч і своїм новим домом у Лас-Вегасі. Але під кінець цього року вирішив продати маєток біля Нью-Йорка. Саме тому Майкл Корлеоне привіз на Схід усю свою родину. Вони мали пробути тут місяць, згортаючи справи, а Кей сама простежить, як пакують та відсилають домашнє майно. І ще був мільйон різних дрібних справ.

Тепер ніхто більш не міг кинути виклик «Родині» Корлеоне, а Клеменца мав уже свою «Родину». Рокко Лампоне став капореджіме у Корлеоне. У Неваді Альберт Нері очолив службу безпеки в готелях «Родини». Хейген також працював для «Родини» на Західному узбережжі.

Час допоміг загоїти старі рани. Конні Корлеоне помирилася зі своїм братом Майклом. І справді, не минуло й тижня після її жаклих звинувачень, як вона вже прийшла до Майкла вибачатися за все, що намолола, і запевнила Кей, що в її словах не було й крихти правди, що то була істерика щойно овдової жінки.

Конні Корлеоне недовго шукала нового чоловіка, вона навіть не дочекалася року після смерті Карло, як у її ліжку вже лежав молодий хлопчина, що найнявся працювати секретарем у «Родині» Корлеоне. Він походив з надійної італійської сім'ї, закінчив провідний комерційний коледж в Америці. Звісно, шлюб із сестрою дона забезпечив йому майбутнє.

Кей Адамс-Корлеоне дуже потішила чоловікових родичів, перейшовши в католицизм. Обидва її сини теж, як годиться, були записані до цієї церкви. Майкла це не вельми тішило. Він би волів, щоб діти були протестантами, це більш по-американському.

На її подив, Кей сподобалося життя в Неваді. Їй подобалися краєвиди, пагорки й каньйони, червоне каміння, гаряча пустеля, свіжі озера, навіть спека. Обидва сини каталися на своїх поні. У неї тепер були справжні слуги, а не охоронці. Майкл теж жив нормальнішим життям. Йому належали будівельні фірми, він вступив до бізнесменських клубів і до громадських комітетів, виявляв здорову зацікавленість у місцевому політичному житті, хоч і не втручався у нього публічно. Таке життя було добре. Кей раділа, що вони позбудуться маєтку в Нью-Йорку і властуються в Лас-Вегасі на постійно. Вона приїздила до Нью-Йорка з великою неохотою. Отож і в цей останній свій приїзд вона дуже швидко спакувала й відіслала свої речі, і тепер їй нетерпеливилося від'їхати — як ото людям, що пробули чимало часу в лікарні, кортить швидше виписатися й потрапити додому.

Цього останнього дня Кей Адамс-Корлеоне прокинулася ще вдосвіта. Почула гуркіт моторів вантажних машин. На цих машинах з будинків вивезуть усі меблі, а після обіду вся родина Корлеоне, з матюмо Корлеоне включно, вилетить у Лас-Вегас.

Коли Кей вийшла з ванної, Майкл напівлежав на ліжку, затачуючись сигаретою.

— Якого біса тобі кожного дня йти до церкви? — запитав він. — Ну, я б розумів у неділю, але якого біса й у будні дні? Ти така сама, як і моя мати. — Він помацав у темряві й увімкнув лампу на нічному столику. Кей сіла на край ліжка, щоб натягти панчохи.

— Хіба ти не знаєш, що навернені католики ставляться до релігії серйозніше, — спробувала вона відбутися жартом. Майкл доторкнувся до шовкової шкіри на її теплому стегні, якраз над краєм нейлонової панчохи.

— Не чіпай. У мене сьогодні причастя.

Майкл не став її затримувати, коли вона звелася з ліжка. Лише зауважив з млявою усмішкою:

— Якщо ти така вже побожна католичка, то чому дозволяєш хлопцям так часто ухилитися від церкви?

Кей було неприємно, вона почувала, що він уважно вивчає її своїми очима донеда, як вона називала його про себе.

— У них мало часу. А коли ми повернемося додому, я братиму їх частіше з собою.

Поцілувала його на прощання й вийшла. Надворі вже теплішало. Зі сходу піднімалося червоне літнє сонце. Кей пішла до своєї машини, що стояла неподалік воріт. У машині вже сиділа, чекаючи на неї, матуся Корлеоне, вдягнена в своє чорне вдовине вбрання. В них уже стало звичкою їздити на ранкову молитву вдвох.

Кей поцілувала зморшкувату щоку старої й сіла за кермо. Матуся Корлеоне запитала її з підозрою:

— Ти поснідала?

— Ні.

Стара схвально кивнула головою. Кей якось забула, що того дня, коли приймаєш святе причастя, зранку не можна їсти. Це сталося вже давно, однак матуся Корлеоне після того щоразу питала її.

— А як почуваєшся?

— Добре, — відповіла Кей.

Маленька церква на світанку була майже порожня. Віконця з кольоровими шибками не пропускали сонячного тепла, всередині було прохолодно, якраз приємно для відпочинку. Стара полюбляла передню лаву — ближче до вітаря. Кей постояла хвилину на сходах. Вона завжди трохи вагалася в останню хвилину, ніби побоювалася невідь чого.

Нарешті зайшла в прохолодний півморок. Умочила пучку в свячену воду й перехрестилася, побіжно торкнувшись мокрими пальцями пересохлих уст. Перед святими і перед розп'яттям Христа червонясто блимала свічка. Кей трохи зам'ялася, перше ніж зайти на своє місце, а потім упала навколішки й стала чекати причастя, низько схиливши голову, ніби в молитві. Але вона ще не була готова молитися.

Лише тут, у сутінках склепистих церков, Кей наважувалася думати про те, друге життя чоловіка. Про жахливу ніч, від якої минув вже рік, ніч, коли він удався до їхньої довіри й любові, щоб змусити її повірити, ніби не він убив чоловіка своєї сестри.

Кей залишила його через цю брехню, а не через те, що він зробив. Наступного ранку забрала дітей і поїхала до своїх у Нью-Гемпшир, не сказавши нікому жодного слова, сама не знаючи, що, власне, вона збирається цим довести. Майкл миттю зрозумів. Він подзвонив першого дня, а потім дав їй спокій. Лише через тиждень біля її будинку зупинився лімузин, з якого вийшов Том Хейген.

Цього дня після обіду вона провела жахливі години з Томом. Кей не могла пригадати жахливіших у цілому житті. Вони пішли в лісок, що ріс поблизу її рідного міста. Хейген був безжальний. Кей припустилася помилки, бо стала розмовляти з Хейгеном жорстко й зухвало, а це не в її натурі.

— Чи не прислав тебе Майкл, щоб погрожувати мені? Я сподівалася побачити в машині «хлопців» з автоматами, присланих, щоб повернути мене силоміць.

Вперше, відколи вони знали одне одного, Кей побачила Хейгена сердитим. Він різко відповів:

— Це найбільша дурниця, яку мені будь-коли доводилося чути. Від кого-кого, Кей, а від тебе я не сподівався почути таку нісенітницю. Перестань.

— Гаразд.

Вони йшли зеленою мало їждженою дорогою. Хейген спокійно запитав:

— Чому ти втекла?

— Тому, що Майкл збрехав мені, — відповіла Кей. — Тому, що він пошив мене в дурні, коли погодився стати хрещеним батьком сина Конні. Він зрадив мене. Я не можу любити такого чоловіка. Не можу з ним жити. Не можу дозволити, щоб він був батьком моїх дітей.

— Не знаю, про що ти говориш, — відмовив Хейген.

Тепер вона накинулася на нього уже з виправданим гнівом:

— А про те, що він убив чоловіка своєї сестри, розумієш ти чи ні?.. І обдурював мене.

Вони довго йшли мовчки. Нарешті Хейген сказав:

— Ніхто не може знати напевне, так воно чи ні. Але припустімо, що все було саме так, як ти кажеш. Затям, я не кажу, що було саме так. Але якби я навів тобі деякі виправдання того, що він зробив, чи, краще сказати, можливі виправдання?

Кей презирливо глянула на нього.

— Томе, ти вперше заговорив зі мною як юрист, і скажу, що досі ти мені подобався більше.

Хейген посміхнувся.

— Гаразд, але вислухай мене. А що, коли Карло підставив Сонні, продав його? Що, коли того разу Карло набив Конні умисне, щоб виманити Сонні; адже вони знали, що він поїде саме дорогою Джонс-Біч-Козвей? А що, коли Карло заплатили за те, щоб убити Сонні? Що тоді?

Кей не відповідала. Хейген вів далі:

— І якщо дон, цей великий чоловік, не міг зважитися на те, що він мав зробити — помститися за смерть сина смертю зятя? Можливо, це було над його сили, і він зробив Майкла своїм наступником, знаючи, що Майкл візьме на свої плечі такий нелегкий тягар, візьме на себе цей гріх?

— Що було, те загуло, — відповіла Кей зі сльозами на очах. — Всі жили щасливо. Чому не можна було вибачити Карло? Чом не жити, як жили, й забути про все?

Вони простували лугом до річки, затіненої деревами. Підійшли, і Хейген сів на траву. Він озирнувся навколо, зітхнув і відповів:

— У цьому світі можна було б.

— Він не той чоловік, за якого я виходила заміж, — сказала Кей.

Хейген уривчасто засміявся:

— Якби залишився тим, то уже був би на тому світі. А ти була б удовою. І ніяких тобі проблем.

Кей зчудовано втупилась у нього.

— Що все це означає? Томе, хоч раз у житті поговори зі мною відверто. Я знаю, що Майкл не спроможний на відвертість, але ж ти не сіцілієць і можеш сказати жінці правду, поставитися до неї як до рівної, як до людини.

Знов запала довга тиша. Нарешті Том відповів:

— Ти не зрозуміла Майкла. Тебе обурило, що він сказав тобі неправду. Що ж, хіба він не попереджав, щоб ти ніколи не цікавилася його бізнесом? Тебе обурило, що він став хрещеним батьком сина Карло. Але хіба не ти сама примусила його піти на це? До того ж він і повинен був зробити саме так, якщо хотів потім виступити проти Карло. Класичний хід, щоб завоювати довіру жертви. — Хейген похмуро осміхнувся. — Чи досить відверто я говорю з тобою?

Кей тільки нахилила голову.

— Я спробую говорити ще відвертіше. Після смерті дона і Майклові загрожувала смерть. Знаєш, хто його продав? Тессіо. Отже, треба було прибрати Тессіо. Прибрати Карло. Тому, що зради не можна прощати. Майкл міг би їх вибачити, але вони самі ніколи б не вибачили собі, отже, завжди були б небезпечні. Майкл любив Тессіо. Він любить свою сестру. Але він не виконав би свого обов'язку перед тобою, перед дітьми, перед усією «Родиною», переді мною й моєю

сім'єю, якби відпустив Карло й Тессіо. Вони б загрожували життю кожного з нас.

Кей слухала його, а сльози котилися в неї по щоках.

— Майкл надіслав тебе, щоб ти мені розповів усе це?

Хейген глянув на неї з щирим подивом.

— Ні, він тільки наказав мені передати, що ти матимеш усе, чого захочеш, і можеш робити все, що захочеш, поки будеш дбати про дітей. — Хейген усміхнувся. — Він наказав передати, що ти дон над ним. Але це жарт.

Кей узяла його за руку.

— Він не наказував говорити нічого більше?

Хейген помовчав, ніби не знаючи, чи відкрити їй остаточно правду:

— Ти й досі не розумієш, — сказав він. — Якщо ти розповіси Майклові те, про що дізналася сьогодні від мене, вважай, що я вже мертвий. — Він знову помовчав. — Ти й діти — це єдині люди на світі, яким він ніколи не зробить нічого поганого.

Минуло довгих п'ять хвилин, аж поки Кей підвелася з трави, і вони пішли назад до її дому. Майже біля самого будинку вона сказала Хейгенові:

— Чи міг би ти після вечері підвезти мене й дітей в Нью-Йорк?

— Задля цього я й приїхав, — відповів Хейген.

Через тиждень після повернення до Нью-Йорка вона пішла до священика, щоб довідатися від нього, як перейти в католицьку віру.

Десь із самої глибини церкви дзвоник закликав до каяття. Як її навчено, Кей легенько вдарила себе в груди складеними пучками на знак каяття. Знову озвався дзвоник, і почулося шурхотіння ніг молільників, що посунули на причастя до вівтаря. Кей підвелася, щоб приєднатися до них. Вона впала навколішки перед вівтарем, і десь із самої глибини церкви знову озвався дзвоник. Кей знову вдарила себе під серце складеними пальцями. Перед нею стояв священик. Кей відкинула назад голову й розтулила уста, щоб прийняти облатку, тоненьку, як папір. Це була найжахливіша мить з усіх. Аж поки облатка не розтала в роті.

Очищена від гріхів, вона схилила голову й підняла руки над бар'єром коло вівтаря.

Свідомість її звільнилася від усіх думок про себе, про своїх дітей, позбулася всіх образ, сумнівів і побоювань. І з глибоким бажанням вірити і бути почутою, як щодня після смерті Карло Ріцці, вона зашепотіла молитви за спасіння душі Майкла Корлеоне.

*Переклад з англійської
Віктора БАТЮКА
за редакцією Юрія ЛІСНЯКА*

ПРО РОМАН МАРІО П'ЮЗО «ХРЕЩЕНИЙ БАТЬКО»

Кей молиться за спасіння душі Майкла Корлеоне. Мафія зламала її, як зламала самого Майкла, як покалічила духовно й знищила фізично безліч людей — в ім'я того, щоб «династія» не вмерла. Захисні механізми мафії — це, власне, механізми капіталістичного суспільства в його найбільш кривавій фашистській іпостасі. «Ніч довгих ножів» у Німеччині 1934 року й кривава розправа Майкла з його колишніми співниками — зрештою, явища одного порядку. І Кей, яка надалі не помічатиме Майклових злочинів, стане духовною сестрою тих німкенів, що «не помічали» чорного диму над печами Дахау. Так, мафія — це зліпок з капіталістичного суспільства (хоч взаємовпливи тут такі, що й капіталістичне суспільство можна було б назвати зліпком з мафії). Недаремно колишній гангстер, а потім «пенсіонер» «Коза ностра» Нікола Джентіле заявив нещодавно репортерам: «Мафія, синьйори мої, народилася не сьогодні, і не завтра умре. Тому що вона — наш спосіб життя». В цьому способі життя є, власне, одне правило: якщо ти став комусь на дорозі, тебе вбивають. Вбивство братів Кеннеді, Мартіна Лютера Кінга та інших політичних і громадських

діячів США — не якісь надзвичайні події в американському суспільстві; просто спосіб життя мафії став у США так само правилом політичної боротьби.

В романі Маріо П'юзо безпощадно мордують і вбивають; твір цей жорстокий, як жорстока, власне, сама американська дійсність. «Це не згущення фарб, — пише радянський критик Н. Демурова. — В американській пресі відзначалося, що книга «зв'язана глибинним корінням з реальним життям» («Нейшн», 1969, 16 червня). І сам автор, який замолоду жив у «Чортовій кухні», гангстерському районі Нью-Йорка, підкреслює, що численні епізоди книжки навіяні подіями, свідком яких він був. Поряд із серйозними документальними дослідженнями про мафію, книжка П'юзо звучить як звинувачувальний акт. І не тільки самій мафії, але й суспільству, в якому вона виникла й досягла такої могутності».

Деякі літературознавці — і радянські, і зарубіжні — не схильні, однак, давати «Хрещеному Батькові» беззастережно схвальні оцінки. Бестселер мав і різко негативні рецензії. Найсерйозніший і, на наш погляд, до певної міри справедливий аргумент негатив-

ної критики полягав у тому, що твір цей написаний за специфічно-американськими канонами комерційної літератури; критики посилалися, зокрема, на заяву самого П'юзо — він, мовляв, писав «Хрещеного Батька» заради того, щоб вилізти із скрутного матеріального становища, заробити гроші.

Так, комерційний розрахунок автора цілком очевидний. Він виявляється в прагненні до сенсаційної гостросюжетності, в доборі деяких художніх засобів, у самій мові — неопрацьованій, поспішній мові газетного репортажу.

Але навряд чи можна брати за критерій зневажливе висловлювання П'юзо про власний твір. По-перше, в даному випадку це, можливо, поза: «самокритика», розрахована на «паблісіті», на створення так званого «public image» — ідеалізованого образу кумира публіки. Згадаймо, як писали І. Ільф та Є. Петров в «Одноповерховій Америці»: «Без «паблісіті» нема «просперіті»... Бестселер уже так чи так розійшовся, і П'юзо рекламує власну особу, заявляючи, що може писати куди краще, посилаючись при цьому на дві свої попередні, не помічені критикою книжки. По-друге ж, і це головне, письменник, навіть цілком щирий у своїх намірах, далеко не завжди спроможний справедливо оцінити твір, що вийшов з-під його пера. Не посилаючись на конкретні й загальновідомі приклади з історії літератури — а їх чимало, — зазначимо, що картина об'єктивної дійсності, подана під нашаруванням другорядних, на «масового читача» розрахованих деталей, не раз набувала значення викривального документа — і часто всупереч «охоронним намірам», що керували авторським пером.

Не треба забувати, що Маріо

П'юзо — американський письменник, діяльність якого визначається законами, виробленими, сказати б, «династією» видавців («комерційний успіх може мати лише той твір, що лоскоче нерви»). Не треба забувати також, що тема «Хрещеного Батька» — мафія. А писати про мафію і не писати про її буденну практику насильства — це все одно, що писати, про інквізицію, замовчуючи аутодафе. Саме тому правда життя й елементи сенсаційні химерно переплітаються в цьому творі; саме тому його художня тканина часом нагадує розшиту шовком грубу мішковину.

Епіграфом до свого твору Маріо П'юзо обрав слова Бальзака: «За кожним великим багатством криється злочин». Це — свідчення чесних намірів автора, свідчення того, що він прагнув додержуватися Бальзакової максими: «Літературна правдоподібність полягає у виборі фактів і характерів і в такому їх зображенні, щоб кожен визнав їх правдивість». «Хрещений Батько» — твір двоплановий. Гола сюжетна лінія його — перший план — і справді, не тільки задовольнить недосвідченого читача, але й не викличе заперечень у самих мафіозо: вони ж бо тут — «майже лицарі». Але саме цей ракурс — демонстрація «зсередини» — дозволяє авторові побудувати й другий план. Не засуджуючи мафію прямою, лобовою фразою, він усім підтекстом підводить вдумливого читача до висновку: «мафія — зло». Цей езопівський ракурс, цей розрахунок на те, що той, хто має очі, — побачить, обумовлений, знову ж таки, суспільною дійсністю, за якої письменник творить, і, можливо, не в останню чергу — добрим знанням того, як мафія захищає свої інтереси.

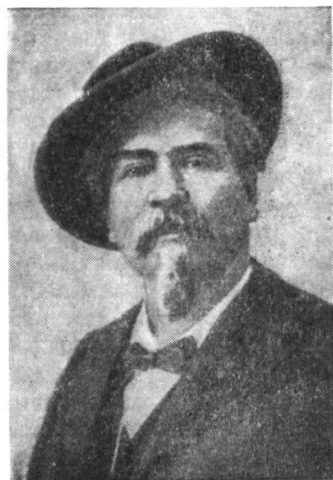
Роман Маріо П'юзо «Хрещений

Батько» має, безперечно, слабкі сторони, але має також позитивний заряд — викривальний, реалістичний заряд життєвої правди, — який з верхом компенсує зумисні чи несвідомі авторські прорахунки. Американський фільм «Хрещений Батько», знятий 1972 року режисером Френсісом Копполою й відзначений найвищими національними преміями в галузі кінематографії (як найкращий фільм року, за найкращий сценарій і найкраще виконання чоловічої ролі), за загальним визнанням критики, сильніший за свою літературну основу. Відзначений премією виконавець ролі дона Корлеоне — відомий кіноактор і прогресивний діяч Марлон Брандо — заявив: «Я гадаю, що цей фільм — зовсім не про мафію. В ньому, здається мені, втілений самий

дух системи великих корпорацій. В якомусь розумінні мафія — це найкращий зразок нашої капіталістичної системи. Дон Корлеоне — це лише звичайнісінький магнат американського бізнесу, який робить усе можливе для своєї сім'ї й суспільної групи, до якої він належить».

Так само можна сказати і про книжку «Хрещений Батько». Це дійсно роман не про мафію, а про потаємні й закономірні зв'язки великого бізнесу і кривавих майстрів організованого вбивства в американському суспільстві, про вигідну для капіталістів взаємозалежність долара і гангстерського пістолета, цих двох нерозлучних і справжніх володарів у світі визиску, духовного відчуження людей і безпросвітного принизливого страху.

ФРЕДЕРІ МІСТРАЛЬ

МІРЕЙО

ОББИРАННЯ КОКОНІВ

(Уривок з третьої пісні)

Коли врожай доспіє чесний,
І дар несуть гаї чудесний, —
Олію в глек сочать маслинову, руду;
Коли, не маючи зажури,
В степу, який од спеки бурий,
Женці снопи кладуть на хури,
Аж вісь тріщить, і крик здіймають на ходу;

Коли йде Бахус, дужий, голий,
Немов борець, і фарандоли
Валюшників збира на винобрання в Кро,
Коли скриплять старі давила,
І темний сік тече в барила,
Напою пінистого сила
Аж вирива чопки, шумує на добро;

Коли прозорі шовкопряди
На гілля дроку лізуть радо
В'язниці світлі там снують святного дня;
Ця гусінь, сон зачувши близький,
Ховається в свої колиски,
М'якенькі, як проміння бризки,
Довершені й легкі, мов сонячне ткання, —

Тоді Прованс увесь гуляє,
Подібних свят ніде немає!
Із Бомо тут мускат, вино з Ферігуле;
Тоді спішать усі в гостини,

Бенкетування йде невпинне,
До танцю кличуть тамбурини
Дівчат і парубків, і всім тоді незле.

«Таки щаслива я, сестриці!
У мене скрізь на плетениці,
На очеретяній, цих коконів як тьми!..
Гілки шовкові нагинаю,
Такого славного врожаю,
Мої сусідоньки, не знаю
Від року божого, коли побрались ми».

Жано-Маріо так мовляла,
Вона, Рамуна жінка дбала
Й шановна матінка Мірейо, стала в круг;
В розсаднику було тим часом
Сусідкам весело й кумасям,
До балачок, до сміху ласим, —
Знімали кокони несхибним рухом рук.

У коло говірке жіноче
Мірейо зносила охоче
То гілочки дубка, то розмарину жмут,
Що духом запашним на схили
Шляхетну гусінь заманили,
Й тепер її мотки висіли,
Неначе в золотих сережках, гнувся прут.

«Пішла до церкви вчора зрання, —
Вела хазяйка, — подаяння
Я божій матері зложила на олтар,
І так чиню щороку вільно.
Вона — заступниця прихильна;
Мотають шовкопряди пильно
Чудові кокони — її щедротний дар».

«А я, — сусідка Зеу каже, —
Боюсь, що жде мене пропажа!
Тоді, як вітер дув зі сходу навісний,
(Згадайте день отой без сонця!)
Не причинила я віконця,
Тож менше буде волоконця...
Штук двадцять згинуло — збіліли геть вони!»

Тавен прийшла на допомогу,
Із Бо відмірявши дорогу.
До Зеу мовить так: «Гадаєте, що більш
Ви, молоді, за старших взнали!
Але лиш ті, що відстраждали,
Що плакали та горювали, —
Ті знають, відають, по чому лиха ківш!

А ви, крутілки й шалапутки,
Якщо вдадуться гарні жмутки,
А нум на вулицю й молоти язиком:
«Ой, шовкопряди в мене — диво!
Які ж вони! Ходімо живо!»
І людські заздрощі ревниво
Тоді за вами йдуть, і платять чорним злом.

«Ой, добрі, ох! — гукне сусідка. —
В сорочці ти вродилась, видко!»
А ти одвернешся — їй глум злетить з губів,
І пройде заздрісниця боком,
На них недобрим скине оком,
І черви збліднуть ненароком!..
Ви ж потім скажете: «Це холод їх убив!»

«Авжеж, матусю, так буває, —
Погідно Зеу відмовляє. —
Та чом в той день мені не зачинить вікна?» —
«Чи сумніваєшся, небого,
Що чари йдуть від ока злого? —
Тавен питає. — І нічого? —
На Зеу зиркає гнівлива, запальна. —

Гадаєте, ви — розумахи,
Що мертві ріжете комахи,
Мов знаєте бджолу і таїнства медів!
А віриш, позирк пильний, скритий
Довчасно може плід убити
В жіночій лоні, й зло вчинити,
І нанівець звести удійних вам корів?

Сова з'являється велика —
І мруть пташата, гуска дика
Із неба падає від погляду змії...
Чи од вірчливої людини
Черв'як заснути не повинний?
А перед позирком хлопчини,
В яким кохання шал, дівчатонька мої,

Де та премудра і цнотлива,
Що встояла б?» — Чотири діви
Впустили кокони і скрикнули нараз:
«Шпигай і нам наврочуй тихо,
А нас, проте, не займе лихо.
Ну, що? Взяла, стара вужихо?
А хлопці?.. Хай ідуть, але до нас їм — зась! —

І в сміх дівчата: — Ми про тее
Й не думаєм, еге ж, Мірейо?»

«Збираєм не щодня врожай такий, як цей, —
Одказує вона. — Ой, кралі,
Для вас є пляшечка в підвалі...» —
І вниз Мірейо збігла далі,
Щоб скрить рум'янець свій, що обпалив лице.

«Хай бідна я, зате не хмура! —
Гордлива каже їм Лаура. —
Але якби руки моєї попрохав
І сам король Пампарігусто,
В якого всяких скарбів густо,
То я б сім літ манила пусто,
Щоб із кохання він до ніг моїх упав!»

«Я ж — ні, — Клеменсо відмовляє, —
Якби король з якогось краю
У мене закохавсь, то все було б інак,
А надто молодий, гарненький.
Я, не комизячись, од неньки
Пішла б за ним у веселенький,
Ясний його палац, подай він тільки знак.

А взяв би він мене до двору
Володаркою, то в ту пору
В розшитім золотом, з розводами плащі,
В короні, що сіє, дивна,
Аж перла грає переливна,
Ряхтить смарагд, я, королівна,
У Бо, в мій бідний край, вернулася б мерщій!

Із Бо зробила б я столицю!
На скелі, де орли й орлиці,
Відбудувала б я той замок наш старий:
Я там би вежу доробила,
Щоб в неї баня, кругла, біла,
Аж при ясних зірках стриміла!
І захотіла б я поглянути згори, —

Зняла б золочену одержу,
Без мантиї зійшла б на вежу
Із королевичем, якого так люблю.
Сама я з ним, о, як це ново!
І на поруччя вдвох чудово
Схилятись, тамувати слово,
Не знаючи в душі ні горя, ні жалю!

Та озирать, — Клеменсо каже, —
Провансу королівство наше,
Що весело шумить, як помаранчів гай,
І море з білими чайками

За горами його й полями,
Й човни швидкі під парусами,
Що мимо замку д'Іф пливуть в незнаний край.

І той Вентур, що блискавиці
Знай переймає в громовиці
Й над горами, які під ним тремтять усе,
Чоло підносить дужий, сивий,
Як ватаг пастухів гордливий,
Котрий між буків після зливи
Зіперсь на палицю — стада свої пасе;

І славу Рону, до якої
Напитися води м'якої
Міста, співаючи, ідуть над бережком,
Ту Рону, горду в буйнім гоні,
Яка при наших Авіньйоні
Згинається в низькім поклоні,
Вітаючи собор той, що на скелі Дом;

Ріку Дюранс — козу скажену,
Швидку, проворну, невтоленну,
Що на ходу гризе лозняк і ялівець,
Ту жваву діву, що далеко
Біжить і воду лле із глека,
Щоб вгамувалась люта спека,
З хлопцями заграє й не томиться вкінєць».

Клеменсо, діва богорівна,
Провансу мила королівна,
Так мовлячи, звелась і з фартушка мотки
В корзину зсипала старанно.
Азалаїс, чорнявка, рано
Прийшла з близнючкою В'юлано
(Маєток Естублун тримають їх батьки).

Азалаїс, чорнявка, рано
Прийшла з близнючкою В'юлано,
Як завжди, погостить удвох до хуторка.
Любов — жахлива витівниця,
З наївних, ніжних душ глумиться,
Тож закохались, як годиться,
Дві молоді сестри в одного юнака.

Звелась Азалаїс: «Дівчата,
Надходить черга й мого свята,
Я королевою стаю в чудові дні!
Тому Марсель із кораблями,
І всміхнений Сьютат з лугами,
І той Селун з його садами,
Бокер укупі з Пра — належить все мені!

«Гарнесенькі селянки й панни
Із Арля, Бо і Барбентано, —
Скажу я, — в мій палац злітайтеся, як пташки!
Сімох найкращих обираю,
На терезах їм важить раю,
Де любові, любов без краю...
Держати раду йдіть, веселі панночки!»

Хіба не гірко, що порою
Кохаяться вірненько двое
Й не можуть довгий час з'єднатися навік?
Та я — Азалаїс, і нині
Даю вам слово монархині —
Уладжу все в моїй країні!
Якщо комусь біду й розлуку хтось нарік,

Нехай на суд сімох вродливиць
Йдуть нещасливка й нещасливець,
Зласкавиться до них наш милосердний суд!
Хто ж продає чуття за гроші,
Шукає не любов — розкоші,
Хто зраджує свою хорошу,
Того вже сім бал'ї¹ каратимуть за блуд!

Коли ж одну, як то буває,
Одразу двое покохає,
Чи пак один двох король у себе залюбив,
То рада визначить зарання,
У кого глибші почування,
Хто більше гідний з них кохання.
Нарешті, хочу я, — до милих наших дів.

Хай прийде вдатних сім поетів,
Які в рядках дзвінких куплетів
Прославлять чесний хор, що в нашім краї чуть;
Нехай на винограднім листі
І на дубах любові чисті
Закони спишуть; як злотисті
Меди із вуликів, їх строфи потечуть».

*З провансальської переклав
Михайло ЛИТВИНЕЦЬ*

¹ Бал'ї — державний чиновник у Франції (до 1789 року), який підлягав безпосередньо королеві.

РЕЧНИК

ПРОВАНСАЛЬСЬКОГО

ВІДРОДЖЕННЯ

Фредері Містраль, з ім'ям якого пов'язується відродження провансальської літератури, народився 8 вересня 1830 року на хуторі неподалік від селища Майяно. В цьому чарівному куточку Провансу, серед орачів, садівників і пастухів минали дитячі літа Містралю. Його батьки говорили тільки провансальською мовою. Селяни з діда-прадіда, вони сіяли в ріллю щире зерно, а в синове серце — живе слово. Щовечора після роботи в родині Містралів оповідали давні билиці, співали народних пісень. Фредері спочатку навчався у місцевій школі, потім в авіньйонському пансіоні. Там він, захопившись Гомером, уперше складає вірші — по-французьки. Педагог і поет Жозеф Руманіль, одразу помітивши здібності учня, заохотив його. Містраль береться писати рідною мовою, яка ще за часів Середньовіччя стала літературною — першою з нових європейських мов. Він вивчає історію Провансу, творчість трубадурів, які, оспівуючи кохання і честь, красу і свободу, витворили сотні віршових розмірів, строф і жанрів, починаючи з альби, серени й закінчуючи сонетом і романом у віршах.

Молодий Фредері вирішує віддати свої сили літературному відродженню Провансу. Змушений зробити поступку батькові, він став студентом юридичного факультету в Ексі. Проте поезії і лінгвістичних студій не полишав. Закінчивши у 1852 році університет, Містраль відмовився від кар'єри адвоката і повернувся до рідного хутора, щоб зго-

дом назавжди оселитися в Майяно. Батько, зрозумівши сина, не перечив йому — Фредері вже писав поему, складаючи строфу за строфою в маслинному гаю, на косовиці, на збиранні винограду. Одночасно Містраль друкує вірші в антологіях, що їх видають Т. Обанель і Ж. Руманіль, гуртує місцеві літературні сили. Так у травні 1854 року склалося товариство фелібрів¹, до якого ввійшли сім авіньйонських поетів: Фредері Містраль, Жозеф Руманіль, Теодор Обанель, Поль Джієра, Жан Брюне, Ансельм Матйю, Альфонс Таван. Вони заснували «Провансальський альманах», гаряче відстоювали культурне відродження Півдня, намагалися витворити єдину провансальську мову, роздроблену після альбігойських воєн на кілька діалектів. Найвидатнішим твором, у якому на всю повноту відбилися ідеї фелібріжу, стала «Мірейо», поема Фредері Містралю, закінчена напровесні 1859 року. В тому ж році Ж. Руманіль видав її в Авіньйоні.

Сюжет поеми нескладний. Мірейо, донька багатого й норовистого хуторянина Рамуна, і Вінсен, син мандрівного кошикаря, покохали одне одного... Чабан Аларі, гуртовик Веран і скотар Урріас сватають Мірейо, але, на батьків подив, дівчина відмовляє нареченим-багатирям. Розлючений Урріас б'ється в степу з Вінсеном і підступно ранить його. Мірейо з допомогою знахарки Тавен виликовує коханого, та їм так і не

¹ Фелібри — учасники фелібріжу — культурницького руху в Провансі.

судилося побратись: Рамун не дав кошикареві згоди на шлюб їхніх дітей. Мірейо у відчай тікає з дому до міста Лі-Санто через випалений сонцем степ Кро і, знесилена, знеможена спрагою, помирає в церкві Трьох Святих Марій.

Сюжет для Містралю — лише канва, в яку він постійно вплітає розлогі оповіді з історії Провансу, місцеві легенди, етнографічні деталі, пейзажі сонячного Півдня, картини рибальства, скотарства, хліборобства й шовківництва. Це, з одного боку, обтяжило композицію твору, а з другого — дало авторові змогу показати життя провансальців у всіх вимірах. Крім того, в такий спосіб він увів у літературний обіг тисячі слів з різних лексичних шарів.

Дидактичність фелібріжу зумовила надмірну релігійність твору. Причину і наслідки цього розкрив радянський філолог-романіст В. Ф. Шишмарьов: «Ревний католик, який прокинувся в шанувальникові Гомера, Феокріта і Вергілія, забув про своїх кумирів, забув про те, що сонце даремно пече в Провансі і що пристрасть там вирує даремно. Хай така релігійність навіть у звичаях народу, хай він не порушив правди життя; правда мистецтва зазнала, безперечно, втрати». А втім, непідробний пафос, мовне багатство, сила пристрасті компенсують композиційну слабкість та надмірну дидактичність епопеї Фредері Містралю.

А. Ламартін, сам провансалець за походженням, беззастережно оцінив поему як шедевр. Невдовзі Теофіль Готье назвав Містралю великим поетом, а Шарль-Франсуа Гуно створив оперу «Мірей» (французька вимова імені героїні). Популярність Містралю, — він уже був першим капульє, тобто лідером фелібрів, — зростала водночас з незгодами серед останніх. Частина фелібрів заперечувала орфографію Фредері Містралю. Інші виступали проти того, щоб діалект Сем-Ремі (старої феодальної області Півдня, власне Провансу) став основою нової літературної провансальської мови. Особливо наполегливими супротивниками в мовному питанні стали поети Лан-

гедока, краю, що має свої літературні традиції. Виникли розходження також між католиками та протестантами, а далі між віруючими й атеїстами.

У прогресивних колах — особливо після подій 1871 року — гостро засуджувалися патріархальність і аполітичність фелібрів.

Проте Містраль залишався на консервативних позиціях. Натхнений успіхом «Мірейо», він завзято працював і 1867 року видав історико-етнографічну поему «Календау». Далі з'явилися віршована новела «Нерто» (1884), історична драма «Королева Жано» (1890) і епічне полотно, в якому сучасне переплітається з минулим, авторські роздуми — з народними переказами, — «Поема Рони» (1897).

У цих різних за жанром творах чимало яскравих барв, образів, творчих відкриттів. І все ж таки вони слабкіші від «Мірейо». З нею можна порівняти хіба що збірник «Золоті острови» (1876), який увібрав поезії, створені протягом двадцяти з лишком років. Тут оспівується побут селян і пастухів («Смерть женця», «Арлезіанка»), подаються твори на історичні мотиви («Вежа Барбен-тан», «Акведук», «Трубадур Кателан», «Принцеса Клеменсо»), віршовані казки («Дош»), балади, сервентеси, елегії, цикл сонетів про мистецтво, послання, серед них — «Ламартінові»:

Присвячую тобі «Мірейо» — серце й
небо

І моїх років крин;
Це — виноград із Кро, що з росами
для тебе

Здіймає селянин...

(Переклад мій. — М. Л.).

«Золоті острови» пронизані світлістю почуттів, життєлюбством хлібороба й виноградаря, пафосом їх нелегкої праці.

Друга підсумкова книжка віршів Фредері Містралю «Збір олів» з'явилася 1912 року. Тут ті самі колоритні барви й тони, ті самі, хіба що ледь потьмянілі мотиви. Разом з тим тут більше смутку й душевної тривоги за долю свого краю.

На схилі віку Фредері Містраль усе частіше звертався до прози. Йому, зокрема, належать «Спогади й оповідан-

ня» (1906), «Промови та висловлювання» (1906), «Родовід» (1910).

Водночас Містраль здійснив мету свого життя — видав двотомний провансальсько-французький словник «Скарб фелібріжу» (1878—1886). Це справді коштовний скарб; терпляче й дбайливо зібраний по всіх куточках Провансу. Якщо «Мірейо» була літературним маніфестом провансальської мови, то «Скарб фелібріжу» став її науковим ствердженням.

1904 року Фредері Містралю присудили Нобелівську премію. Він передав її заснованому ним же 1896 року в Арлі музею провансальського фольклору, етнографії та історії.

Містраль доживав свій вік у славі, яка зростала з кожним роком.

Вдячні земляки відзначили своєрідний ювілей — п'ятдесятиріччя «Мірейо». З цієї нагоди в Арлі відкрили пам'ятник авторові та героїні поеми.

Помер Містраль у Майяно 25 березня 1914 року, тобто саме тоді, коли минуло сто років з дня народження Тараса Шевченка. А. В. Луначарський видрукував тоді статтю «Містраль», назвавши провансальського поета батьком своєї мови. У цій статті чи не вперше зустрілися Капулье і Кобзар. «Роль Містрала, — підкреслював Луначарський, — може бути, до певної міри, схожа з роллю Шевченка».

Шедевр Містрала «Мірейо» живе. 1864 року Ф. Пелайо Бріс відтворив її каталанською мовою, далі з'явилися англійський, німецький, італійський та португальський переклади. Є віршовані переклади «Мірейо» на французьку мову й на франко-провансальську говірку департаменту Ізер.

У 1897 році маловідома поетеса Зоф'я Тішецьковська витлумачила «Мірейо» на польську мову. Другий переклад, здійснений Чеславом Ястшембець-Козловським, вийшов у народній Польщі 1964 року. Ще в 1879 році невеликий уривок поеми — пісню «Магалі» — переклав російський поет Інокентій Анненський. Нині повний російський переклад «Мірейо» завершує Наталя Кончаловська.

Щирим і діяльним шанувальником Фредері Містрала на Радянській Україні був Максим Рильський. В окремих його віршах початку 20-х років (наприклад, у сонеті «У теплі дні збирання винограду») бринять мотиви провансальського поета. Власне, саме з вірша Максима Рильського «Прочитавши Містралеві спогади» більшість наших читачів знають це ім'я. І світ поезії Фредері Містрала, повний музики степу й моря, ласки жита і винограду, вони відчують саме з рядків:

Мова, обвіяна вітром і сонцем,
Мова, де чуються й води, і сіль,
і сушена риба,

І трави високі,
І срібні маслини,
І черви, що шовк білопінний прядуть,
І смугляві обійми,
І з Арлю дівчата, що сині стрічки
Заплітають у коси,
Що цілують і жальть, як оси, —
Мова південна встає.

Це справді Прованс, обвіяний сонцем і містралем. І свідченням поетичної вірності твору є зізнання автора цих віршів після відвідання Франції влітку 1957 року: «...я не розчарувався в утворених моєю уявою образах арлезіанок».

Тоді ж, напевне, й виник у нашого великого поета задум перекласти «Мірейо», якому, на жаль, не судилося здійснитися...

Сучасні поети Провансу розвивають здебільшого традиційні мотиви й теми. Проте в їхніх творах нуртує неспокій нашої доби. Найвідоміші з них — Макс Альє і Жорді Пер Серда, учасники руху Опору, і молодші Фелікс Кастан та Ів Рукет — обстоюють громадянську лірику. Їхні вірші поряд з Містралевими ввійшли до Антології провансальської поезії 1900—1960-х рр., що у французькому перекладі з'явилася 1962 року в Парижі. І те, що сучасна провансальська поезія множить свої скарби, — найкращий пам'ятник Фредері Містралю, поетові й речникові культурного відродження Провансу.

Михайло ЛИТВИНЕЦЬ

ЛІТЕРАТУРА СУЧАСНОЇ НІГЕРІЇ

Загострення визвольної боротьби в Африці на зламі 50—60-х років пробудило національну самосвідомість, розвіяло європоцентристські концепції та колоніальні міфи. Цей період позначений бурхливим розвитком нігерійської літератури.

Першим прозаїком сучасної Нігерії став Амос Тутуола (нар. 1920 р.), що, як і більшість його колег, пише англійською мовою. Тутуола дебютував 1952 року романом «Любитель пальмового вина». Слід зразу ж відзначити, що хоч він називає «Любителя пальмового вина» та інші свої книжки романами, це, власне, фантастичні казки, які ґрунтуються на фольклорі народу йоруба. У калейдоскопічному, гротесковому світі Тутуоли легенди йоруба переплітаються з реальністю, ба навіть з буденщиною. Казкаря часто називають послідовником його співвітчизника Д. Фагунви, що писав мовою йоруба і теж звертався до народного епосу. Та ось що парадоксально: Фагунву на батьківщині вважають видатним письменником, а Тутуолу знають тільки ті нігерійці, які володіють англійською мовою, хоча він один із найпопулярніших письменників Африки за її межами.

Мовна проблема все ще лишається

темою гарячих суперечок у Нігерії, так само як і в інших країнах Африки. Майже всі відомі нігерійські письменники пишуть по-англійськи, але це аж ніяк не мова лондонських дикторів. Ритміка рідної говірки, її неповторне звучання та багаті ресурси неминуче накладають відбиток на англомовні твори нігерійців.

Трагедією африканського письменника є відчуженість від рідної аудиторії. Переважна більшість населення сучасної Нігерії — неписьменна, на території країни існує безліч етнічних груп, кожна — із своєю мовою чи діалектом, і цілком природно, що освічені представники кожної народності шукають єдину мову для спілкування. Чимало з них здобуло освіту в Англії і США. Та й у самій Нігерії рівень викладання англійської мови досить високий. А якщо згадати про вікове панування цієї мови як мови офіційної, то не дивно, що нігерійські літератори найчастіше звертаються саме до неї. Водночас мало хто з письменників країни володіє англійською бездоганно. Так, той же Амос Тутуола має лише неповну середню освіту. До того ж нігерійським письменникам доводиться пристосовувати англійську мову до колоритного матеріалу африканської

дійсності, трансформувати її, оперувати запозиченнями з рідної мови.

Мова Тутуоли не стала зразком такого синтезу, але вона досить оригінальна й барвіста.

Казки Тутуоли — не записи фольклориста, а оригінальні твори з багатьма фольклорними елементами. «Любитель пальмового вина», «Сімбі і Сатир темних джунглів», «Перната відьма» та інші «романи» Тутуоли мають стереотипний сюжет: подорож героя чи героїні, подолання страшних небезпек і щасливе повернення додому. Стежина Смерті, Місто Мертвих, духи, відьми, лісовики, лихі демони загрожують звичайним людям. Так, Сімбі («Сімбі і Сатир темних джунглів»), дівчина, що все життя знала тільки Багатство і Щастя, хоче відчутти, що таке Злидні та Муки. Вона звертається по допомогу до чаклуна, і разом з подругами потрапляє у рабство. Сімбі поневіряється у Місті Грішників, Місті Строкатошкірих та в Країні Злиднів, і, нарешті, потрапляє в полон до страшного Сатира—охоронця джунглів. Але відвага і доброта, на думку казкаря-мораліста, непереможні. Сімбі вбиває Сатира і, сповна зазнавши злиднів і мук, повертається до рідної оселі.

Західна критика, захоплюючись «екзотичністю» Тутуоли, вбачає в його казках психоаналітичні мотиви, «архетипи» К.-Г. Юнга, стихію підсвідомого. Вона штучно втискає творчість письменника у рамки юнгівської моделі мистецтва. Нема потреби доводити, що Тутуола мало схожий на «цілителя» чи «пророка» (за термінологією Юнга), чи на письменника-психоаналітика. Талановиті, сповнені буйної фантазії й народної мудрості, його казки лишаються тільки казками.

Хоча Тутуола й проклав шлях іншим письменникам сучасної Нігерії, не його творчість визначила магістральний напрямок молодой нігерійської літератури.

Слабкість позиції Амоса Тутуоли полягає в тому, що він стоїть осторонь соціальних перетворень, таких актуальних для більшості його співвітчизників. І має рацію Чінуа Ачебе, один із найкращих нігерійських письменників, стверджуючи: «Хоча Амос Тутуола і говорить щось важливе й цікаве, метод його непридатний для подальшого розвитку літератури».

Більшість африканських письменників відмовляється від фольклорної традиції, звертаючись до сучасних проблем. Показовою в цьому розумінні є творчість нігерійського романіста Сіпріана Еквенсі (нар. 1921 р.), одного з найцікавіших нігерійських письменників старшого покоління. Романи Еквенсі за своєю формою наближаються до публіцистики. Перший його великий твір «Люди міста» — це, власне, довжелезний нарис з життя великого африканського міста. Еквенсі, який взагалі тяжіє до репортажу і навіть до «популярної літератури» (він автор численних «легких оповідань», написаних з освітньою метою), не зміг уникнути мелодраmatизму й сентиментальності в «Людах міста» — як і в романі «Джегуа Нана», що має риси, притаманні італійському неореалізму. Крім того, нігерійський прозаїк не уник помилки, характерної для деяких африканських письменників, що пишуть англійською мовою. Виходячи з того, що на батьківщині їхні твори доступні лише еліті, вони збиваються на побутову та етнографічну екзотику, орієнтовану на європейську та американську аудиторію.

«Складається таке враження, — пише відомий нігерійський критик О. Окпаку, — ніби лондонський видавець, переглядаючи рукопис, попідкреслював усі незрозумілі західному читачеві реалії, а потім повернув рукопис письменникові, щоб той «усе розтлумачив».

Довгими етнографічними описами рясніє й роман «Обі» нігерійського

прозаїка Джона Муноні (нар. 1929 р.). У цьому творі Муноні повертається до колоніальних часів. Письменник дещо однобоко розуміє сутність цивілізації. Християнство, на його думку, це панацея від усіх бід. Муноні відверто захоплюється «антитрадиційними» вчинками головного героя і, зрештою, закінчує твір схематичним побутописом. Герой лишається вірним християнству ціною відчуження від родичів та й від усіх жителів рідного містечка.

Видатний нігерійський прозаїк Альберт Чінуа Ачебе (нар. 1930 р.) у романі «Все розпадається» розвінчує міфи Муноні: «Біла людина дуже розумна. Вона прийшла непомітно й мирнолюбно і принесла нам свою релігію. А тепер вона обплутала нею братів наших і паралізувала нашу громаду. Вона встромила ніж у те, що нас тримало вкупі, і тепер ми роз'єднані».

На відміну від Муноні, його колега Онуора Нзекву (нар. 1930 р.) в романі «Жезл Офо» виступає проти африканських релігійних забобонів.

Що ж до письменника Обі Ігбуна (нар. 1937 р.), то він протиставляє капіталістичному суспільству та буржуазній дійсності африканську патріархальну общину, ідеалізує незайманість, незмінність родового укладу. Його роман «Справа про одруження» гостро полемічний. Письменник намагається довести переваги традиційного африканського суспільства перед урбаністичним пеклом. Ці погляди романіста склались, очевидно, під впливом ідей одного з «батьків» африканського націоналізму Едварда Блайдена. Окремі розділи «Справи про одруження» нагадують газетний нарис, забагато місця приділено описові африканських вірувань.

Певною описовістю позначений і найкращий роман Сіпріана Еквенсі «Коли горить трава». Вождя великої общини скотарів Мея Сансая заворужили недруги, і він змушений іти туди, куди його веде чарівний птах.

Еквенсі детально переповідає міфологію народу фулані: казки про чарівне зілля, про добрих та злих духів, про котячу шкурку, за допомогою якої можна засліпити ворога, і, нарешті, про «сокуто» — чаклунство, що прирікає старого Мея Сансая на нескінченні мандри, аж доки хто-небудь не врятує його магічною протиотрутою. Такі атрибути роману споріднюють його з творами Тутуоли.

У поетичній книжці Еквенсі часто звучить фольклор:

«— Дівчатам ніколи не довіряй, — каже Мею Сансаю старий Баба. — А кому ще не можна довіряти? — цікавиться Мей Сансай. — Султанові, річці, ножу та ночі, — відповідає Баба. — Султанові — бо його слово мінливе, як погода; річці — бо вранці ти легко перейдеш її бродом, а ввечері вона надметься й поглине тебе. Ножу — бо він не знає, хто його носить. А ночі, ха! Хто знає, що ховається в темряві? Мабуть, усе лихе».

Та незважаючи на широке використання усної народної творчості, роман «Коли горить трава» — це все-таки не данина екзотиці. Хоча Еквенсі ніде безпосередньо не згадує англійських колонізаторів, він неодноразово підкреслює згубність «цивілізації», що ґрунтується на буржуазних відносинах.

Безумовно позитивний аспект творчості Еквенсі полягає в тому, що для письменника не існує етнічних кордонів. На відміну від творів більшості нігерійських літераторів, в його книжках діють представники різних племен Нігерії; ми підкреслюємо цей факт тому, що так званий трайбалізм — замкнутість окремих етнічних груп — лишається гострою проблемою в цій багатоплемінній країні.

Один із персонажів оповідання Еквенсі «Ніч свободи» каже дівчині: «Голос Нігерії — в серці твоєму». Слова ці стисло передають головний зміст творчості Еквенсі: оспівування своєї батьківщини.

«Голосом» назвав свою повість і відомий нігерійський поет Гебріел Окара (нар. 1921 р.). (Різнобічність творчих пошуків стала для нігерійських письменників не винятком, а правилом. Багато з них успішно працюють у кількох жанрах).

Головного героя повісті Около (це ім'я означає «голос») односельці вважають причинним: усе своє життя він дошукуються «сутності речей», тобто поводить — для них — абсолютно незрозуміло. Около — трагічна постать. У світі корупції й терору він самотній і безпорадний.

Тривожна алегорія Окари перегукується з нігерійською сучасністю. Так, вождь Ізонго, антипод Около, це демагог, який, граючи на національних почуттях, прибирає до рук громаду. Ізонго та його поплічники визискують і тероризують селян, а ті, темні й затуркані, дивляться на Около «очима вождя Ізонго». Навіть друзі Около «крокують ногами вождя Ізонго». Шукач правди вважає, що люди мусять «очищати хати від бруду», і цим тільки обурює тих, чиї серця «наповнені грошима, автомобілями та бетонними будинками».

І все-таки Около — Голос знаходить однодумців. Гонець вождя Ізонго міркує: «Ніхто не може встояти перед силою слова. Около сказав своє слово. Я скажу своє слово, коли прийде час, інші скажуть за мною, і тоді наші слова стануть сильніші за ураган, і Ізонго хитнеться і впаде, як підтята тростина».

Хоча Окара й не розшифровує цього магічного слова, але воно, очевидно, справді могутнє. Тим-то так бояться Около старійшини і вождь Ізонго.

Около — Голос небезпечний для зверхників, бо він закликає народ зробити світ кращим. Письменник усвідомлює, як важко це зробити. Около гине, гине і його прибічниця Туере. Але правда, яку вони обстоювали, глибоко запала в душі людей.

Чінуа Ачебе колись написав: «Людську гідність, гідність, втрачену багатьма африканцями за колоніального панування, — ось що треба знову здобути. Втрата гідності і самоповаги — це страшна втрата для народу. Обов'язок письменника — допомогти людям повернути втрачене, пояснити їм, що їх спіткало, чого їх позбавили. У мого народу є прислів'я: той, хто не знає, де його намочив дощ, не знає також, де можна обсушитися. Саме письменник мусить сказати народові, де була гроза». Це і намагається сказати Гебріел Окара в повісті «Голос».

Якщо «Голос» — чи не єдиний твір Окари, пов'язаний із соціальною проблематикою, то Чінуа Ачебе вважає громадським обов'язком письменника бути в кожному творі «вчителем», активно втручатися в життя, боротися за перебудову суспільства.

Після здобуття незалежності спадщина колоніалізму ще продовжувала впливати на суспільну ситуацію в Нігерії. Корупція, зростання трайбалістських тенденцій, соціальні конфлікти призвели до військового перевороту. Контрпереворот, а згодом і створення східнонігерійськими сепаратистами так званої «республіки Біафра» (сепаратисти зазнали поразки, але в громадянській війні полягли сотні тисяч нігерійців) ще чіткіше виявили глибину політичної кризи в країні.

Морально збанкрутілу «еліту», що була головним винуватцем кривавої боротьби, гостро критикували Гебріел Окара, Воле Шоїнка, Чінуа Ачебе.

Ачебе неодноразово аналізував взаємозв'язок складних суспільних явищ, а в його найкращому романі «Людина з народу» головний герой — Оділі Самалу — таврує політиків, що протиставляють себе народу.

Роман Ачебе подекуди перегукується з повістю Окари «Голос». Проте антагоністом головного героя Ачебе є не сільський «вождь» Ізонго, а розбещений владою і нечесно здобутим багатством неосвічений міністр

культури містер Нанга — спритний ділок, який під час виборчої кампанії чи не в кожній промові підкреслює, що він — «людина з народу». Під машкарою невтомного державного діяча ховається кар'єрист і хабарник, ладний плазувати перед тими, від кого він залежить. Нанга справді вийшов з народу, але він давно вже зрадив його інтереси.

Яким чином такі «державні діячі» як Нанга виходять на політичну арену? Міністр фінансів республіки — справжній вчений-економіст — попередив прем'єр-міністра, що уникнути господарчої кризи можна, лише урізавши прибутки великих плантаторів. Та прем'єр боїться застосовувати такі рішучі заходи напередодні виборів. Ачебе саркастично пояснює: «Кава була твердинею нашої економіки, а хазяї кавових плантацій — оплотом «Партії народного самоврядування» (правлячої партії. — В. К.)». Тож прем'єр-міністр вирішив усунути міністра фінансів та його однодумців заради того, щоб утримати владу. В країні запанувала реакція. Ачебе майстерно досліджує конфлікт старого з новим — чи не найголовнішу проблему в творчості африканських письменників. Буржуазна мораль, нав'язана африканцям колонізаторами, дається взнаки. Місцеву інтелігенцію оголошено ворогом прогресу. Центральна газета закликає: «Досить викидати гроші на університетську освіту, яка тільки відчужує африканця від його стародавньої культури й ставить його над народом!»

Насправді ж, «ставити себе над народом» прем'єр-міністр. Його увагу привертає найгаласливіший демагог у парламенті, — «вельмишановний містер Нанга» — і відтоді починається кар'єра цього ділка. На шляху до влади Нанга не зупиняється перед насильством і навіть убивством. Людина з безліччю масок — таким змальовує Ачебе образ цього огидного політика.

Багатьма рисами містера Нангу

нагадують дядечко Тайво — один із героїв роману Сіпріана Еквенсі «Джегуа Нана» і вождь Вінсала, іронічно змальований блискучим сатириком Воле Шоїнкою (нар. 1935 р.) в романі «Інтерпретатори». Якоюсь мірою проти продажних політиканів спрямована і творчість Джона Пепера Кларка (нар. 1935 р.) — одного з найкращих нігерійських поетів: «Люди, що лише вчора були вчителями чи шевцями, забули про це, ставши міністрами, і їздять на автомобілях завбільшки як корабель». Висновок Кларка недвозначний:

«Якщо ми будемо шукати
Якнайдовшу палицю,
То ніколи не вб'ємо змію,
Що жирує в нашому домі,
Тож повстаньте, повстаньте,
Негайно повстаньте!»

П'єса Кларка «Озіді», в якій використано фольклор народності іджо, розповідає про страждання народу, яким править божевільний король. В «Озіді», крім фольклорних мотивів, звучить і алегоричний протест проти безглузлого кровопролиття і братовбивчих воєн. Та хоч зв'язок із сучасністю очевидний, фольклорна стилізація у п'єсі Кларка переважає.

П'єси вже згаданого нами Воле Шоїнки глибші й змістовніші. Шоїнка органічно й тверезо поєднує у своїй творчості традиції світової літератури та африканського епосу. Письменник неодноразово критикував тенденції до ідеалізації «прекрасної» доколоніальної Африки. Йому належить відомий афоризм про негритюд: «Тигр не кричить на кожному кроці про свій «тигритюд»: він діє».

Висловлювання Воле Шоїнки про негритюд, а також його критика «втечі у літературний націоналізм» певною мірою відбивають ставлення письменників Нігерії до націоналістичних концепцій. Поступово такі ідеї втрачають вплив і в інших країнах Африки. Кілька років тому видатний сенегальський поет, прези-

дент республіки Сенегал Леопольд Седар Сенгор писав: «Недовіра до європейських культурних цінностей швидко перетворилася на їх дискримінацію і, ніде правди діти, — на расизм»...

Шоїнка тверезо ставиться і до «наймоднішого» слівця «негритюд». У своїй творчості він з реалістичних позицій аналізує історію Нігерії, відкидаючи не тільки ідеалізацію доколониального минулого, а й фальшиві ідеали буржуазної моралі, нав'язаної колонізаторами. Як і Чінуа Ачебе, він сміливо вторгається в соціальну проблематику. У п'єсі «Жителі боліт» критика спрямована проти представника африканської буржуазії — цинічного ділка, який ладен обікрасти навіть рідного брата. Буржуазною мораллю огруєні й негативні персонажі іншої п'єси Шоїнки «Випробування брата Єроніма»: кур'єр, який мріє стати старшим клерком, політичний діяч, що прагне посісти пост прем'єр-міністра. У п'єсі «Врожай Конгі» центральний образ — африканський диктатор, що хоче трансформувати африканську общину в надсучасний бюрократичний механізм. Письменник ненавидить лицемірних політиків, які дбають тільки про власні інтереси. Характерно, що критик О. Огунба декларативно звинуватив драматурга в тому, що замість «п'єси на тему національної незалежності» той демонструє «недоліки, злочини та недоладності».

Справа в тому, що поряд із зображенням конфлікту «старого» й «нового» нігерійська література розробляє і тему недосконалості «нового». Старі суспільні відносини в Нігерії розпалися, а нові ще не стабілізувалися. До того ж країну стрясала й складна політична ситуація, що склалася в Нігерії у 60-х роках: сепара-

тистський рух, трайбалізм та корупція правлячої еліти.

У романі «Інтерпретатори» Шоїнка з гіркотою та болем змальовує непевне становище молодого нігерійського інтелігенції та внутрішню спустошеність «сильних світу цього». Письменник мріє про зміни, які б вивели країну з духовної кризи, але шлях до них і характер цих змін вказати не може.

Радянський дослідник В. Іорданський, позитивно оцінивши критичні мотиви роману Шоїнки, цілком слушно зазначає: «Письменник... переконливий у критиці навколишнього суспільства, але відповіді на питання, хто ж спроможний змінити його теперішній характер, він не знає. Прошарки народу, що піднімаються на боротьбу, лишилися поза полем зору письменника, і може тому деякі сторінки написаної ним книжки такі песимістичні».

Але Шоїнка — письменник обдарований, і «Інтерпретатори» — не останнє його слово в літературі.

Виразні соціальні мотиви звучать і в творчості нігерійських поетів. У найкращих віршах ці мотиви поєднуються з тонкою ліричністю й оригінальною образністю.

Провідні поети Нігерії далекі від протиставлення культур за расовими ознаками. У вірші «Барабани і фортеп'яно» Гебріел Окара зачарований як «ритмами лісових барабанів», так і «багатоголоссям фортеп'яно».

«Африка — це революційний світ, де сучасне не менш величне, ніж минуле», — писав видатний сенегальський поет Давід Діоп. І нігерійський поет Ег Хіго з гордістю проголошує:

«Спираюсь я на робітничий клас,
І він спирається на мене!»

Володимир КУХАЛАШВІЛІ

У ПОШУКАХ ІСТИНИ

Alan Sillitoe. Raw Material. London, W. H. Allen, 1972.

Мабуть, у житті кожної людини настає мить, коли вона, звертаючись до свого дитинства, відчуває нестримне бажання подолати уривчастість і неясність дитячих вражень, що лишилися в пам'яті, скласти їх у послідовний і логічно обґрунтований ряд подій і переживань, щоб зрозуміти — звідки вона?

Світ дитинства здебільшого заселений людьми, яких давно вже нема на світі, а колишнє сприймання їх ускладнилось не лише пізнішими розповідями інших, але й спробами більш зрілої і об'єктивної власної оцінки їхніх характеристик і дій.

Отже, чи можливо це — написати правду про людей свого дитинства? Це — одне з багатьох питань, поставлених Аланом Сіллітоу в його новій книжці з дещо несподіваною назвою «Сировина». Чітко визначити її жанр, мабуть, неможливо. Це і спроба автобіографії і есе, повне роздумів про життя та творчість, зокрема, про нелегке письменницьке ремесло, а місцями — вельми цікава й соціально загострена публіцистика.

Словом, це — справді сировина, оскільки матеріал, тією чи іншою мірою охоплений автором, міг би стати предметом кількох книжок, різних за жанром.

Але в принципі можливий і цілком інший погляд на новий твір Сіллітоу. Це — роман, головним героєм якого є письменник, що прагне написати правду про своє дитинство; людина, що б'ється над чистим аркушем паперу і довірко ділиться з читачем муками своєї творчості.

Герой «Сировини», як і центральний персонаж ще не завершеної трилогії Сіллітоу Френк Доулі, вражений надзвичайною складністю сучасного світу, різноманіттям етичних і філософських систем, що часто суперечать одна одній. Уся книжка пройнята максималістським прагненням засвоїти, до кінця усвідомити сприйняті без всякого добору різні точки зору на сенс людського існування, на Істину і необхідність постійного пошуку її, на те, як співвідносяться життя, правда і вимисел у художньому творі, іншими словами, на вічну проблему — мистецтво і дійсність.

Завдання письменника, що поставив перед собою мету писати правду, виявляється у Сіллітоу надзвичайно складним, майже нездійсненним, тому що «істин на землі стільки ж, скільки й людей, а в кожній людині ще стільки ж істин, скільки на землі людей». Прагнення знайти глобальну, універсальну Істину для всіх переслідує письменника, і то з причин якнайблагородніших: «Знайти сховану істину означає змінити життя на краще». Але ж чи можливо це? Адже ще на початку книжки наводиться багатозначна і в певному розумінні ключова історія, що в схематичній формі відбиває і сум'яття Сіллітоу перед живим розмаїттям світу, і невгамовну прагу пізнати і пояснити його.

У мареві спогадів про далеке ноттінгемське дитинство збереглась постать безногого вуличного торговця сірниками. Про походження його каліцтва кожний з рідних героя має свою думку: мати каже, що в дитинстві він потра-

пив під трамвай; батько — що ноги він утратив у битві на Соммі; бабуся чула, що безногим він народився, а дід Бертон усяке каліцтво вважає одним із способів ухилитися від справжньої роботи. Ось так, від самого дитинства почавши, герой натрапляє на труднощі у реконструкції істини. В той самий час очевидно, що кожна з названих чотирьох точок зору розкриває певну рису характеру рідних хлопчика, що шукає правду.

Як і слід цього чекати, в «Сировині» — книжці-роздумі, книжці-дискусії, є безліч думок, що заперечують одна одну. Несподівано істина, прихильність якій письменник декларував, виявляється «ворогом» романіста, оскільки, ставши на шлях, що веде до неї, доводиться жертвувати «уявою». З іншого боку, «мистецтво можливе лише тоді, коли вдається зробити правдоподібними грубі істини». У той самий час «людина стає живою лише тоді, коли вирушає на пошуки істини». Перелік ще абстрактніших, а тому й легко спростовуваних конкретними прикладами висловлювань легко було б продовжити.

Але авторів теоретизування аж ніяк не претендують на стрункість викладу. Це свого роду попередження читача про складність і глибину характерів людей, що заселяють цю книжку, людей, яких звикли називати «простими». Сіллітоу не пише автобіографії у власному значенні цього слова — образ дитини-оповідача лишається на периферії оповіді, а не в центрі, як, наприклад, у Грема Гріна.

Серед багатьох образів дитинства, що оживають у спогадах, мабуть, найколотрітніша і найбільш гідна уваги могутня постать діда з материнського боку, «діда Бертон», славетного на всю округу коваля. Атмосфера в домі Бертонів викликає в пам'яті побут родини Каширіних з «Дитинства» Горького. Чим це пояснюється? Лагідністю і м'якосердям обох бабусь чи рисами злого й зухвало-го самодурства в обох дідів? А може, таку асоціацію викликає безрадісне життя обох родин, боротьба за існування, намагання вирішити єдину проблему — як звести кінці з кінцями?

У Бертоні було троє синів і п'ять дочок. Всяка розповідь про нього має кілька версій. Діти ненавиділи його, бо він був брутальний і жорстокий у ставленні до них, а також до дружини. Помурний, неговіркий Бертон свято вірив у те, що раз він працює, то й усі повинні працювати. Якщо він не був зайнятий у кузні, то обов'язково порався на городі: «Праця була чеснотою, причому єдиною». Оповідач, неупереджено передавши «правду» домашніх про Бертоні, вперто шукає його власну «правду». Одного разу в кузні при шахті розпечений осколок металу влучив Бертоні в око. Бертон продовжував працювати, ніби нічого й не сталося, і навіть після зміни не звернувся до лікаря, не зажадав компенсації, хоч, без сумніву, мав на неї право. Око він утратив, і всі дальші тридцять років свого життя страждав од нестерпного болю, чим і пояснювався його важкий характер і напади нестримного шалу. У Бертоні жив стоїцизм людини, яка завжди працювала від зорі до зорі і звикла сприймати все, що відбувається з нею, як належне.

Сіллітоу зовсім не схильний виправдовувати грубі дідові примхи, але він помічає те, що не одразу впадає в очі. Так, Бертон ніколи не дозволяв своїй дружині йти вулицею поруч із ним і вимагав, щоб вона йшла позаду. Але, зазначає оповідач, той самий Бертон буквально не міг жити без неї — варто було їй кудись поїхати на кілька днів, як він вирушав їй услід.

Підбиваючи підсумки життєвого шляху Бертоні, письменник робить важливий висновок: «Бертон був несправедливий, був неуком, але все життя своє він був бідарем і, попри свою високу кваліфікацію, завжди стояв на грані злиднів... Жити стало легше, коли йому вже було за п'ятдесят (коли почали працювати діти. — Т. А.), але не набагато легше, тому що життя робочої людини завжди важке».

Ось так, поступово, крок за кроком, з педантичним урахуванням безлічі «правд», створюється характер, у якому через індивідуальне розкривається і осмислюється типове.

Якщо в першій частині, присвяченій родичам з материнського боку, центральним персонажем лишається «дід Бертон», то в другій, «батьківській», частині на першому місці опиняються історії дядьків оповідача. Доля одного з них, учасника першої світової війни, стає приводом для гірких і багатозначних роздумів.

Сіллітоу вважає, що перша світова війна була необхідна правлячим колам Англії для того, щоб відсунути близьку революцію. В цьому розумінні подією, що найбільше вплинула на хід англійської історії ХХ століття, за Сіллітоу, була битва на Соммі, в якій британська армія зазнала нищівної поразки, що обернулася перемогою для державної верхівки.

«Якщо битву при Ватерлоо було виграно на спортивних майданчиках Ітона, то результат класової боротьби у Британії вирішувався на Західному фронті...» Загиблі пролетарі в солдатських шинелях «були справжнім цвітом нації; кмітливі, освічені, обізнані з технікою, розумні люди; втрата їх вкинула Англію у стан тривалого занепаду». Для тих, хто був тоді при владі в Європі, «війна була єдиною альтернативою революції», і вони обрали війну. Однак, як мудро зауважує Сіллітоу, «можна починати війни, але не можна зупинити революції». У розумінні причин першої світової війни Сіллітоу близький до марксистсько-ленінської теорії — він прямо говорить про боротьбу за переділ світу між величезними колоніальними імперіями і вважає першу світову війну початком занепаду могутності Британської імперії.

Справедлива оцінка письменником суспільно-політичної ситуації в сьогодиншній Англії — це оцінка, за зовнішньою сухістю якої клекоче гнів: «П'ять відсот-

ків населення володіють дев'яноста відсотками національного багатства — найаморальніше співвідношення серед усіх європейських країн». У книжці Сіллітоу вловлено виниклу останнім часом в Англії тенденцію поступового руху робітничого класу від боротьби економічної до боротьби політичної. Англійський робітник сьогодні вкрай незадоволений становищем у суспільстві, яке він займає. Хоч іще й не повністю подолано дух бездумної покірності «дискримінуючому суспільству, що насаджує несправедливість», і, на думку Сіллітоу, «сьогодні робітники ще не готові взяти в свої руки контроль над засобами виробництва», вони починають замислюватись над можливістю цього. Додамо від себе, що приклад суднобудівників Верхнього Клайду, що взяли в свої руки, бодай на деякий час, управління верфями на знак протесту проти рішення закрити їх, якнайкраще підтверджує думки Сіллітоу.

Так до суперечливої і фрагментарної книжки про, здавалося б, виключно особисту людську долю, органічно входять принципово важливі для англійського суспільства питання.

Шлях Сіллітоу, що здобув славу вже після першого опублікованого роману, прямим не назвеш. Були на цьому шляху успіхи, були і зриви. Незважаючи на те, що «Сировина» — твір, безумовно, цікавий, його все ж не можна вважати видатним художнім досягненням письменника. Це, як видно з заголовка, книжка-заготовка, книжка — заявка на майбутнє. Проте вона свідчить про те, що Сіллітоу лишився вірний своїм демократичним переконанням і продовжує опрацьовувати тему критики власницької моралі і буржуазної державності.

Георгій АНДЖАПАРИДЗЕ

Москва.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО КОМІСАРА МЕГРЕ

Н. А. Модестова. Комиссар Мегрэ и его автор. Изд-во Киевского университета, 1973.

Літературознавець Н. Модестова не випадково обрала об'єктом свого дослідження творчість Жоржа Сіменона. За останнє десятиріччя в СРСР перекладено близько сорока романів цього письменника.

Розпочавши розмову про творчість Жоржа Сіменона з його автобіографічних романів «Я згадую» і «Родовід», Н. Модестова розглядає далі таку проблему, як суперечливе ставлення Сіменона до робітничого класу. Письменник-реаліст, він певною мірою зумів показати силу й велич пролетаріату, висловив свої симпатії до нього, але виразником його поглядів не став. Звідси — справедливий висновок про світогляд Сіменона. Далекий від марксизму, він не розуміє сутності класової боротьби і принципово ігнорує політичні проблеми, ідея революційної перебудови світу йому чужа. Він розуміє політику як зміну одного буржуазного уряду іншим. Усе це чітко й недвозначно сказано в праці Н. Модестової.

Не менш цікаво написаний і розділ «Комісар Мегре, або Жорж Сіменон і буржуазна юстиція». Оскільки він у книжці основний і саме в ньому аналізуються детективні твори Сіменона, автор особливу увагу приділяє характеристиці самого жанру. Аналіз образу Мегре приводить Н. Модестову до висновку, що «вже перший роман серії «Мегре» (мається на увазі «Петро-Латиш», 1929. — В. П.) дає право вважати, що детективна тема тут зовсім не самоціль; вона дозволяє розкривати людські характери... у яких знаходять вияв об'єктивні закономірності суспільного життя».

Образ комісара Мегре в перших романах Сіменона оформлюється поступово. Спочатку це просто розумний і спостережливий поліцейський чиновник, який поступово, з роману в роман, починає набувати постійних рис характеру. Та вже з самого початку Мегре

притаманний демократизм; він завжди співчуває тим, хто перебуває «на дні».

Спираючись на приклади з романів Сіменона, Н. Модестова розкриває його ставлення до буржуазного суспільства, доводить, що це суспільство уявляється йому як середовище пороку й злочинності. Французька аристократія також викликає у Сіменона зневагу й обурення, він показує її як зvierоднілий клас, історичне сконання якого неминуче. Звідси випливає справедливе зауваження: тема грошей як основи людських взаємовідносин у буржуазному суспільстві у романах Сіменона нерозривно пов'язується з темою злочинності. І не випадково його Мегре, з огидою викриваючи черговий злочин якогось аристократа чи буржуа, знову й знову дивується глибині морального занепаду цих зовні вельми імпульсних людей. Дослідниця наводить цікаві дані: у 50 романах Ж. Сіменона, де трапляється вбивство, діють лише троє «випадкових» злочинців з нижчих верств суспільства і 9 «професійних» злочинців. «38 убивств, — пише Н. Модестова, — це люди з «порядного суспільства»: ділки, аристократи, вихідці з буржуазного середовища. Характерні й самі мотиви злочинів. У бідняків це помста за образ. Багатії ж з мотивів морального порядку — пристрасть, ревності, помста — діють лише у виключних випадках. Вся справа в грошах».

Невипадково Мегре, думаючи про представників «верхівки суспільства», називає їх лаконічно «вони», а себе і бідняків об'єднує поняттям «ми». Н. Модестова слушно відзначає це постійне протиставлення у творах Сіменона: «Продовжуючи гуманістичні та реалістичні лінії французької й російської літератури критичного реалізму, Сіменон переконливо показує, що доброта, людяність існують фактично лише в

цьому середовищі», тобто в середовищі простих людей.

Сіменон, як правило, не будує колізії на поширеній у зарубіжному детективі темі боротьби за спадщину; він взагалі уникає традиційного шаблону. «Його «ходи» різноманітні, як різноманітне й саме життя, і здебільшого — буденні, як саме буржуазне існування, з початку й до кінця побудоване на користолюбстві», — пише дослідниця.

Говорячи про викривальні тенденції в романах-детективах Сіменона, Н. Модестова водночас відзначає суперечливість і непослідовність висновків письменника. Ці висновки — там, де вони взагалі є, — не відповідають критичному пафосові змальованих подій.

Проблема «людина й закон» — одна з провідних у творчості Сіменона. У багатьох його романах критика буржуазної юстиції досягає особливої сили. Але чи можна зробити з цього висновок, що письменник завжди бореться з несправедливістю? На це питання Н. Модестова відповідає негативно:

«Не слід, проте, перебільшувати радикалізм Сіменона. Його детективи, хоч вони й несуть у собі викривальні функції, є досить наочним прикладом того, куди веде письменника, навіть правдивого і об'єктивного, прагнення стати «над сутичкою»; політика невтручання у «брудну гру» приводить його до відходу від позицій, які він сам захищав, до зради тих самих ідеалів гуманізму, на пропаганду яких було витрачено стільки сил.

Що ж, цілком справедливе твердження!

Чи все сказано про Сіменона у книжці «Комиссар Мегрэ і его автор»? Н. Модестова попереджує, що вона торкнулася лише деяких аспектів творів серії «Мегрэ» і майже зовсім нічого не сказала про велику кількість соціально-психологічних романів, — вони ще чекають на свого дослідника.

Авторові даної книги можна закинути те, що, захопившись згаданою вище проблематикою, вона не звертає уваги на той факт, що поспішність Сі-

менона-письменника інколи негативно позначається на якості його творів.

Наводячи ряд оцінок буржуазних літературознавців, дослідниця, на жаль, жодним словом не згадує про ставлення до Сіменона з боку прогресивних французьких критиків. А читачеві цікаво було б довідатись, що більшість із них загалом досить високо оцінюють творчість цього письменника. Літературні оглядачі А. Стіль («Юманіте»), М. Моно і М.-Л. Баррон («Юманіте-Діманш»), М.-Л. Кудер («Франсувель») та інші не раз наголошували у своїх рецензіях на тому, що Сіменон викриває буржуазну дійсність, майстерно заглиблюється у психологічний світ героїв тощо. Не наведені також цікаві відгуки Л. Лакомб, Ж. Зіглер, П. Гамарра на різні твори Сіменона; нічого не сказано про ґрунтовну монографію Бернара де Фаллуа «Сіменон. Нарис творчості» (1961). Н. Модестова не згадує, за двома-трьома винятками, і радянських критиків, хоч майже до кожного перекладеного роману написані передмови, які в рецензованій книжці варто було б оцінити.

Говорячи про Мегре, не зайве було б згадати, що кілька років тому в Бельгії цьому літературному персонажеві поставили пам'ятник і Сіменон спеціально приїздив на церемонію відкриття.

Та в порівнянні з тим, що зробила Н. Модестова, ці зауваження, звісно, дрібні, бо книжка вийшла загалом і цікава, і корисна.

Французькі критики, зауважує Н. Модестова, або захоплюються Сіменonom, або зовсім його не визнають. По-різному ставляться до цього письменника і наші літературознавці. Сама Н. Модестова належить до тих, хто високо цінує творчість цього французького письменника. Її оцінки ґрунтуються на глибокому й докладному аналізі багатьох його романів. Тому, незалежно від нашого особистого ставлення до творчості Ж. Сіменона, ми не можемо не погодитися з кінцевим висновком дослідниці:

«Важливо те, що в усіх творах, і де-тективних, і психологічних... Жорж Сіменон виступає в лавах письменників реалістичного і гуманістичного напрямків. Важливо, що в той час, коли в де-

тективі Заходу оспівуються знелюднені герої «Чорної серії» Дюамеля, Сіменон лишається вірним своєму глибоко людському герою».

Вадим ПАЩЕНКО

РІКА ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛА

В. Гаккебуш. В сучасному польському театрі. Київ, «Мистецтво», 1972.

Сучасне театральне мистецтво викликає особливий інтерес дослідників. У багатьох країнах відбувається процес, який можна назвати своєрідним Ренесансом сцени. Дискусія про те, чи зможе театр вижити у добу кіно й телебачення, давно вже неактуальна. Виявилося, що жодне інше мистецтво не може дати того, що дає глядачеві живе спілкування з актором, той контакт, що народжується між сценою і залом протягом вистави.

Значними досягненнями можуть пишатися театри братніх соціалістичних країн. Невипадково у нас давно вже стали традиційними конкурси на кращі вистави творів драматургії Болгарії, НДР, Угорщини, Польщі. Наша преса широко інформує читачів про театральні новинки Праги, Кракова, Братіслави, Росток, Бухареста, Варшави. Друкуються численні оглядові статті, але монографічних досліджень про розвиток драматичного мистецтва соціалістичних країн у нас ще мало. Прогалину в цій царині — стосовно театрального процесу в Польській Народній Республіці — успішно заповнює змістовна праця українського режисера і театрознавця В. В. Гаккебуша «В сучасному польському театрі».

Відразу зауважимо, що характер книжки великою мірою визначило те, що В. Гаккебуш вдало поєднує в одній особі теоретика і практика театру. Багато

років він приділив дослідженню зарубіжної драматургії, спостереженням над її сучасним сценічним втіленням. Він постійно друкує розвідки про зарубіжне театральне мистецтво на Заході, про видатних драматургів і акторів різних країн. Його увагу протягом довгого часу привертає польський театр. Водночас режисерська практика автора допомагає йому глибоко відтворити суто сценічну сторону досліджуваної вистави, передати настрій і пластику кожної мізансцени, показати актора в русі, в динаміці. Розповіді про побачені на польській сцені п'єси настільки образні, емоційні та виразні в психологічному плані, що автор примушує читача дивитися на все власними очима, передає йому свою схвилюваність, енергійно веде за собою шляхом роздумів. Цікаво, що стилістика драматургічного матеріалу, про який ідеться в тому чи іншому розділі книги, певною мірою впливає і на авторську інтонацію — невимушену і тонко-іронічну в оповіді про комедії «ґалицького відлюдника» Александра Фредро, сповнену хвилювання і пафосу при аналізі спадщини великих романтиків, насичену пристрасстю або сухувату — залежно від того, чи мова йде про химерну, ускладнену драматургію Станіслава-Ігнація Віткевича (Віткаци), чи про популярного майстра психологічної школи Ежи Шанявського. Авторське співпереживання робить

особливо виразними ті сторінки, де В. Гаккебуш пише про творчо близький йому вистави, про режисерські принципи, які він сам поділяє.

Назва книжки «В сучасному польському театрі» вужча, ніж її дійсний зміст. Автор своєрідно побудував дослідження. Він не лише аналізує чи, сказати б, малює словом ті чи інші вистави, які бачив під час гастролей польських театральних колективів у Радянському Союзі або безпосередньо на сценах Польської Народної Республіки, а дає ґрунтовну сценічну передісторію більшості з них. У книзі накреслені основні тенденції польської національної сцени, показана обумовлена історичною специфікою самотність, неповторність її становлення. В. Гаккебуш зупиняється на питаннях, пов'язаних з творчістю провідних майстрів польської драматургії і дає портрети багатьох з них. Він розглядає проблематику п'єс Словацького і Красінського, Виспянського і Віткаци, показуючи водночас, яким було індивідуальне прочитання п'єс цих авторів режисерами різних поколінь, різних епох польського театру. Класична драматургія Польщі постає в дослідженні, як щось живе, тісно пов'язане з долею країни, як естафета прогресивних ідей і високих пристостей. Розповідь про інтерпретації комедій Фредри чи драм великих польських романтиків дає автору монографії можливість досить докладно зупинитися на таких проблемах, як створення у польському театрі шкіл поетичної комедії і поетичної романтичної драми, на проблемі романтичної акторської техніки, де «перебільшена емоціональність вміло поєднана з правдою життя», «належний емоціональний розмах збагачений багатолітніми надбаннями психологічного театру». Ця блискуча техніка приносить великий успіх акторам у п'єсах класичного репертуару, які десятиліттями не сходять зі сцени, стимулюючи нові ідейно-художні пошуки.

В. Гаккебуш висвітлює найважливіші віхи в історії польського театру — діяльність режисерів Станіслава Козьм'я-

на та Тадеуша Павліковського, Леона Шіллера та Юліуша Остерви. Спеціально розглядаються принципи «театру величезного», в якому розв'язуються масштабні громадсько-політичні проблеми, ставляться питання універсального гуманістичного змісту — в руслі «поетичного реалізму», високої емоційної стилістики. Автор зупиняється також на «психологічному реалізмі» театру «Редута», створеного у 1919 році, який популяризував на польській сцені систему Станіславського, «утвердив театр переживання в його сучасному аналітичному вигляді».

Історія і сучасність переплітаються у книзі українського дослідника. Він прагне показати нове тлумачення класики як результат довгого розвитку театральної традиції, як її новий, вищий етап або, навпаки, як спробу відштовхнутися від традиційного прочитання, віднайти своє, яке б примусило твір прозвучати свіжо й сучасно, заговорити з сьогодішнім глядачем мовою його уявлень про людину і світ. На цих шляхах на сучасний театр чатують перемоги і поразки. Це наочно доводить аналіз вистав, здійснених такими відомими режисерами як Адам Ганушкевич, Конрад Свинарський, Лідія Замков та інші. Особливо цікавими видаються сторінки, присвячені новим постановкам «Весілля» Виспянського, «якщо й не найкращої, то однієї з найбільш своєрідних п'єс у польській драматургії ХХ століття».

Важливою рисою, притаманною книзі В. Гаккебуша, є її полемічна загостреність, критичне, принципове ставлення до театрального сьогодення. Дослідник виходить у своїх оцінках сучасного польського театру з чітких методологічних позицій, не приймає сценічних рішень, де формальні пошуки стають чимось самоцілним.

Те, що автор монографії не схильний дипломатично згладжувати гострі кути, надає його праці особливої вартості. Він забирає голос у дискусії про те, яким повинен бути театр нової Польщі, обстоюючи принципи справж-

ньої народності мистецтва, його партійної наступальності, інтелектуалізму і соціальної ангажованості. Яким би не був той чи інший спектакль — сповненим фантазії, яскравої театральності або стриманим в своїх барвах, суворо побутовим і т. п. — він має бути ясним за думкою, життєвим в своїй основі. З цих принципів виходить В. Гаккебуш, характеризуючи гру польських акторів. Він тонко малює портрети Казімежа Опалінського, Мар'яна Вижииковського, Адама Ганушкевича, Зоф'ї Мрозовської, Галини Миколайської, Зоф'ї Малинич, Яніни Романувни, багатьох інших. Вдало розкриває він багатогранний талант Густава Голубека, якого вважає «володарем дум театральної аудиторії сучасної Польщі», бо цей актор вміє «сформулювати і висловити на сцені кращі моральні устремління нашого сучасника». Серед молодих акторів автор книги виділяє Зоф'ю Куцувну, виконавицю таких різнопланових ролей, як Іоанна у п'єсі Б. Шоу «Свята Іоанна» і Молода у «Весіллі» Виспянського, актрису, що цілком перевтілюється на сцені, «де вона не існує, існують лише створені нею образи». Цікаво, що Куцувну автор ставить поряд з Голубеком, який краще, ніж будь-хто, володіє мистецтвом відходити на дистанцію від створеного образу. Між цими двома манерами гри, на думку Гаккебуша-режисера, нема прірви, вони обидві можливі навіть в рамках одної вистави.

Звичайно, нам не хотілося б, щоб у читача склалося враження, начебто книга В. Гаккебуша позбавлена будь-яких вад. Спірні моменти присутні, наприклад, у тлумаченні деяких п'єс, зокрема творів Віткази (Віткевича), у твердженні, що театр одного актора народився у Польщі з нелегальних вистав часів окупації — це характерне для новітнього театру явище взагалі, і його коріння більш універсальне. Шкода, що в книзі про театр наших днів сучасна польська драматургія посідає досить скромне місце. Хотілося б більше дізнатися про значення таких видатних драматургів, як Л. Кручковський, для польської сцени. Можливо, варто було б докладніше розглянути поетичний театр Т. Ружевица, явище таке ж небуденне і своєрідне, як теорія і практика видатного діяча сцени Е. Гротовського, експерименти якого викликали просто-таки сенсаційний інтерес в усьому світі.

Але, врешті-решт, ми оцінюємо книги за те, що в них є, а не за те, чого в них бракує. Монографія В. Гаккебуша заслуговує на схвалення і фахівців, і читачів, які цікавляться життям сучасного театру. Вона дає широке уявлення про повноводу течію театального життя Польської Народної Республіки, розкриває джерела успіхів митців братнього народу.

Кіра ШАХОВА

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА НА УКРАЇНІ

РІК 1973

Бібліографія книжкових видань

1. ПЕРЕКЛАДИ

АВСТРАЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ПРІЧАРД К. С. Буремні дев'яності. Роман. Переклад Л. Солонька. Київ, «Дніпро», 480 с., 150 000 прим.

АМЕРИКАНСЬКА ЛІТЕРАТУРА (США)

ДІСНЕЙ У. Бембі. Казки про тварин та про людей. Переказ В. Коротича. Київ, «Веселка», 43 с., 400 000 прим. Зміст: Бембі. Білосніжка та семеро гномів. Пітер Пен.

ЛОНДОН Д. Мартін Іден. Роман. Переклад М. Рябової. Вступна стаття В. Неділька. Київ, «Молодь», 336 с., 150 000 прим.

ЧІАРДІ Д. Джон Джей Скуїш та скрипаль Ден. Казка про коника та мурашку. Переклад О. Мокровольського. Київ, «Веселка», 20 с., 48 000 прим.

ЧІВЕР Д. Буллет-парк. Роман та оповідання. Переклад І. Лещенка. Київ, «Радянський письменник», 267 с., 115 000 прим.

Зміст: Буллет-парк. Роман. Оповідання: Ангел на мосту. Бригадир і вдова. Гольф-клубу. Плавець. Метаморфози. Клементина. Побачення. Будиночки на березі моря. Океан. Ціотлива Кларисса. Щасливий випадок.

АНГЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

БАРРІ ДЖ. Пітер Пен і Венді. Поезія-казка. Переклад В. Митрофанова. Київ, «Веселка», 185 с., 30 000 прим.

ЕНГЛАНД ДЖ. Нумо дружити! Вір-

ші. Переклад Г. Люлька. Київ, «Веселка», 16 с., 108 000 прим.

КОНАН-ДОЙЛ А. Оповідання про Шерлока Холмса. Переклад М. Дмитренка. Київ, «Веселка», 300 с., 10 000 прим.

СКОТТ В. Квентін Дорвард. Роман. Переклад А. О. Білецького та Н. О. Білецької. Літ.-критична стаття О. Білецького. Київ, «Молодь», 426 с., 65 000 прим.

ЧАПЛІН С. День сардини. Роман. Переклад П. Шарандака. Київ, «Дніпро», 247 с., 150 000 прим.

ЛІТЕРАТУРИ АФРИКИ

АБРАГАМС П. Дорогою грому. Роман. Переклад М. Харенка. Київ, «Дніпро», 231 с., 115 000 прим.

АБРАГАМС П. На поклик волі. Поезія. Переклад В. Митрофанова. Київ, «Молодь», 260 с., 30 000 прим.

БЕЛЬГІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ШЕЙНЕР А. Лихо доктора Лорейса. Довговухий фламандець. Романи. Переклад К. Квітницької-Рижової. Київ, «Молодь», 176 с., 100 000 прим.

БОЛГАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ДЖАГАРОВ Г. Пересторога. Вибрані поезії. Переклад Д. Білоуса та Д. Павличка. Вступна стаття Д. Білоуса. Київ, «Дніпро», 143 с., 3000 прим.

ДИЧЕВ С. Шлях до Софії. Роман. Переклад А. Лисенка. Київ, «Дніпро», 450 с., 150 000 прим.

МАРТИНОВ З. Хлопчик з маленько-

го міста. Повість. Київ, «Веселка», 180 с., 65 000 прим.

Зміст: З чистим серцем. Переклад А. Литвин. Містечко в горах. Переклад Н. Бойко і Н. Ленъ. Білий бузок. Переклад М. Малаша.

СТАНЕВ Л. Засніжений міст. Роман. Переклад Л. Копиленка. Післямова С. Калінічева. Київ, «Радянський письменник», 206 с., 65 000 прим.

ЛІТЕРАТУРИ ІНДІЇ

МІТРО К. Бхомбол-ватажок. Повість. Переклад М. Сидоренка. Київ, «Веселка», 152 с., 50 000 прим.

ШАНКАР. Слон Харі. Оповідання. Переклад В. Пономарьова. Київ, «Веселка», 43 с., 30 000 прим.

Зміст: Слон Харі. Слониха Малаті і кокосовий горіх. Сат і Бабу. Ватажок. Паппі. Чанду.

ІТАЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

МАЛАПАРТЕ К. Капут. Роман. Переклад П. Соколовського. Київ, «Радянський письменник», 230 с., 115 000 прим.

РОДАРІ Д. Торт у небі. Казка. Переклад А. Собуцького. Київ, «Веселка», 78 с., 65 000 прим.

ЧЕККЕРІНІ С. Помилуваний смертю. Повість та роман. Переклад К. Бочарникової та С. Нікіташенка. Післямова К. М. Тищенко. Київ, «Радянський письменник», 290 с., 115 000 прим.

Зміст: Після гніву. Повість. Помилуваний смертю Роман.

КУБІНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ОТЕРО Л. Ситуація. Роман. Переклад В. Хазіна. Київ, «Дніпро», 267 с., 115 000 прим.

НІМЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

ГЕЙНЕ Г. Вибрані твори. У 4-х томах. За ред. Л. Первомайського. Передмова Й. Дейча, Т. І. Поезії. Київ, «Дніпро», 430 с., 20 000 прим.

ГЕЙНЕ Г. Вибрані твори. У 4-х томах. Т. 2. Подорожні картини. Переклад О. Словенко, С. Сакидона. Ю. Лісняка за ред. Л. Первомайського. Київ, «Дніпро», 447 с., 20 000 прим.

МАНН Т. Будденброки. Роман. Переклад Є. Поповича. Передмова В. Скуратовського. Київ, «Дніпро», 591 с., 150 000 прим.

РАСПЕ Е. Пригоди барона Мюнхаузена. Для дітей переказав К. Чукотський. Переклад з рос. вид. М. Шестопала. Київ, «Веселка», 16 с., 58 000 прим.

НДР

БРЕХТ Б. Копійчаний роман. Матінка Кураж та її діти. Кавказьке крейдяне коло. П'єси. Переклад Ю. Лісняка, М. Зісманз, В. Митрофанова. Передмова Д. Затонського. Київ, «Дніпро», 528 с., 150 000 прим.

БРУКНЕР К. Золотий фараон. Гробниці. Шукачі пригод. Дослідники. Переклад К. Гловацької. Київ, «Молодь», 178 с., 115 000 прим.

ЗЕГЕРС А. Подорож. Історія одного кохання. Повість. Переклад Ю. Михайлюка. Київ, «Молодь», 106 с., 65 000 прим.

ЗЕГЕРС А. Сьомий хрест. Роман. Переклад П. Факторовича. Вступна стаття В. Скуратовського. Київ, «Дніпро», 367 с., 30 000 прим.

МЕЙНК В. Загибель воїнів-ягуарів. Роман. Переклад М. Ігнатенка. Київ, «Веселка», 276 с., 30 000 прим.

МЕЙНК В. Сальві. Повість. Переклад В. Василюка. Київ, «Молодь», 106 с., 50 000 прим.

ШРАЙЕР В. Жовта акула. Роман. Переклад М. Дятленка. Київ, «Радянський письменник», 235 с., 115 000 прим.

ФРН

КРЮС Д. Машина, що вмів говорити. Оповідання. Переклад З. Кундіренко. Київ, «Веселка», 31 с., 115 000 прим.

ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

БОРУНЬ К. Поріг безсмертя. Наук.-фантаст. повість. Переклад Є. Литвиненка. Київ, «Веселка», 245 с., 30 000 прим.

ДАРОВСЬКА З. Таємниця п'ястівських орлів. **ЗЕМСЬКИЙ К.** Партитура злочину. **КВАШНЕВСЬКИЙ К.** Загибель судді Мрочека. Повість. Переклад Р. Вишневського і А. Заблоцького. Київ, «Дніпро», 336 с., 65 000 прим.

ДИГАТ С. Діснейленд. Роман. Переклад Ю. Попсуєнка. Київ, «Молодь», 189 с., 65 000 прим.

ДОЛЕНГА-МОСТОВИЧ Т. Щоденник пані Ганки. Роман. Переклад В. Ланда. Київ, «Радянський письменник», 301 с., 65 000 прим.

ЗБИХ А. Ставка більша за життя. Роман. Ч. 3. Переклад М. Дуркевича. Київ, «Радянський письменник», 239 с., 115 000 прим.

ЦЕНТКЕВИЧ А., ЦЕНТКЕВИЧ Ч. Що з тебе виросте, Фрітьофе? Поезія про Нансена. Переклад Й. Брояка. Київ, «Молодь», 210 с., 30 000 прим.

РУМУНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

СТАНКУ З. Гра зі смертю. Роман. Переклад М. Чищевго. Київ, «Дніпро», 224 с., 150 000 прим.

СТАНКУ З. Злочин банкіра Другана. Роман. Переклад І. Кушнірика. Київ, «Радянський письменник», 365 с., 100 000 прим.

СЕРБО-ЛУЖИЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЛУЧИННИЙ П'ЄТР. Казки лужицьких сербів. Переклад Д. Меденція. Київ, «Веселка», 166 с., 65 000 прим.

ТУРЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

ГЮНТЕКІН Р. Н. Чаликушу. Роман. Переклад Г. Халимоненка. Київ, «Дніпро», 344 с., 200 000 прим.

УГОРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ПЕТРОВАЦ І. Доки зійде сніг. Переклад К. Лустіга. Київ, «Молодь», 228 с., 30 000 прим.

ФЕХЕР К. Мені ніхто не надсилає листів. Повість. Переклад М. Лембана. Київ, «Веселка», 79 с., 30 000 прим.

ФРАНЦУЗЬКА ЛІТЕРАТУРА

ВЕСТФАЛЬ Е. Маніфестація. Роман. Переклад та післямова В. Пашенка. Київ, «Радянський письменник», 167 с., 65 000 прим.

ВІЙОН Ф. Великий Тестамент та інші поезії. Переклад та передмова Л. Первомайського. Київ, «Дніпро», 186 с., 8000 прим.

СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ А. Твори. Переклад А. Жаловського. Передмова О. Ф. Київ, «Молодь», 353 с., 115 000 прим.

Зміст: Нічний політ. Планета людей. Військовий льотчик. Маленький принц.

ФЛОБЕР Г. Саламбо. Роман. Переклад Д. Паламарчука. Київ, «Дніпро», 262 с., 50 000 прим.

ШЕВАЛЬЄ Г. Клошмерль. Роман. Переклад П. Соколовського. Київ, «Дніпро», 295 с., 65 000 прим.

ЛІТЕРАТУРИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

СЛОВАЦЬКА:

ДУБЕЦЬКИЙ К. Майстри п'ятьох ліній. Переклад В. Луцкевича і П. Луцкевича. Київ, «Веселка», 30 000 прим.

ЄСЕНСЬКИЙ Я. Жених та інші новели. Переклад Г. Пашко. Вступне слово В. Житника. Київ, «Дніпро», 235 с., 30 000 прим. Зміст: Жених (Шкіц). Пантофля. Еленка (Нарис). Пані Рафікова. Кінець кохання. Кадриль (Епізоди з містечкового життя). Раби. Бал-маскарад. Кокетка. Сонячна купіль та інші новели.

ПЛАВКА А. Жага любові. Майже роман одного життя. Переклад Д. Андрухів. Київ, «Дніпро», 213 с., 50 000 прим.

ЧЕСЬКА:

БЕЗДЄКОВА З. Звали мене Лені. Повість. Переклад В. Житника. Київ, «Веселка», 112 с., 80 000 прим.

ОЛЬБРАХТ І. Сумні очі Ганни Караджичевої. Повість. Чудо з Юлчею. Оповідання. Післямова Н. Копистянської. Ужгород, «Карпати», 224 с., 65 000 прим.

ЧІЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

КОЛОАНЕ Ф. Дорога китів. Переклад Л. Олевського і А. Григорука. Київ, «Веселка», 65 000 прим.

ШВЕДСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЯНСОН Т. Диво-капелюх. Повість. Переклад О. Сенюк. Київ, «Веселка», 136 с., 30 000 прим.

ЛІТЕРАТУРИ ЮГОСЛАВІЇ

СЕРБО-ХОРВАТСЬКА:

АНДРИЧ І. Притча про візирого слона та інші новели. Переклад і вступна стаття І. Ющука. Київ, «Дніпро», 331 с., 30 000 прим. Зміст: Шляхи. Обличчя. На березі. Красивиди. Гадюка. Смерть у синановій текії. Сповідь У холодній. Мустафа Маджар. Жарт у Самсариному заїзді та інші новели.

ВИТЕЗ Г. Чорна пантера. Казка. Переклад Ю. Чикирисова. Київ, «Веселка», 16 с., 115 000 прим.

ЯПОНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

МІЦУЯ М. Песик Сіро. Казка. Переклад І. Дзюба. Київ, «Веселка», 22 с., 65 000 прим.

НАЦУМЕ СОСЕКІ. Ваш покірний слуга Кіт. Роман. Переклад І. Дзюба. Київ, «Дніпро», 454 с., 30 000 прим.

СЛОВЕНСЬКА:

ІНГОЛИЧ А. Таємне товариство ПГЦ. Повісті. Переклад В. Соботовича. Київ, «Веселка», 126 с., 30 000 прим.

ЗБІРКИ

Байки зарубіжних байкарів. У переспівах та перекладах М. Годованця. Автори передмови Є. Гінзбург, С. Крижанівський. Київ, «Дніпро», 319 с., 16 000 прим.

Твори світової драматургії. Збірник п'єс. Київ, «Мистецтво», 164 с., 3 000 прим. Зміст: **Шоу Б.** Учень диявола. Переклад М. Овруцької. **Гарсія Лорка.** Чарівна чоботарка. Переклад Л. Олевського, М. Москаленка.

2. ПРАЦІ З ПИТАНЬ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛЕВІНСЬКА С. І. Юліуш Словацький. Життя і творчий шлях. Київ, Вид-во Київського ун-ту, 148 с.

ЛИДСКИЙ Ю. Я. Творчество Э. Хемингуэя, Київ, «Наукова думка», 433 с.

ЛУК'ЯНОВА В. П. Голоси демокра-

тичної Німеччини. Поезія Е. Арендта, С. Гермліна, Ф. Фюмана, Й. Бобровського, Київ, «Наукова думка», 160 с. (АН УРСР. Ін-т літератури).

МОДЕСТОВА Н. А. Комиссар Мегрэ и его автор. (Социально-психологический детектив Ж. Сименона). Киев, Изд-во Киевского ун-та, 181 с.

Бібліографію складала Зоя МАХЛІНА

РУМУНСЬКІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІ ПРО КЛАСИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У Румунії дедалі зростає інтерес до української класики, насамперед до творчості Т. Г. Шевченка¹. Про нього захоплено відгукувався ще Доброджану-Гері (90-і роки минулого століття), про нього з любов'ю писали Михайл Садов'яну й Валеріу Чобану в 1950—1960 рр. Ґрунтовно вивчається також творчість Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської.

Румунському перекладові книжки І. Франка «Коли ще звірі говорили» передуює передмова Ігоря Лемнижа. Характеризуючи творчість письменника, Лемниж зазначає: «Франко не писав як-небудь і для кого-небудь, він писав для народу, для того середовища, з якого сам походив. Його повісті, присвячені робітничому класові, вирізняються високим драматизмом і належать до перших творів на цю тему в світовій літературі».

Румунський літературознавець пише також про перекладацьку активність класика української літератури. «Саме завдяки Франкові, — підкреслює він, — видатні письменники з усіх кінців світу — давні й сучасні — заговорили милозвучною українською мовою».

У перекладах Франкових казок, здійснених В. Кордуном, збережено стильо-

ві особливості українського фольклору. Перекладач знайшов адекватні засоби виразу. Майстерність перекладу особливо відчутна в казках «Лисиця і Журавель», «Лисиця і Рак», «Ослик і Лев».

Інші грані творчості письменника підкреслено в передмові В. Крестовського до румунського видання «Оповідань» І. Франка. Крестовський відзначив самобутність реалізму І. Франка, звернув увагу на революційний демократизм письменника. Посилаючись на новели з в'язничного життя («До світла», «На дні») та на поетичну збірку «Тюремні сонети», він підкреслює, що проза й поезія І. Франка народжувалися у вирі соціально-політичних подій. Збірку «З вершин і низин» румунський дослідник називає вершиною лірики письменника. Завдяки революційному пафосові вона «була великим кроком уперед в еволюції української поезії після Шевченка».

Загальний висновок літературознавця: «Твори письменника-революціонера відіграли важливу роль у боротьбі за реалізм в українській літературі... Літературна спадщина Франка ніколи не втратить свого значення».

Цікава й стаття Павела Мокану «Іван Франко» («Ревіста бібліотечилор», № 4. 1966), що відрізняється від попередніх більшою ґрунтовністю й масштабністю. Дослідник пише про Франка, як про всебічно обдарованого письменника, від-

¹ Див. статтю «Румунія про «справедливого Тараса» (журнал «Радуга», № 5, 1964).

даного ідеалам революційної демократії, полум'яного борця за соціальне й національне визволення українського народу. Мокану називає І. Франка найкращим продовжувачем традицій Т. Г. Шевченка. На підтвердження цього він підкреслює символічне значення вірша «Каменярі».

Автор статті зазначає, що в творчості І. Франка глибоко реалістично відбите сучасне йому життя, складні соціальні суперечності, особливо — між експлуататорами й експлуатованими. Мокану зупиняється на зображенні індустріального пролетаріату в таких творах, як «Ріпник», «Вівчар», «Боа констріктор» і «Борислав сміється», зазначаючи, що тут зображено нові форми класової боротьби пролетарів.

Особливу увагу літературознавець приділяє драматургії письменника, зокрема його драмі «Украдене щастя», характеризуючи її як унікальний твір українського критичного реалізму.

«У нашій країні, — пише Мокану, — творчість Франка широко відома й користується великою повагою», — і наводить такі факти, як постановка «Украденого щастя» в Бухарестському Національному театрі, видання збірок Франкових творів: «Муляр» («Зидарул», 1949), «Свинська конституція» («Доуе конституций», 1953), «До світла» («Спре лумине», 1956), «Оповідання» («Повестир», 1956) і «Коли ще звірі говорили» («Кинд анімалеле ворбеау», 1958).

У 1963 році в Румунії вийшла збірка Михайла Коцюбинського «Новели й повісті» («Нувеле ши повестир», 1963). Передмова характеризує Коцюбинського як видатного представника українського критичного реалізму, майстра характерів і пейзажів, талановитого оповідача, відданого своїм демократичним ідеалам. Тринадцять уміщених у збірці оповідань перекладали В. Кордун, Н. Мервяну та Е. Михайчук.

До великого тома творів Лесі Українки «Пророчі вогні» («Луміне вестітоаре», 1963) ґрунтовну післямову написала Magdalena Laslo. Спираючись на оцінки

І. Франка, на дослідження радянських літературознавців та на власні спостереження, Laslo прагнула визначити провідні лінії в творчості Лесі Українки:

«Найхарактернішою рисою її таланту, — сказано в післямові, — є відданість дії — широка, мобілізуюча. Фаустівський вислів «Спочатку було діло» міг би служити епіграфом до всієї її творчості». «Мотив мужності, боротьби, — пише дослідниця, — лягає в основу всієї ліричної та ліро-епічної творчості поетеси». На підставі наведених Laslo першої та трьох останніх строф вірша «Слово, чому ти не твердая криця...», (які, мабуть, цитуються у власному перекладі, бо в перекладеній С. Делчіу добірці цього вірша нема), Laslo так тлумачить поетичну концепцію Лесі Українки: «Справжня поезія — це не звичайна квітка, не чарівна казкова пташка і не фантастична зірка, а, насамперед, шабля, піднята проти тиранів».

Творчість Лесі Українки Laslo оцінює як «величний гімн життю». Принцип «*Contra spem spero*» лягає в основу багатьох поетичних циклів, написаних у різний час, зазначає дослідниця, і в цьому принципі виявляються не зневіра та відчай, а твереза оцінка соціальних життєвих обставин, усвідомлення складності боротьби. Душевна напруга ліричного героя — свідчення глибокої занепокоєності поетеси долею країни й народу.

С. Делчіу з любов'ю, талановито переклала вірші української поетеси, відчувала й зуміла донести до серця й свідомості румунського читача найтонші нюанси її поезії.

В Румунії було видано збірку Василя Стефаника «Кленові листки» («Фрунзе де арцар», 1958). Переклади П. Садвяну й В. Кордуна справляють гарчє враження. Вчитуючись у соковитий, насичений народним дотепом діалект, перекладачі зуміли дібрати відповідні румунські вирази й звороти, зберегти те, що, здавалося б, не піддається перекладу.

В анотації до збірки творів Ольги Кобилянської «Земля» («Пеминт», 1964) звернено увагу на провідну тему її тво-

рів, подано загальну оцінку її творчості. Упорядники пишуть, що найкращі твори О. Кобилянської присвячені «селянству з його злиднем і пригніченим, сповненим марновірства й забобонів життям», що «тема землі, тема перетворення власника землі на раба своєї власності знайшла оригінальне втілення в інтерпретації письменниці». Роман «Земля» вони називають «новим щаблем у розвитку класичної української прози» після прози П. Мирного та І. Франка і далі зазначають: «Глибоке проникнення

в психологію героїв, постановка комплексних проблем, розв'язання їх у душі реалізму, повага й симпатія до людини праці, гуманізм, любов до природи й мистецький талант — це характерні риси творчості Ольги Кобилянської».

Інтерес до класиків української літератури в Румунії зростає, а водночас зростають і кадри кваліфікованих перекладачів, збільшується кількість перекладних видань.

Григорій ВОРОНА

Полтава.

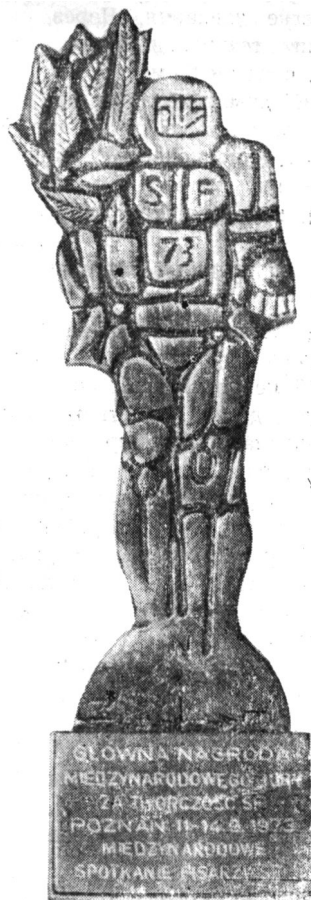
Зустріч письменників-фантастів

Проблемам розвитку наукової фантастики була присвячена II Міжнародна зустріч письменників-фантастів соціалістичних країн, яка нещодавно відбулася в польському місті Познані. (Перша така зустріч була скликана два роки тому в Будапешті).

У Познанській зустрічі взяли участь близько 40 делегатів з Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Радянського Союзу, Румунії, Угорщини, Чехословаччини. До складу радянської делегації входили Борис Кабур (Вільнюс), Юрій Кагарлицький і Єремей Парнов (Москва), Олександр Шалімов (Ленінград) та український письменник Володимир Владко (керівник делегації).

Перед учасниками зустрічі виступили з доповідями Юрій Кагарлицький, Чеслав Хрущевський, Петер Куцка, Йон Хобан. Письменники, що пишуть у жанрі наукової фантастики, прийняли спільну Декларацію.

Обране на познанській зустрічі Міжнародне журі відзначило головними нагородами «Золотий космонавт» Станіслава Лема та Чеслава Хрущевського (Польща) і Володимира Владка (СРСР). Серед відзначених грамотами видавничих колективів — українські видавництва «Веселка» і «Молодь».

Головна нагорода Міжнародного журі за творчість у жанрі наукової фантастики. Познань 11—14. IX. 1973 р. «Золотий космонавт» (праця скульптора Юзефа Нопчинського),

ЮГОСЛАВСЬКИЙ ТЕАТР

НА РОЗПУТТІ

Йдучи назустріч пропозиції журналу «Всесвіт» написати статтю про сучасний югославський театр, я, звичайно, усвідомлював, що беру на себе нелегке завдання. Через складність наших театральних справ я вибудував, сказати б, монтаж, який містить у собі думки не лише мої, а й інших югославських театрознавців. Мое завдання дещо полегшує театральна анкета, яку я провів деякий час тому, як редактор літературного журналу «Кораці», і яка почасти дала відповідь на питання, що цікавлять українського читача.

Ця анкета цікава ще й тому, що численні прогресивні висловлювання у ній невдовзі знайшли підтвердження у відомому Листі товариша Тіто й Виконавчого бюро СКЮ, — документі, який, коротко кажучи, має на меті впорядкувати всі сфери суспільного життя, зокрема сферу мистецьку. У нас тепер чимало уваги приділяють стабілізації — і не тільки в економіці, а й в ідеології, але становище в нашому театрі поки що не стало об'єктом спеціальних дискусій. Саме тому доводиться говорити про нього, так би мовити, ретроспективно: по-перше, тому, що лібералістсько-анархістський дух ще живий, а по-друге, тому, що оновлення театального репертуару ще тільки пе-

редбачається як наслідок прагнення соціалістичного суспільства звільнитися від різного роду помилок.

Публікуючи анкету, я не збирався надміру драматизувати нашу театральну ситуацію, але й не хотів діяти на руку прихильникам так званих «нових тенденцій» («антидрами», «театру жаху», «хеппенінгу» і т. п.). Досить того, що «новий дух» всіляко рекламує бульварна преса. Водночас я уникав дещо загального і патетичного слова «криза». Я констатував, що з театром у нас відбуваються дивовижні речі, що так звані нові естетичні, етичні й ідеологічні форми найчастіше не мають нічого спільного ні з соціалізмом, ні з мистецтвом взагалі. Отож я вирішив поговорити про це відверто, тверезо, критично, з комуністичних позицій.

Перед тим, як поставити запитання в анкеті, я з полемічною метою навів деякі приклади, зокрема, приклади, пов'язані з репертуаром. Тут очевидна орієнтація не лише на сумнівні західні зразки, а й на п'єси, в яких тенденційно витлумачено національну тематику. Наприклад, у найстарішому в Сербії Крагуєвацькому Театрі Йоакіма Вуїча на репертуарі позначилися міщанські і націоналістичні смаки. Із п'яти п'єс, що ввійшли до сезону 1970—1971 року, три мали виразне націоналістичне забарвлення. Тим самим ставилося під сумнів не тільки мистецтво, а й здорове

національне почуття. Ми докотилися до ситуації, за якої все можливо, дійшли до цілковитої втрати критеріїв і будь-якого контролю, до псевдосвободи, коли стали можливими різного роду зловживання. Так, відчувши сприятливий клімат, відомий модерніст Бора Чосич виступив з новою п'єсою «Серб охоче йде в солдати», яку одразу ж кинулися ставити всі, бо в ній на казарменому жаргоні говорилося про молодецтво (?) сербського воювача часів першої світової війни! Та після того, як ця п'єса витримала півсотні, а то й сотню вистав, вибухнув скандал: виявилось, що це суцільний плагіат, компіляція з текстів різних авторів, у першу чергу, четника Драгіша Васича і Драже Михайловича, цього ідеолога четників, фашистського прихвостня й військового злочинця. В Хорватії теж мали місце фальсифікування вітчизняної історії й прямі напади на єдність наших народів під гаслами національної свободи.

Епігонське тяжіння до «модерної», проте безперспективної сценічної поезії інколи призводило до інфантильних, але частіше до відверто антисоціалістичних маніфестацій — так само як і наслідування вульгарної західної моди. Намагання будь-що перебувати «новими тенденціями» не лише далеке від справжніх пошуків і відкриттів, а й просто-таки шкідливе і для театру, і для суспільства. Адже крім бездарних текстів, нашіпгованих буржуазністю й націоналізмом, на сцені югославських театрів потрапив і хаос пустопорожніх та безглузких новацій (еротика, секс, стриптиз, насильство, світлове й звукове трюкацтво, декоративні псевдовідкриття, режисерські й акторські ребуси тощо), які з новітнім театром і з театром взагалі не мають нічого спільного.

Чого може театр чекати й на що сподіватися від письменників на кшталт Бори Чосича? Яких справді прогресивних починань? Якого героя, якої ідеї, якої форми і змісту?

Відповідь на це ми можемо знайти не тільки в п'єсах на зразок «Серб охоче йде в солдати», а й в «югославській версії» хіппі-наркоманської американської п'єси «Волосся» (автором цієї версії є той самий Бора Чосич). Ця галасливо розрекламована анти-театральна нісенітниця з відомства «театру паніки й жаху», за визнанням самих її «творців», має на меті позбавити глядача здатності думати, прагне розбудити в ньому тваринні пристрасті й інстинкти. Епідемія «паніки й жаху», започаткована п'ять—шість років тому на Белградському міжнародному театральному фестивалі (БМТЕФ) режисером Віктором Гарсією і письменником Фернандо Арабалем, часто визначала сценічну кон'юнктуру. То була беззастережна капітуляція творчого духу, розгул спотвореної моралі й антигуманістичної ідеології. Тільки в такій ситуації могло статися, що вулиця, власне, Нью-Йоркські і лондонські околиці з усім їх смородом, вдерлася до храму Мельпомени. Ця епідемія настільки захопила наш театр, що й славну Народно-визвольну боротьбу почали тлумачити... тими ж сценічними засобами. Так вчинили, наприклад, у Тітово-Ужице з п'єсою «Ломача» її дванадцять(!) авторів, імітуючи той запаморочливо-жахливий «театр», який і в мистецтві, і в революції затуманює все найкраще і найсвятіше. В такому театрі акторові відведена роль, можна сказати, робота, мова його перетворена на невизначні звуки, а режисер стає диктатором-садистом, який глумиться і з актора, і з глядача.

Хибно використавши можливості нашого мистецтва, такий театр перетворився на свою потворну карикатуру, став, по суті, запереченням себе самого.

Тепер коротко про запитання, які я поставив у згадуваній анкеті:

1. Після всього, що дала нашому театрові (чи, навпаки, відібрала у нього) антидрама, після «театру паніки й жаху», хіппівських еротичних

вистав типу «Волосся» й «Калькутта», після інших «нових тенденцій», на що він може сподіватися у найближчому та подальшому майбутньому: на цілковитий розрив зі своїми класичними традиціями, на поступове повернення до них (тобто до самого себе) чи на щось інше, скажімо, на постійні чи тимчасові «віяння» все новіших і новіших тенденцій?

2. Мистецтво сучасного Заходу все енергійніше насичує гостра політична тематика. Про політизацію західного мистецтва свідчать численні факти... Яке значення має участь театру в жорстокій боротьбі ідей нашого часу, і що в цьому напрямі може й повинен робити театр у соціалістичній країні, зокрема в нашій?

3. Що дала сучасна югославська драматургія югославському театрові (які теми, зміст, ідеї, форму, яких героїв?) і в чому вона не задовольнила вимоги театрального мистецтва, глядача і епохи?

А ось і найхарактерніші відповіді. які я одержав і які, може, і не торкаючись безпосередньо нашої театральної ситуації, показують, що нам є на що сподіватися, тому що багато хто з наших видатних театральних діячів зберігає конструктивні й здорові позиції:

«Театр не фабрика, а місце, де відтворюється життя. Життя ж не вкладається в рамки товарних відносин. Нерозум, який ґрунтується на ринковій психології, вважає, ніби так звані «нові тенденції» потрібні театрові, щоб він міг існувати в комерційній стихії, міг витримати ринкову конкуренцію. Якби це справді виявилось основним змістом театру, він давно б уже зник. Театр не може бути товаром — він є насущною потребою людської природи... Якщо в усіх цих «нових тенденціях», у «калькуттських» роздяганнях і партерних розумуваннях Александра Поповича¹, в беккетівському вакуумі і є щось від життя, — то тільки туга за ним. Але справжнього життя в них немає...

У нас на сцені з'являється навіть те, що взагалі не гідно сцени. Просто

дивовижно, як мало повноцінних текстів. Якісь конструкції, а справжнього життя — нема! Фрази, притчі, метафори, а живих людей — нема! Немає думок, емоцій, живих людей, доля яких сама була б метафорою...

(Стево ЖИГОН, актор і режисер Югославського драматичного театру в Белграді.)

«Театр не загине... Він існуватиме, поки на землі житимуть люди. В особливих формах він існуватиме навіть у першій колонії землян на Місяці та на орбітальних станціях. Він потрібен людям, як повітря, як їжа, як сон. Театр — це каталізатор суспільних процесів... Можна сказати, що в процесі постійного оновлення, якому підлягає все на землі, театр більше змінює свою форму, ніж зміст. Мені здається, що новий підхід до театру, нове ставлення до нього з боку демократичного суспільства, а також поява доступного театру зробіть можливим і відродження його сутності або хоча деяких її елементів Революційний крок театру в Лесковаці, наприклад, вже за один сезон привів до перспективних наслідків...²

Усі «нові тенденції» насправді не нові. Деякі з них певний час становили справжню загрозу для театру й доброго смаку. На щастя, в житті, як і в театрі, перемагають сильніші духом...

У нас вважалося, що Революція сама по собі принесла численні рішення, і, здавалося, багато тем, які нам пропонує політичний театр, ми вже розв'язали. З деякими темами воно й справді так. Проте ще залишився великий простір для творчості. Одна з причин того, що театральні зали напівпорожні, полягає в тому, що спектаклі не йдуть у ногу з життям. Винятком є тексти Радивоє Лове Люкича, драма Приможо Козака, а також деякі комедії Фадила Хаджича... Драма в нас завжди пленталася позаду, що й не дивно, бо майже всі наші п'єси мають свої іноземні прототипи. В нашому театрі домінують античні, міфологічні й історичні герої, немає лише нас самих — і з цього погляду наша драматургія і наш театр є дзеркалом минулого. Керівництво наших театрів роками віддає перевагу саме такому репертуару. Неприпустимо, що на роковини нашої Революції й Паризької комуни в ре-

¹ Александр Попович (нар. 1929) — автор численних п'єс, виконуваних на сценах югославських театрів.

² Лесковаць — місто на півдні Сербії, в якому успішно проведено експеримент з «безкоштовним театром» (за принципом дотацій та відрахування процентів від особистих прибутків громадян).

пертуарах наших театрів можна по-
дибати все, починаючи з біблії аж до
«Вогнів святого Домініка». І немає
жодної п'єси на тему Народно-виз-
вольної боротьби! Список творів, за-
пропонованих на цьогорічний фести-
валь, ідеально віддзеркалює хаос й
абсолютну втрату відчуття ситуації й
епохи...

Ми чекаємо на повернення театру
до самого себе. Сподіваємося, що цей
час не за горами. Зрозумівши вимоги
громадськості, письменники поверну-
ться до нашої сучасності, до реорга-
нізації елітарних театрів (які, на
жаль, існують, хоча й живуть на кошти
трудящих), повернуться й публіка
до театру, який повинен стати й ста-
не дзеркалом нашої сучасності...

**(Душан МИХАЙЛОВИЧ, режисер
і викладач Академії театру, кіно,
радіо й телебачення в Белграді.)**

«Треба відмежувати справді пере-
дове від постановгардного охвістя.
Якщо «театр паніки й жаху» позба-
вив сцену необхідної врочистості й
завдав удару по почуттях, то він зро-
бив це лише для того, щоб довести
глядача до екстазу. Роздягання на
сцені не становить собою чогось ново-
го. Це робив ще Арістофан у своїй
«Лісістраті» — але «за Арістоте-
лем» «Нові тенденції», які епатують
почуття під гаслом «абсолютного»,
«тотального» театру, можна до кінця
матеріалізувати хіба що в цирку, бо
лише там «живі леви можуть розтер-
зати християнина» на очах усієї публі-
ки!..

Я за зміни швидкі, але якісні. Я не
за архаїчні «фабули», а за міцний те-
атральний імпульс, спрямований до
людини як основної цінності того, що
зветься життям! Театр ніколи не по-
ривав і не поривав з класичним зміс-
том. Якщо він і поривав з чимось, то
лише з певними формами. Театр зав-
жди повертався «до самого себе». Водночас не забувайте: театр — це
мистецтво, яке ніколи не зраджувало
себе... Поки існує життя, існува-
тиме й театр...

Театр у соціалістичній країні? Це
дуже складне питання. Поки не пере-
може революція, театр неодмінно по-
винен святкувати успіхи й ганьбити
ворога. Театр — це бомба революції.
А сьогодні театр повинен бути стиму-
лом до розв'язання ідеологічних про-
блем, інструментом нещадного викри-
ття міщанського мислення. В цьому
розумінні добрим прикладом є росій-
ська і радянська драматургія, яка ба-
гато зробила як до Жовтня, так і піс-
ля нього...

З одного боку, щоб показати себе
«супермодерною», наша драматургія
стала епігоном драматургії зарубіж-
ної, з іншого боку, вона займається
гальванізацією «національної істо-
рії». Театральний репертуар гарантує
рівні права й інсценізації оригіналь-
них текстів. Звертання ж до інсцені-
зації свідчить про те, що в нас ще
немає справжнього драматурга, який
би відповів на питання: хто ми, що
ми, де ми й куди йдемо?..»

**(Петар ГОВЕДАРОВИЧ, режисер
Театру Йоакіма Вуїча в Крагуе-
ваці.)**

«Політика ввійшла в кожен дім, на
кожне робоче місце, навіть на шкіль-
ну парту, а театр не йде в ногу з
проблемами, що обсідають нас. Най-
новіший крок нашої репертуарної по-
літики — це інсценізація роману «Ра-
ковий корпус» Олександра Солжени-
цина. Цей твір з'явився на сцені не
як відповідь на актуальні проблеми,
а як «модний крик літературного сезо-
ну». Включивши цей твір до репер-
туару, наші театральні діячі прояви-
ли свою ідейну незрілість. Твір Сол-
женіцина підриває віру в соціалізм,
точніше — він містить у собі відвер-
ту антикомуністичну пропаганду».

**(Александр КОВАЧЕВИЧ, режи-
сер Покраїнського народного те-
атру в Приштині.)**

17 березня 1973 року газета «Бор-
ба» надрукувала бесіду з трьома ви-
значними югославськими театральни-
ми митцями. Ось що вони, зокрема,
сказали:

Йован МИЛІЧЕВИЧ: Ми загубили
контакти, і я не знаю, в який спосіб
ми знову можемо здобути довіру. По-
ки театр не буде поставлений на іншу
основу, там не зникне нездорова ат-
мосфера... Треба ясно сказати, що
служить соціалізмowi й трудящим, а
що — фальшивому й снобістському
мистецтву. Я за те, щоб провадився
БМТЕФ, але на кошти, що їх дасть
вузьке коло його прихильників, а не
на кошти трудящих, які не знають на-
віть Нушича. Ми не можемо дозво-
лити, щоб еліта нав'язувала нам свої
критерії...

Зоран РИСТАНОВИЧ: Самовряду-
вання в театрі? Це чистісінька фікція.
Театр для мене — це, передусім, міс-
це, де реалізуються ідеї. Хто ж ви-
значає перший крок і те, що буде
ставитися в театрі? Здебільшого, осо-
би, непричетні до мистецтва... І що
ж виходить: гарні актори грають у

творах, які їм силоміць нав'язують так звані самоурядовці. Це великий прорахунок усієї нашої культурної політики...

Стево ЖИГОН: Я присвятив себе мистецтву, бо вважаю, що воно потрібне людям так само, як хліб. Я боюся всього того, що відділяє й віддаляє мистецтво від публіки. А в нас ось уже тривалий час панують якісь антидемократичні, негуманні тенденції. У нас є герметичні й епігонські твори, перебільшене значення надається надходженням із Заходу, у нас бездумно схиляються перед певними сурогатами сучасної американської культури. А це не може не позначитися на тому, що я роблю. Я вірю, що мистецтво — могутня зброя в боротьбі за визволення людини, в боротьбі за ідеали комунізму, а тому чекаю від партії визначеної естетичної позиції...

Югославська театральна критика, якій після опублікування Листа Тіто зроблено чимало серйозних закидів, у роки нашого театального хаосу займала безпринципну позицію. Спробу проілюструвати це двома прикладами. Велимир Лукич, автор кількох псевдоісторичних і псевдофілософських драм, кілька років тому написав п'єсу під назвою «Афера невинної Анабели», точніше, як він сам охрестив її, «містичний фарс». Критика зустріла цей твір оваціями, зарахувала його автора до числа найвидатніших драматургів світу. Вінцем усього була перша премія, яку ця п'єса дістала на фестивалі Стерійного позор'я³. Після такого успіху можна було чекати, що твір Лукича піде на сценах усієї країни. Цього, однак, не сталося: «Афера невинної Анабели» з тріском провалилася! Її поставили тільки три театри, але й вони швидко зняли її з репертуару, бо публіка не виявила до неї найменшого інтересу. Чому? Тому, що твір цей прозбавлений будь-якої оригінальності. Своєю вдаваною віртуозністю й муд-

руванням вона перетворює театр на художню брехню. Її «гуманістичне» бачення світу й людського суспільства ніби сповнене узагальнень, але насправді це фальсифікат, насичений банальностями й християнським моралізаторством, що прямо суперечить діалектичному й історичному розумінню світу...

Другий приклад стосується драми «Збережи мою тайну» радянського письменника Вадима Собка. В деяких наших театральних діячів, зокрема, у критиків, вкорінилася думка (особливо після «елітарного» БМТЕФ'а), що все, що не можна класифікувати як «нові тенденції», «авангард», «антитеатр» і т. п., є «ретроградством». Собкова ж драма, справді, не вміщується в жодну з цих тенденцій. Вона розповідає про людську долю, про страждання людей та їхню доброту, снагу і красу. Спрямована проти війни, вона на відміну від деяких «модерних» пацифістських п'єс, не показує ні насильства, ні сексу. Критика оцінила цю драму негативно, ігноруючи її гуманістичні засади, твердячи, ніби вона сьогодні нам «не потрібна».

Така, м'яко кажучи, недобррозичлива оцінка п'єси була спростована самими глядачами, які сприйняли її надзвичайно прихильно. Белградська газета «Вечерне новости» надрукувала висловлювання великої кількості глядачів, які дивилися виставу «Збережи мою тайну», і всі вони без винятку були позитивними. Наведу лише деякі з них. Агроном: «Ми довго чекали такої вистави. Давно вже я не бачив у театрі такої людяності». Студентка: «Я б хотіла, щоб цю виставу подивився весь світ, бо після цього він би напевно став кращим і щасливішим». Офіцер: «Не можу уявити собі кращого, ніж ця вистава, застереження всім заводіям війни. Це сильна драма про людей, про людяність». Юрист: «В якусь мить я навіть відчув на руці слюзи своєї дружини. Але це зовсім не сенти-

³ Стерійно позор'є — традиційний фестиваль югославської драми, який відбувається в місті Новий Сад і носить ім'я Йована Стеріє Поповича (1806—1856), одного з найвизначніших сербських комедіографів.

ментальна розповідь, а чиста поезія, перед гуманістичним закликом якої людина не може залишитись байдужою». Студент: «Після таких вистав світ стає кращим, а людина стає ще людянішою. Мене особисто це зворушило до глибини душі». Професор: «У наш неспокійний час неможливо уявити щасливішого вибору твору для сцени. Бо цей справді чудовий твір Собка треба побачити кожній людині, яка прагне миру».

У нас, як і в усьому світі, роблять спроби так званого осучаснення класики. Роблять це і з комедіями Браніслава Нушичі та Йована Стерія Поповича, і з драмами Мирослава Крлежі. І часто при цьому збиваються на манівці «нових тенденцій». Особливо далеко в цьому напрямі пішла молода режисерка белградського театру «Ательє 212» Сободанка Алексич. Для своєї авантюри вона взяла... «Гамлета», зробивши з нього ритуальне дійство в дусі так званого «фізичного театру». В цьому опусі від Шекспіра залишилося кілька скалічених думок. Якщо до цього додати, що вистава триває лише одну годину і, крім еротики, акробатики й хореографії, в ній нічого більше немає, то ясно, до яких перекручень може призвести так звана «свобода мистецької творчості».

Найновіші суспільні явища в нашій країні сповнюють надією, що згаданим аномаліям буде покладено край, або, принаймні, їх зведуть до мінімуму. Про це пише і наш видатний драматург Джордж Лебович, у белградських «Книжкових новинах». «Майже немає стилю, в якому б сучасна сербська (югославська) драма не виробувала себе: романтизм, символізм, експресіонізм, ілюзійнізм, сюрреалізм, натуралізм, реалізм усіх мастей. З одного боку, можна констатувати, що ця розмаїтість є виразом непевності й абсолютної дезорієнтації і що буяння жанрів та стилів є виявом швидше дилетантського всезнайства, аніж всебічності. Але з другого боку, є все більше підстав твердити, що ця розмаїтість впливає з неприборканої фантазії й невичерпної енергії, народжуваних багатим, але ще майже невикористаним джерелом...»

Я цілком погоджуюся з цією думкою. Мені лише хотілося б додати, що фантазія повинна бути здоровою, а енергія — правильно спрямованою. Саме така вимога й стоїть перед нашим сучасним театром, нашим мистецтвом у цілому.

м. Крагуєваць, СФРЮ.

МИКОЛА ХРЕНОВ

ФІЛОСОФІЯ ТВОРЧОСТІ У ФІЛЬМАХ КУРОСАВИ

Акіро Куросава.

Видатного японського режисера Акіро Куросаву в нашій країні знають і люблять. У 1965 році на Міжнародному кінофестивалі в Москві його фільм «Червона борода» здобув одну з найвищих нагород. З успіхом на наших екранах пройшов найвідоміший фільм Куросави «Расьомон». Після смерті Мідзогутті Куросава — найвідоміший майстер японського кіно.

Минали роки, з'являлися нові імена, але ім'я Куросави лишалося першим. Голлівуд не міг не запросити знаменитість до своїх павільйонів. З ним вели переговори й уклали угоди. Але на наших очах повторилася історія, що свого часу сталася з С. М. Ейзенштейном. Куросава так нічого і не поставив у Голлівуді. По-

чатий ним фільм «Тора-тора-тора» до-знімав інший режисер. Повернувшись на батьківщину, Куросава в 1970 році закінчує свій фільм «Під стукіт трамвайних коліс». Цей фільм демонструвався під час фестивалю 1971 року у Москві і вже встиг завоювати визнання радянських глядачів. А незабаром світ довідався, що наступний свій фільм Куросава зніматиме в Радянському Союзі. Героєм його двадцять сьомого твору буде герой книжки російського мандрівника В. К. Арсеньєва — Дерсу Узала.

Кожному фільму Куросави можна присвятити окрему статтю. Можна аналізувати також провідні теми його творчості. Цю статтю ми присвятимо лише одній із таких тем — проблемі артистичної особистості і творчості, проблемі взаємин життя й мистецтва.

Коли на початку 50-х років західні критики побачили «Расьомон», їх вразила актуальність фільму: він прові-

щав цілу епоху західного кіно, пов'язану з іменами Антоніоні, Фелліні, Бергмана та інших режисерів, для яких характерні пошуки сенсу людського буття, аналіз відчуженого існування, того, що незабаром дістане назву «некомунікабельності». Зміст фільму перегукувався з тодішньою проблематикою західноєвропейського кіномистецтва. На цей час неореалізм уже ставав історією, нові віяння вгадувалися в стрічках таких режисерів, як Фелліні й Антоніоні. Але майбутні майстри ще не визначилися, ще не підійшли до проблеми «некомунікабельності», яка Куросавою була не тільки поставлена, а й проаналізована й осмислена.

Куросава усвідомлює себе як художника не відразу, не зненацька. Це станеться не в процесі роботи над якимось одним фільмом: кожен з них буде віхою на шляху до свого «я», до пізнання власних можливостей шляхом ідентифікації з художніми образами.

У 1946 році Куросава ставить фільм «Я не шкодую за юністю». Навіть цей шостий його фільм ще не вводить нас у те, що потім назвемо «світом Куросави», але в ньому вже бачиш почерк майстра. Початком слід вважати саме цей фільм. Якимись непрямыми шляхами, крізь не властиву йому тему — документальну історію розвідника Зорге — пробиваються образи особисті, навіть автобіографічні. Вони прориваються у фільм ніби спонтанно, поза всяким зв'язком з історією Зорге, і стають основою емоційного звучання окремих епізодів. У тих місцях, де особистий мотив сплітається з пригодницьким сюжетом, фільм хвилює, навіть потрясає. Таких місць у фільмі мало; але ці емоційні акценти вже виказують талант.

У темі зацькованості героїні, несправедливої зневаги з боку спровокованої, брутальної юрби, Куросава найпереконливіший. Незабутній епізод, коли, знемагаючи від тяжкої ночі, героїня падає на дорозі, але не

від тягара, а від ревіння розлючених темних людей. Найбільшого напруження фільм досягає у сцені, коли селяни в своїй нерозумній жадобі помсти витолочують тільки що з такими труднощами посіяний рис. Уже в цьому епізоді Куросава підноситься на висоту, характерну для його найкращих картин.

Сумніви щодо вибору шляху зникнуть, коли Куросава, нарешті, зустріне людину, що виявиться його натхненником. Це — актор Тосіро Міфуне. Нервовий і розумний, величний і нестримний, але при цьому, на відміну від Куросави, завжди впевнений у собі, Міфуне надихав, надавав сили й надію. Режисера Куросаву скорили не лише витонченість та інтелект Міфуне, не лише його здатність бути господарем будь-якої ситуації, а й рідкісна вразливість, що, незважаючи на його впевненість і силу, робила його на диво тендітним. Подвійність Міфуне, що дозволяє йому бути, з одного боку, дзеркалом ідеального «я» художника, а з другого — цілковитою йому протилежністю, і приваблювала Куросаву.

У фільмі «Відважний Сандзюро» героїня каже героєві, що він завжди, як оголений меч, але краще, щоб меч був завжди у піхвах. Тип Міфуне явно не «вписувався» в монотонне японське життя, у щоденний побут, Куросава із цього життя просто випав. Ці двоє виняткових людей мали рано чи пізно зустрітися й створити ідеальну систему. Ця зустріч була необхідна ще й тому, що головна постать японського видовищного мистецтва — не драматург, і не режисер, а саме актор. Якраз Міфуне вселив упевненість у Куросаву як у художника, допоміг знайти сили, відчутти й усвідомити себе як художника.

Зачарований світом Міфуне, Куросава зовсім не розчиняється в акторі; не перетворюється на відбиток свого ідеального двійника. Він буде «зраджувати» Міфуне, робити фільми без Міфуне, доводити протилежне тому, що йому подобається у Міфуне,

але й ці спроби зрозумілі тільки у зв'язку з тим становищем, яке посідає у його творчості Міфуне. Він живе не лише у фільмах Куросави, на знімальному майданчику, а й у свідомості художника — не просто як людина, а як символ жадоби життя, його буяння й тріумфу.

Віднаходячи себе в світі Міфуне, обставляючи цей світ своїми фантазіями і вдихаючи в нього, як господь бог, свою душу, Куросава ніколи з цим світом не зіллється. Він назавжди залишиться у рефлексії, у роздвоєнні. Не раз він відмовиться від Міфуне, не раз змінить і оновить свої ідеї, але знов і знов буде повертатися до свого улюбленця. Ці пошуки й вагання стануть тією пружиною, енергія якої живить творчість багатьох великих митців.

Присутність Міфуне надавала Ку-

росаві рівноваги, але як художник він був приречений на суперечності. Впевненість приходила і зникала. Все закінчувалось сумнівами і самозневагою. Куросаву рятувало його мистецтво — фільми з Міфуне. Самурайські фільми «Відважний Сандзюро» і «Три негідники з таємної фортеці» за участю цього актора здаються казками. Вони демонструють світ Міфуне у всій пишності. Куросава ніби забуває про крихкість і ненадійність цього світу і звільняє його від своєї рефлексії. Але навіть у цих фільмах, десь у підтексті, відчувається подвійне дно. Страшна іронія — свідчення того, що Куросава усвідомлює приреченість ілюзії.

Намагаючись підкреслити примарність світу, відтвореного в цих фільмах-казках, Куросава спеціально переносить дію до самурайського середньовіччя. Світ казок, одначе, тісний для цього режисера. Він намагається зробити його реальним, намагається знайти інші джерела творчості.

Кадр з фільму «Сім самураїв».

У фільмі «П'яний ангел» (1948 р.) Куросава заявляє про себе рішуче і сміливо. Фільм змушує згадати про попередній — «Я не шкодую за юністю», де режисер мимоволі підміняє переживання героїні своїми власними. Тут уже немає ситуації невизначеності. На перший погляд, герої у фільмі протипоставлені досить прямолинійно. Один — лікар у виконанні Такасі Сімура — від ангела, другий — бандит, його пацієнт, у виконанні Міфуне — від диявола. Однак це відчуття швидко зникає. Між героями нема різкого протиставлення, вони не можуть існувати один без одного. Цей фільм — перша перемога Куросави. Можна уже сказати, що Куросава освоїв світ кіно як стихію, що дозволяє йому виразити свою особистість.

Тут він не лише розповідає про свою тугу за «інстинктом життя», але й пише свій «автопортрет». Цим «автопортретом» став образ лікаря.

У «П'яному ангелі» лікаря цікавить не туберкульоз, а зовсім інша «недуга» пацієнта. Він хоче благотворно на нього вплинути. Лікар зацікавив бандита. У стосунках між героями є і це один авторський акцент. Він не просто пожалів бандита, — він бачить у ньому себе, сприймає його як свого двійника. Як і бандит, лікар теж заблудив у житті. Один шукає забуття в злочині, другий — у горілці. В бандиті лікар угле-дів таку саму стихійну, невірновува-жену натуру, як і він сам. Тільки він навчився приховувати це під зовнішньою стриманістю, а його «двійник» демонструє свою стихійність зумисне.

Лікар вражений своїм двійником, можливість незіграної ролі. Отож його вабить до героя Міфуне не тільки бажання допомогти йому вилікуватися. Вилікуватися він хоче сам. У ньому зріє бунт проти «смердючої баюри», в якій він змушений сидіти. Бентежний дух, що завжди теплився в ньому, оживає при зустрічі з бандитом і перевертає все його життя.

Протиставляючи героїв і разом з

тим зближуючи їх, Куросава тим самим вводить глядача в драму художника. Щоб творити, слід, як лікар, керувати своїми пристрастями, зробити себе їхнім спостерігачем. Але саме тоді виникає прагнення побачити власні інстинкти життя в іншому, найяскравішому варіанті, в людині, яка, намагаючись «самореалізуватися», протиставила себе світу, виявилася поза законом.

Пацієнт — це лікареве друге «я», але в протилежному втіленні, зігране інакше, це одна з можливих ролей лікаря. Прагнення бачити пацієнта продиктоване бажанням бачити себе в іншому, узнавати себе й спізнати радість від того, що тужлива й щемлива самота, нарешті, поділена з іншим.

Лікар зацікавлює бандита, але водночас сіє в ньому сум'яття й навіть каяття. Герой Міфуне починає думати, і рефлексії лікаря виявляються для нього отрутою: коли в місті з'являється новий бандит, герой Міфуне гине. Таким чином, Куросава приходить до висновку, що зло не закладене в людині одвіку. Ним пройняте саме життя, воно концентровано втілене в «смердючій баюрі».

Було б надто просто пояснювати фільм, виходячи з біографії режисера. Це лише перший шар. У взаєминах героїв прозирають якісь давні першосхеми. Коли ми говоримо про традиції буддизму в Куросави, то про це слід говорити обережно, зважаючи на те, що великий художник не може не трансформувати ці ідеї, не наповнювати їх особливою, естетичною «речовиною». І все-таки без поси-лань на філософію буддизму концепцію людини у Куросави важко витлумачити. Віднайдення самого себе, яке, згідно з буддизмом, відбувається лише в тому разі, коли людина покидає цей світ, світ страждання, в Куросави відбувається завдяки винятковій ситуації, коли, страждаючи від невимовності свого «я» в житті, герой раптом зустрічає свого двійника, що грає роль, котра залишилася для героя незіграною.

Тосіро Міфуне.

У Куросави людина існує в цьому світі, не маючи можливості розкрити свого «я». Вона змушена вдовольнятися маскою. Її не плутають з іншою тільки тому, що кожен має своє ім'я. Але людина не може не пориватися до самосвідомості. Перехід травмованої, неповної, невітленої людини до її справжнього «я», яким для героя Куросави може стати інша людина, й породжує «взаємовіддзеркалення» героя. Виникає складна гра людських «я», збіг і незбіг цих «я». Хто так бачить, так мислить, так пізнає, тішачись «я» і граючись з «я», той, за Буддою, володар, що вільно простує через усі світи. Герой Куросави — ніби актор на кону, він безнастанно перевтілюється в нові й нові ролі, намагаючись відшукати своє «я», спізнати його і втілитися в ньому. Ця засада духовного саморозкриття людини стала основною етичною засадою Куросави.

В «Ідіоті» Куросави та ж сама хистка атмосфера роздвоєння, трагіч-

ного поділу героїв, разюче несхожих і водночас у чомусь подібних, які відчувають потребу спілкуватися одне з одним.

Крізь сюжет, позичений у Достоевського, просвічує основна тема Куросави. Настасія Пилипівна — у фільмі Настайко — посідає досить місця в сюжеті, але не можна не зауважити, що при його розробці вийшов крен у бік стосунків «князь Мишкін — Парфен Рогожин» (у фільмі у них японські імена). Найбільше вражає те, що і тут крізь сюжет Достоевського проглядається автобіографічна тема, піднесена до рангу філософської проблеми. В Мишкіні ми впізнаємо вже знайомого нам «євнуха життя». Що ж до Настасії Пилипівни, то цей образ є символічним уособленням життя з його вічною невловимою таємницею.

Парфен Рогожин, відповідно, натура цілісна, яка диктує світові свої закони. Парфена грає, природно, Міфуне. Тільки така людина, як Парфен, годна володіти згаданою таємницею. Тільки той, хто, не думаючи, здатний принести себе в жертву задля жінки. Парфен, здавалося б, неподільний володар Настасії Пилипівни. Але за логікою цього фільму жінка, що віддає тіло своєму володареві, ніколи цілковито йому не належить. У ній завжди живе чистіший духовний ідеал.

У даному разі цей крихкий абстрактний ідеал наклався на зображення епілептика Мишкіна — у фільмі Куроду — людини майже святої, позбавленої «інстинкту життя», безнадійно хворої і не від світу цього. Без статі, по дитячому безпорадний, він постає у фільмі в тому ореолі неземного ідеалу, яким наділяє його Настасія Пилипівна.

Парадокс полягає в тому, що за Куросавою абстрактний ідеал для жінки реальний тільки доти, доки він є породженням чисто умоглядним. Як тільки цей ідеал прибирає подобу реального чоловіка, хай навіть цим

чоловіком буде нещасний, обділений богом Курода, — жінка починає втрачати рівновагу. Настасія Пилипівна належить Парфенові, скоряється йому, але постійно бажає бачити Мишкіна. Що ж до останнього, то він, жадаючи її, розуміє приреченість, не-реальність своєї жаги. Роздвоєння завдає мук. Ці муки знімаються внаслідок ідентифікації Мишкіна з чуттєвою бестією Парфеном.

Розмовляючи з Парфеном про Настасію Пилипівну, Мишкін ніби перевтілюється в Парфена. Набираючи могутності й сили, необхідних для того, щоб володіти Настасією, він водночас ладен поступитися нею Парфенові, відмовитися від неї. Внаслідок цього фільм перетворюється в розлогі діалоги й зустрічі двох чоловіків, що переслідують один одного. В цих розмовах, розпалюються пристрасті, і кожен намагається заявити свої пра-

ва на героїню. Та чим більше прав на неї, тим менше надії нею володіти... Але це ж своєрідний варіант «П'яного ангела»! Витіснений лікарем із свого «я», власний бунтівний образ з'явився йому в подібі його пацієнта. В «Ідіоті» — те ж саме. Це свідчить про «інваріантність» основної теми художника, без якої «перетворення» Куросави не зрозуміти.

Герої фільму не можуть жити одне без одного. Не випадково, після того, як Парфен убиває героїню, зневірившись, що коли-небудь вона належатиме йому повністю, вони знаходять бажану цілісність, яка в житті була недосяжною.

Курсава вкладає особисту тему творчості не тільки в самурайські фільми, не тільки в ранній, менш визначений фільм «П'яний ангел», а й у філософську систему Достоевського, причому не трансформуючи, не збіднюючи останню, вражаючи своєю інтуїцією і проникненням у найінтимніші стосунки між героями.

Хоч як це парадоксально, не тіль-

Кадр з фільму А. Куросави «Расьомон».

Кадр з фільму «Червона борода».

ки «П'яний ангел» є своєрідним ескізом до «Ідіота» — існує глибокий зв'язок між «Ідіотом» та «Расьомоном». «Расьомон» поставлений у 1950 році, «Ідіот» — у 1951 році і важко сказати, чи «Расьомон» слід розглядати ескізом до «Ідіота», чи «Ідіот» вважати коментарем до «Расьомона», до того ж коментарем не від себе, оскільки він запозичений із Достоевського.

У стосунках між героями «Расьомона» ми легко впізнаємо модель стосунків, що існують між героями «Ідіота». Подібність між «Ідіотом» і «Расьомоном» підкреслюється ще й тому, що в обох фільмах зберігається той самий чоловічий акторський склад. Тут і там партнером Міфуне залишається Масаюкі Морі.

Якщо розібратися в стосунках між героями «Расьомона», то можна зрозуміти, чому Куросаві знадобилося поліфонічна композиція сюжету. Причина тут, зрозуміло, не в тому, що світ непізнаний, а люди брехливі, як

це тлумачить західна критика. Куросаву цікавить зовсім інше.

Стосунки між героями, показані Куросавою в «Ідіоті», настільки заплутані, що для розуміння їх необхідний розклад двоїстих почуттів героїв на первинні, різко протилежні. Цим розкладом почуттів і зайнятий Куросава в «Расьомоні». Саме тому «Расьомон» слід розглядати як ескіз до «Ідіота», а не навпаки. Для того, щоб узятися за Достоевського, Куросава повинен був підготуватися, провести експеримент на більш «локальному» матеріалі.

У «Расьомоні» він учиться розуміти психологію людини, розкладати її на первісні елементарні емоції й пояснює механізми складних химерних клубків емоцій, оголюючи їхню будову перед глядачем. У «Расьомоні» Куросава ще вчиться, в «Ідіоті» — робить висновки. В чому ж полягає його експеримент?

В «Ідіоті» Настасія Пилипівна любить Парфена і водночас ненавидить його. Та сама двоїстість почуттів характерна і для героїні «Расьомона». Ситуація аналогічна, але в «Расьомоні» режисер має можливість простежити розвиток почуттів у послідовності, у часі. Спершу він покаже відданість чоловікові, а потім ненависть до нього. Однак для глядача, який, зрештою, має прийти до певного синтезованого враження, це розчленування вже не таке важливе. Засоби Куросава обирає різні, мета ж залишається та сама.

Як там, так і тут жінка виявляється роздвоєною між володарем та ідеалом. Проте подібність ситуацій — лише зовнішня. Куросава і тут поставив два різних експерименти. Якщо в «Ідіоті» жінка тікає від володаря до ідеалу, то в «Расьомоні» — від ідеалу до володаря. Останнього, природно, і тут, і там грає все той же Міфуне.

У «Расьомоні» жінка прибирає спосіб життя свого чоловіка, але змушена страждати, бо їй доводиться притлумлювати в собі прагнення до хаосу, до стихії, до природи. Це прагнення проривається в ній при появі розбійника Тадземару. Намагаючись утекти від Тадземару, вона, власне, тікає від себе. Куросава не може при цьому не підкреслити, як випадає ніж із рук жінки, як швидко вона поступається тваринному началу.

Жінка віддається розбійникові безтямно, в дикому захваті, немов знущаючися з того, що так шанувала, що пов'язувало її з чоловіком, який спостерігає цю протиприродну сцену; Куросава тут зовсім не віддає данину модним на Заході еротичним сценам. Незважаючи на чуттєвість, цей епізод — лише метафора, що означає вибух «інстинкту життя».

Кінець кінцем не важливо, хто кого вбив: чи сам самурай себе заколов, чи Тадземару його зарубав, чи це зробила жінка. Хтось із них мав це зробити. У даній ситуації можливі всі

три варіанти, але в смерті винна тільки одна людина. Щоб підвести глядача саме до цієї думки, Куросава вирішує уявити вбивцею кожного по черзі. Неважливо, чи йдеться про реального чи потенційного вбивцю. В цій ситуації кожен може виявитися як жертвою, так і катом.

В «Ідіоті» Куросава відмовився від цього надміру формального експерименту, але висновок він робить той самий. Героїню вбив Парфен, але міг убити і Мишкін. Невипадково Куросава покаже, як Мишкін розглядає вітрину, де лежать ножі з блискучими лезами. Мишкін прийшов до вітрини сам, скоряючися якомусь загадковому для нього самого почуттю.

Разом з відкриттям свого «я» Куросава приходить до просторового аскетизму своїх фільмів. Ми даремно шукатимемо у нього специфічних японських краєвидів. Простір його фільмів, сказати б, — моральний простір. Так, «Кривавий трон» знімався біля підніжжя Фудзіями, але пейзаж тут абстрактний, у ньому ми не знайдемо географічних ознак. В цій відчуженості від конкретного середовища прозирають психологічні структури буддизму.

Просторове розв'язання у нього завжди тяжіє до умовності. Навіть ліс у його фільмах метафорично забарвлений. Наприклад, у «Расьомоні» вся дія відбувається в лісі. В «Кривавому троні» генерал Васідзу та його друг Мікі, заблукавши в лісі, зустрічають відьму, яка пророкує їм долю. Символіка лісу в Куросави постійна. В цьому він глибоко національний. Японець сприймає ліс не так, як європеець. Зрозуміло, причиною цього є не тільки буддизм, за яким ліс — це страждання, властиве вічному темному хвилюванню матерії, що виділяє з себе всесвіт і знов поглинає його, а й проста необхідність підкреслити, посилити складність і запутаність людських почуттів.

Куросава зайнятий пошуками людського «я» через стосунки героя з ін-

шими людьми. Але пошуки ведуть до заперечення зовнішнього світу, де, за традиційним мисленням, особистість споконвічно приречена на страждання і де людське «я» відшукати неможливо. Щоб знайти своє «я», людина повинна зректися тлінного світу, поринути в себе. Коли ж вона поринає в себе, то втрачає відчуття реального часу й простору: вони робляться неістотними. Їх місце займають суб'єктивні уявлення.

Тому простір фільмів Куросави — це суб'єктивний простір людини, що віднаходить своє «я». Про це свідчить, зокрема, те, що сюжет Куросава будує довкола таких просторових ознак, які мають скоріше символічне, аніж географічне значення. Наприклад, мотив дороги невіддільний від пошуків героя Куросави. Ця дорога веде з одномірного світу страждання у багатомірний світ внутрішній.

Кадр з фільму «Під стукіт трамвайних коліс».

Так, хоч дія «Расьомона» відбувається в лісі, Тадземуру чигає на самурая саме на дорозі. Дорогою йде від нас відважний Сандзуро, на дорогах відбувається дія «Трьох негідників». На дорозі зустрічаються герої Сімури та Міфунс в «Семи самураях». Цікаво, що західне кіно візьме у Куросави, а точніше через Куросаву, в буддизму не тільки ідеї, але й їх символіку. В 1957 році вийде «Крик» Антоніоні — один із перших значних фільмів, що вводить глядача в коло проблем некомунікабельності. Дія його відбуватиметься на дорозі. Повертний для Фелліні фільм 1954 року прямо й недвозначно називається «Дорога».

Пристаюючи до кожного нового фільму, Куросава змушує нас згадати про попередні. Якщо експеримент у «П'яному ангелі» не вдався, якщо добро й зло в житті тісно переплетені, а всяке втручання в життя, на думку автора, безглузде й може навіть призвести до трагічних наслідків,

то він готовий експериментувати знов, хоч об'єктом наступного експерименту стає вже інше. З «Кривавого трону», наприклад, вилучається не лише втілене бодай в якомусь з героїв позитивне начало, але й взагалі одвічний дуалізм добра й зла. Якщо зло існує в самому житті і йому притаманне, питає Куросава, то які форми воно здатне прибирати, наскільки далеко воно поширюється? Для Куросави це не абстрактне питання, а його особиста тема.

Щоб відповісти на згадане питання, він ставить Шекспіра. З усіх п'єс великого драматурга він обирає і знімає під назвою «Кривавий трон» саме «Макбета». Коли в «П'яному ангелі» герой намагався якось нейтралізувати зло, то це призвело до трагедії. В «Кривавому троні» автор показує марність спроб впливати на зло добром. Це вже не естетсько-інтелігентський погляд на зло, а намагання показати його в особливо крайніх виявах. Якщо на людину діяти добром, то це не завжди веде до добра, а якщо злом, як леді Макбет, то до чого це може привести?

У «Макбеті» Куросави легко впізнати бандита з «П'яного ангела». Річ тут навіть не в тому, що Васідзу також грає Міфуне. Куросава ніби знову повертається до перших кадрів «П'яного ангела», позбавляє бандита рефлексії й експериментує з ним заново, ставлячи його в обставини, запропоновані Шекспіром. Образ лиходія в цьому фільмі став образом кривавого світу, не керованого розумом і почуттям добра. «Інстинкт життя», що вабить Куросаву, заводить його в глухий кут. Після цього експерименту питома вага автобіографічного в творчості Куросави починає зменшуватися. В рік виходу «Кривавого трону» Куросаві минуло 47 років.

Фільм «Жити», поставлений у 1962 році, Куросава зняв без Міфуни. Цей фільм взагалі позбавлений патетики. В ньому розповідається про японського Башмачкіна, завідувача громадянського відділу в муніципалі-

теті, який тридцять років без вихідних пропрацював на одному місці, зажив слави паперогриза й «мумії» і, примирившись зі своїм убогим існуванням, вписався в порошок заваленого паперами кабінету, обертаючись і сам потроху в порошок.

Зненацька пан Ватанабе дізнається, що в нього рак. Це стає причиною бунту проти життя, якого, власне, й не було, яке не відбулося. Правда, бунт здійснено досить банально. Якийсь волоцюга, назвавшись поетом, проводить нещасного чиновника по всіх кишлях і притонах. Ці пригоди, однак, дають героєві небагато радості. Він знов виходить на роботу, щоб устигнути зробити до смерті бодай одну добру справу. Ватанабе бере перше-ліпше клопотання про будівництво нового парку, яке потонуло в купі інших паперів, і поспішає втілити його в життя. Це бажання він устигає виконати, чим і заслуговує вдячність людей.

Фільм не випадково називається «Жити». Під шкаралущою моральних категорій прозирає все та сама особиста тема Куросави, тривога й біль художника, його захват перед життям, яке «саме себе не усвідомлює».

Можливо, не випадково Такасі Сімура грає лікаря в «П'яному ангелі» і Ватанабе в «Жити». І можливо, не випадково, що Куросава так само послідовний у виборі Сімури, як він послідовний у виборі Міфуни? Адже варто Міфуне зникнути, як героєм становища робиться саме Сімура.

Чи є тут якась логіка? На наш погляд, безперечно, є. В Сімурі втілений чисто японський тип пересічної, затурканої життям людини. Якщо Міфуне не «вписується» у світ буденщини, чужий їй, то герой Сімури належить тому світу, що символізований «смердючою баюрою» в передмісті Токіо в «П'яному ангелі» і пропахлим цвіллю кабінетом у фільмі «Жити». Герой Сімури повертає Куросаву до земного, буденного. Це друге «я» художника, його нова маска.

Очевидно, Куросава відпочиває від нервового ритму й сильних пристрастей Міфуне, коли знімає фільми з Сімурою. Однак при постійності цього образу, функції його в різних фільмах міняються. Якщо в «П'яному ангелі» герой Сімури — це сам автор, то згодом він усе менше й менше виражає авторове «я». Фактура актора, його зовнішні дані ніби починають суперечити задуму режисера. Так, уже відомий з «Расьомона» та «Ідіота» клубок суперечностей розігрують інші актори.

Поставлений у 1954 році слідом за «Ідіотом» та «Расьомоном» фільм «Семеро самураїв» сприймається як пригодницький фільм, а американи, не розібравшись що до чого, а, можливо, і свідомо, поставили за ним «Чудову сімку», створивши майже пародію на те, що пародіювати — блюзнірство. А проте сенс цього фільму зрозумілий лише в руслі духовних пошуків Куросави, контексті решти його фільмів. «Семеро самураїв» — не лише притча, що передбачає уже чимось «Під стукіт трамвайних коліс», але в якійсь мірі і схематична модель філософії Куросави. Парадокс полягає в тому, що ця модель споріднена з цілком сучасними соціальними проблемами.

Село, в якому живуть люди у вічному страху, бо їх кожную хвилину можуть убити, бо у них можуть забрати рис і згвалтувати жінок, постає як уламок абсурдного світу. Мотив животіння людини, обернутої на тварину, наляканої не тільки бандитами, але й тими, хто погодився віддати за неї життя, Куросава підкреслює. Ці селяни — справді боягузи, хробаки, нікчеми, тоді як самураї, що захищають село від грабіжників, — справжні герої. Саме їм співчуває Куросава. Вони — аристократи духу, кращі з найкращих. На відміну від полохливих селян, самураї не дорожать своїм життям, зневажають його. Люди духу, вони не створені для світу мерзоти, підлоти, підступності, тваринного

страху. Як і в «П'яному ангелі», герої повинні втручатися в життя — або «виправити» його, відновити справедливість, або загинути. Зрозуміло, що такий максималізм виявляється згубним. Як і в «П'яному ангелі», експеримент закінчується трагедією.

Схожі мотиви можна зафіксувати в усіх фільмах Куросави. Так, у фільмі «Під стукіт трамвайних коліс» він, власне, продовжує тему «Сімох самураїв», але вже по-іншому. Тут теж — юрба, але вже без «кращих». Ця юрба, правда, індивідуалізується. Наприклад, її представляють дві подружні пари, які живуть на одній вулиці, одна проти одної в однакових хижках. Життя їх не — тваринне, вони пиячать, обмінуються жінками. Це «дно» життя, знайоме глядачам Куросави за екранізацією п'єси Горького.

Бентежне, виросле до космічних розмірів «я», пошуки якого так поглинали Куросаву колись, більше не застуге світу. Це «я» стає часткою світового соціального простору, як на полотнах японських майстрів живопису, де грандіозні панорами космосу поєднані з найменшими подробицями.

Цікаво, що коли в 1957 році Куросава ставив горьківську п'єсу «На дні» з Міфуне в ролі Васьки Попела, то вже там була заявка на цю емансиповану мудрість, яка буде характерна для нього, коли на шістдесятому році життя він поставить «Під стукіт трамвайних коліс». Кажучи словами Конфуція, художник уже не тільки знав, «у чому благословення неба», але й «чув його чуттям вуха».

Т. Манн зауважив, що в певному віці художник починає втрачати смак до всього чисто індивідуального, до окремих конкретних випадків, і на передній план виходить інтерес до типового, одвічно-людського, вічно повторюваного. Художник починає зводити все до первісного зразка, до «одвічної формули», в яку вкладаєть-

ся емпіричне життя. Цей перехід у творчості Куросави стався ще в процесі роботи над «Червоною бородою», але був підготовлений усіма попередніми фільмами.

Герої фільму «Під стукіт трамвайних коліс» не здатні виправити світ. Експерименти безглузді. Дія не переноситься в глибоку історію. Це не середньовічне село, як у «Сімох самураях», а якесь урбаністичне селище, може, навіть місто, а взагалі весь світ. Цей світ, на думку режисера, переробляти безнадійно. Можливо, вперше Куросава не експериментує з добром і злом. Зло бере гору споконвіку.

Дорога, довкола якої будувалися попередні фільми, тут обертається в пустир, в купу сміття. Вона нікуди не веде. Хлопчик Рокутян, який щодня виходить водити трамвай — божевільний, трамвая нема — він існує лише в уяві недоумка Рокутяна. Керувати нема чим, та й ні до чого. Світ споконвіку абсурдний і в ньому живуть абсурдні люди. В них ми не можемо не впізнати героїв попередніх фільмів Куросави.

Тут зібрані старі герої — але на поминки. Вони й не герої, а лише жертви. Для Міфуне тут уже нема ролі.

Так у Тамба-сані, який віддає останні гроші бандитові, ми впізнаємо лікаря з «П'яного ангела», бо тут виникає той самий мотив протистояння злу. В чиновникові Сіма-сані ми впізнаємо пана Ватанабе з фільму «Жити»...

Але, незважаючи на глибоку внутрішню кризу Куросави, в кожному його фільмі, в тому числі і в цьому, все ж лишається якась перспектива, можливість постановки ще однієї проблеми, а отже, й можливість нового задуму.

Не можна не відзначити, що юрба, яку ми бачили в «Сімох самураях», з часом набуває дедалі більшої ваги в його фільмах. Вона стає своєрідним хором, коментатором дії, як в античній трагедії; куховарки з лікарняної кухні в «Червоній бороді» і бідарі з мідницями для прання у фільмі «Під стукіт трамвайних коліс» стають своєрідним моральним еталоном, точкою морального відрахунку. Естетські умоглядні символи трансформуються в конкретні історичні образи. Юрба перетворюється на народ, на реальну історичну силу. Тільки після цього можна зрозуміти, яке значне місце в творчості Куросави посідає фільм «Червона борода», цілком присвячений простому народові Японії. Якщо фільм «Під стукіт трамвайних коліс» підводить підсумки вичерпаному напрямку в його творчості, то «Червона борода» обіцяє нові твори. Ось чому глядач має право чекати від майстра нових шедеврів. І майстер виправдовує сподівання. Підготовка до фільму про Дерсу Узала за книжкою В. Арсенєва, яка зараз ведеться на студії «Мосфільм», свідчить про те, що Куросава сповнений творчих сил і задумів.

Москва.

ПОВОРОТНИЙ ЕТАП

Ще не минуло трьох років відтоді, як XXIV з'їзд КПРС прийняв Програму миру. Та за цей короткий строк у світі сталися зрушення, що докорінно змінили характер розвитку міжнародних відносин.

1973 рік відкрив нову сторінку в історії народів нашої планети. Здійснюється перехід од «холодної війни», од постійної загрози виникнення нової світової війни, до розрядки напруженості. Адже за час, що минув від другої світової війни, можна налічити не так вже й багато спокійних років. То був досить нервовий період, насичений кризами й конфліктами. Щоправда, це не означає, ніби спроби пошуків *modus vivendi*, переговорів і компромісів не робилися зовсім, однак значних наслідків ці спроби не принесли. Так було до сімдесятих років, які фактично стали поворотним етапом у міжнародному житті. Можна із задоволенням зазначити, що вже на початку цього етапу, в минулому, 1973 році було підведено ризик під так званим «післявоєнним періодом» у міжнародних відносинах, який затягнувся ледве не на третину сторіччя.

Конструктивна радянська зовнішня політика дістає все більшу підтримку в країнах капіталу, серед багатьох людей, що реалістично оцінюють хід сучасної історії. Політичний клімат у світі істотно поліпшився після ратифікації договорів між СРСР і ФРН, між ПНР і ФРН, після візиту Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва до Франції і його кримської зустрічі з федеральним канцлером ФРН В. Брандтом, після радянсько-американських переговорів, які відбулися в Москві в травні 1972 року.

Радянська зовнішня політика підпорядкована класовому пролетарському курсові на міжнародній арені, курсові, що відбиває інтереси широких трудящих мас. Програма миру, прийнята на XXIV з'їзді КПРС, спрямована на зміцнення позицій соціалізму в світі, згуртування єдності соціалістичних країн і всебічне співробітництво між ними. Активна ініціативна зовнішньополітична діяльність Радянського Союзу сприяє розвиткові світового революційного процесу, загальному оздоровленню міжнародної атмосфери, зміцненню миру, тобто спрямована на розв'язання завдань, у здійсненні яких життєво зацікавлені всі трудящі земної кулі.

Нагадаємо основні напрямки змін у міжнародному становищі.

Минулий рік почався з перемоги в'єтнамського народу в боротьбі з американськими агресорами. В січні 1973 року в Парижі була підпи-

сана угода про повне припинення воєнних дій, виведення американських та інших військ (союзників США) з в'єтнамської землі, відмову США од втручання у внутрішні справи В'єтнаму. Отже, в січні 1973 року було перегорнуто останню сторінку майже двадцятирічного кривавого в'єтнамського «досє» Вашингтона. Припинення імперіалістичної агресії стало можливим внаслідок героїчних зусиль усього в'єтнамського народу; постійної й могутньої підтримки цих зусиль з боку соціалістичних країн і прогресивної світової громадськості.

«Перемога В'єтнаму, — підкреслював Л. І. Брежнєв, — це наочне свідчення дієвості інтернаціоналізму Радянського Союзу й інших соціалістичних країн: Ми подавали в'єтнамським друзям активну допомогу в їхніх зусиллях на всіх фронтах — воєнному, політичному і дипломатичному».

Злочинна війна у В'єтнамі забрала життя мільйонів людей, зруйнувала більшу частину міст і сіл, залишивши без даху над головою кілька мільйонів мешканців обох частин країни, завдала серйозної шкоди природному середовищу на половині всієї країни. Наслідки цієї війни сьогодні відомі ще далеко не повністю. Проте, навіть за частковими даними Пентагону і сенату США, число жертв лише за період з 1961 по 1973 рік становило понад 2 333 000 осіб. Починаючи з 1966 року американська авіація скинула на міста і села Південно-Східної Азії близько 7 мільйонів тонн бомб. Збитки, завдані цими хижацькими бомбардуваннями, досі не підраховані. За свідченням газети «Індустан таймс» вони становлять кілька сотень мільярдів доларів. На думку газети, за кошти, витрачені Сполученими Штатами протягом останніх двох десятиріч на війну у В'єтнамі, можна було б перетворити весь Індокитайський півострів на високорозвинений індустріальний район.

Героїчна боротьба в'єтнамського народу проти іноземної агресії переконливо продемонструвала імперіалізму, що виступи проти національно-визвольного руху не можуть мати успіху, що необоротний процес занепаду капіталізму неможливо затримати за допомогою стратегії, яка ґрунтується на експорті контрреволюції.

Безумовно, припинення імперіалістичної агресії у В'єтнамі не означає, ніби ліквідовано всі вогнища війни, усунуто загрозу нового нападу імперіалізму на народи, що борються за свою свободу і соціальний прогрес. Так, на Близькому Сході Ізраїль кидає виклик не тільки життєвим інтересам арабських країн, але й міжнародній законності, нехтуючи неодноразовими рішеннями ООН та її Ради Безпеки. Тривають воєнні дії в Камбоджі, не цілком припинилося кровопролиття і в самому В'єтнамі, де сайгонський режим постійно порушує перемир'я, викликаючи серйозне занепокоєння світової громадськості.

Однак, незважаючи на згадане, за весь час після другої світової війни ще ніколи не існувало таких сприятливих умов для мирного врегулювання конфліктів та їх запобігання. Разом з іншими позитивними зрушеннями у міжнародних відносинах, ліквідація найнебезпечнішого післявоєнного міжнародного конфлікту у В'єтнамі сприяє зміцненню справи миру, мирного співіснування, створенню системи колективної безпеки в Азії. Саме таку політику, що базується на схваленій XXIV з'їздом КПРС Програмі миру, протиставляють СРСР та інші соціалістичні країни, всі прогресивні сили світу таємним і відкритим планам імперіалізму відносно Азії.

Постійна турбота Радянського Союзу про розширення зони розрядки

й ліквідації воєнних вогнищ особливо яскраво виявилась у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва в Алма-Ата в серпні минулого року, де він виступив із закликом домогатися колективної безпеки в Азії. Ця нова ініціатива Радянського Союзу викликана не лише тим, що дві третини його території розташовані на азійському континенті, але й бажанням створити в цьому густонаселеному регіоні сприятливі умови для мирного будівництва і прогресу. Не обмежуючись висуненням пропозиції про колективну безпеку в Азії, ЦК КПРС і Радянський уряд докладають зусиль до втілення цієї пропозиції в життя. В радянсько-іранському комюніке, опублікованому минулого року після візиту до СРСР прем'єр-міністра Ірану, підкреслювався намір обох країн сприяти здійсненню ідеї колективної безпеки в Азії у такий спосіб, щоб були охоплені всі країни цього континенту. Візит Л. І. Брежнєва до Індії в листопаді 1973 року і його переговори з прем'єр-міністром Індірою Ганді стали новим практичним кроком у перетворенні цієї ідеї в життя.

Пропозицію про створення колективної безпеки в Азії підтримали уряди й громадськість країн цього континенту, оскільки, як відзначав індійський тижневик «Нью ейдж», така ідея «може стати дієвим інструментом у боротьбі проти підступів імперіалізму і колоніалізму».

Великого значення в справі розрядки міжнародної напруженості набула ліквідація політичної блокади Німецької Демократичної Республіки та визнання її переважною більшістю країн світу. Цьому успіхові сприяла погоджена політика соціалістичних країн, зростання їх ролі на світовій арені.

11 травня 1973 року західнонімецький бундестаг ратифікував Договір про основи відносин між НДР і ФРН, що дало можливість прийняти ці дві німецькі держави до ООН. Згаданий Договір став новою ланкою в системі договорів та угод соціалістичних країн із ФРН. В рішучу фазу вступили переговори між Чехословаччиною та ФРН, і європейська громадськість чекає, що відносини між двома країнами будуть найближчим часом нормалізовані на підставі визнання недійсності і протиправності мюнхенського диктату 1938 року. Все це ще раз підтверджує одну з найважливіших закономірностей нашого часу — соціалістичний світ відіграє все більшу роль у визначенні розвитку подій на нашій планеті, а його могутність стає вирішальним фактором позитивних змін на міжнародній арені.

Свідченням зростаючої згуртованості країн соціалістичної співдружності, погодженості їхньої зовнішньополітичної діяльності стали візити Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва до УНР, ЧСРС, ПНР і НДР та кримська зустріч керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. Візити Л. І. Брежнєва до соціалістичних країн відбувалися напередодні нового важливого туру переговорів Радянського Союзу та інших країн соціалізму з великими капіталістичними країнами.

Розвиток і поглиблення радянсько-західнонімецьких відносин має незаперечне значення, і це цілком зрозуміло. Після врегулювання протягом 1971—1972 рр. принципових проблем, що понад двадцять років заважали нормалізації відносин між СРСР і ФРН, перед двома країнами постали нові завдання розвитку співробітництва в економічній, науково-технічній і культурній галузях. Це має надзвичайно важливе не тільки політичне, але й морально-психологічне значення.

Перебороти тяжкі наслідки минулого — одне з важливих і благородних завдань, яке поставили перед собою уряди СРСР і ФРН.

За таких умов візит Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва до ФРН на запрошення її канцлера став подією величезного міжнародного значення, подією, яка виходить далеко за межі відносин між цими двома країнами. П'ять днів напружених інтенсивних розмов з канцлером В. Брандтом та іншими державними діячами, зустрічі з керівництвом Німецької комуністичної партії, лідерами профспілок, представниками ділових кіл, інтелігенцією сприяли утворенню тієї атмосфери взаєморозуміння, яка почала складатися між СРСР і ФРН.

Візит Л. І. Брежнєва до ФРН збігся з двадцять восьмими роковинами закінчення війни й краху фашистської імперії. Він немовби нагадав тим силам у Західній Німеччині, які чіпляються за політику «холодної війни» і виступають за її продовження, що до минулого немає вороття, а дружній прийом Л. І. Брежнєва у ФРН широкими масами свідчить про те, що «перебудова умів», нові віяння і тенденції до миру й взаєморозуміння у відносинах між СРСР і ФРН знаходять все більше прихильників.

Успішному зміцненню таких довготривалих тенденцій сприятимуть підписана в Бонні Угода про розвиток економічного, промислового і технічного співробітництва, Угода про культурне співробітництво і Додатковий протокол до Угоди про повітряне сполучення. Згадані угоди створюють стійку базу для великомасштабних і тривалих зв'язків на підставі господарської кооперації і здійснення спільних проєктів.

Велику роль відіграють радянсько-західнонімецькі контакти на високому рівні і в справі зміцнення європейської безпеки, в розвитку позитивних тенденцій у всіх міжнародних відносинах. У спільній заяві, підписаній Л. І. Брежнєвим і В. Брандтом, відзначається, що обидві сторони сповнені рішучості сприяти успіхові загальноєвропейської наради з метою створення міцної основи для миру, безпеки і співробітництва в Європі. Вони заявили також про свою готовність сприяти розв'язанню питань, пов'язаних із взаємним скороченням збройних сил і озброєнь в Центральній Європі.

Характеризуючи підсумки візиту Л. І. Брежнєва до ФРН, впливова західнонімецька газета «Вестфеліше рундшау» писала, що «обидві країни мають багато доброї волі й оптимізму, щоб і далі розвивати розумні й нормальні відносини». Однак у ФРН ще є сили, які виступають проти курсу на нормалізацію радянсько-західнонімецьких відносин, намагаються отруїти атмосферу в Європі, повернувши країну до часів «холодної війни». Та, незважаючи на це, нинішній рівень відносин між СРСР і ФРН, піднятий на новий щабель внаслідок зусиль двох країн, дозволяє сподіватися на успішний їх розвиток.

«Підсумки візиту Л. І. Брежнєва у Федеративну Республіку Німеччини, — відзначали Політбюро ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР, — являють собою переконливе свідчення торжества ленінської політики мирного співіснування держав, незалежно від їх суспільного ладу, політики, яка на сучасному етапі дістала свій найповніший вияв у Програмі миру, схваленій XXIV з'їздом КПРС і квітневим Пленумом ЦК партії. Саме тому підсумки цього візиту високо оцінюють радянський народ, країни соціалізму, міжнародний робітничий і комуністичний рух, миролюбні і прогресивні сили усіх країн».

Серед визначних подій 1973 року найважливіше місце посідає візит Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва до Сполучених Штатів Америки. Підсумки цього візиту сприймаються всім людством як факт величезного історичного значення, в якому відбилися вже досягнуті позитивні зміни в міжнародній обстановці і який відкрив сприятливі перспективи на майбутнє.

Ще якихось два-три роки тому людей, які вірили в можливість нормалізації радянсько-американських відносин, багато хто на Заході вважав фантазерами й утопістами. Але минув лише рік, і перехід двох великих держав світу від протистояння до переговорів і від переговорів до співробітництва став однією з реальностей сучасного міжнародного життя. Для цього потрібні були зрушення справді глобального характеру — як в економіці та науково-технічному потенціалі, так і в співвідношенні двох протилежних систем у цілому. Проте найважливішим фактором, що забезпечив можливість позитивних змін у радянсько-американських відносинах, стали різнобічні успіхи СРСР, усіх соціалістичних країн, зростання їх єдності й активні спільні виступи на арені світової політики.

Керуючись Програмою миру, ЦК КПРС і Радянський уряд провадили у відносинах із Сполученими Штатами лінію, в якій тверда відсіч політиці «з позиції сили» поєднувалася з конструктивними акціями, спрямованими на встановлення тривалих мирних відносин. На американській землі був зроблений важливий крок у радянсько-американських відносинах, закріплених низкою підписаних угод. Візит Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва до США, його переговори з президентом Р. Ніксоном завершилися ще одним великим успіхом, який свідчить про дієвість принципу мирного співіснування. У підписаній 22 червня 1973 року в Білому домі Угоді між СРСР і США про відвернення ядерної війни відзначається, що в ядерний вік не існує іншої основи для підтримання відносин між двома державами, крім мирного співіснування.

Ця Угода має неопідценне значення. Вона є історичним рубежем у взаєминах між двома країнами й істотно зміцнює основи міжнародної безпеки в цілому. Вперше між двома сильними державами світу досягнуто домовленість про те, що метою їхньої політики є відвернення загрози ядерної війни й відмова від використання ядерної зброї. Вони зобов'язалися утримуватися від погрози силою проти другої сторони, проти союзників другої сторони і проти третіх країн у випадках, коли б виникла небезпека порушення міжнародного миру і безпеки. Дві великі країни визначили собі за мету створити умови, при яких небезпека виникнення у будь-якому районі світу ядерної війни могла б бути зменшена й усунута зовсім. Ця Угода знаменує величезний прогрес у боротьбі за зміцнення міжнародної безпеки і відповідає інтересам і прагненням усіх народів, усього людства.

Важливим наслідком візиту Л. І. Брежнєва до США є підписання «Основних принципів переговорів про дальше обмеження стратегічних наступальних озброєнь». Цей документ має прискорити другий етап радянсько-американських переговорів, сприяти скороченню арсеналів найпотужніших видів сучасної зброї.

Нова радянсько-американська зустріч на високому рівні значно збільшила масштаби взаємовигідного співробітництва в багатьох галу-

зях. Так, у відповідності до укладеної на 10 років Угоди про розширення і зміцнення співробітництва з питань мирного використання ядерної енергії була створена спільна радянсько-американська комісія по розробці високоефективних джерел енергії. Підписані також угоди, які передбачають широкий обмін досвідом у таких галузях, як розвиток сільського господарства, використання природних ресурсів світового океану, розв'язання проблем сучасного транспорту та протоколи про відкриття торгових представництв у Москві і Вашингтоні, про створення американо-радянської Торгової палати і розширення повітряного сполучення.

В обстановці оздоровлення політичного клімату радянсько-американське співробітництво може і повинно стати справді великомасштабним, всебічним, розрахованим на довготривалі строки.

Розвиток радянсько-американських відносин не спрямований проти інтересів третіх країн, а сприяє процесові оздоровлення міжнародної атмосфери. Радянський Союз докладає постійних зусиль до розширення і поглиблення своїх зв'язків з усіма країнами, в тому числі і з іншими провідними капіталістичними країнами. Проявом таких зусиль може бути четверта за останні роки зустріч Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва з президентом Франції Ж. Помпіду одразу ж після завершення візиту до США. З метою розвитку таких зв'язків і зміцнення дружніх, добросусідських відносин з усіма країнами світу в 1973 році до ряду зарубіжних країн з офіційними візитами виїжджали Голова Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорний, Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін, член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС А. П. Кириленко, міністри СРСР та інші партійні й державні діячі та окремі делегації. З такою ж метою приїздив до Радянського Союзу минулого року ряд керівних діячів зарубіжних країн.

Все це є свідченням того, що в справі оздоровлення міжнародного становища можуть брати участь на рівноправній основі всі країни — соціалістичні й капіталістичні, великі й малі, економічно розвинені й ті, що розвиваються, об'єднані у військовополітичні угруповання і ті, що обрали за офіційну політику нейтралітет.

Під час переговорів Л. І. Брежнєва і Р. Ніксона велику увагу було приділено питанню безпеки і співробітництва в Європі, скликанню загальноєвропейської наради. Висловлюючи своє позитивне ставлення до загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва, керівники обох країн заявили, що докладуть зусиль, необхідних для її успіху. В Бонні та Парижі, де побував Л. І. Брежнєв, також висловлювалися аналогічні сподівання. І це не випадково. Надії на значне поліпшення політичного клімату в Європі цілком виправдані — підписано договори про непорушність кордонів в Європі; досягнуто чотиристоронньої угоди по Західному Берліну, з'явилися реальні зрушення в нормалізації і поліпшенні міждержавних відносин; швидких темпів набуває розвиток ділового співробітництва між Сходом і Заходом. Безперечно, все це заклало солідні підвалини для успішної роботи наради, а переговори між високими державними діячами створили для неї сприятливу атмосферу.

І ось у липні 1973 року в столиці Фінляндії Хельсінкі вперше в історії Європи зібралися за одним столом міністри закордонних справ європейських країн, США і Канади. Проведення першого етапу загальноєвропейської наради в Хельсінкі немовби увінчувало тривалі зусилля

Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, спрямовані на нормалізацію і оздоровлення становища на континенті.

В центрі уваги наради були ясні й конструктивні пропозиції СРСР та інших соціалістичних держав. Керуючись політикою і практикою мирного співіснування, ці країни намагаються виробити надійну систему принципів, яка б дозволила народам упевнено дивитись у майбутнє. Нарада має сформувати і поглибити процес широкого співробітництва європейських країн.

Важливі рекомендації містяться в радянському проекті Генеральної декларації про основи європейської безпеки та принципи відносин між державами в Європі. На дальше поліпшення міжнародних відносин спрямовані також ініціативні пропозиції інших соціалістичних країн. НДР та Угорщина представили проект спільної заяви про розвиток співробітництва в галузі економіки, торгівлі, науки і техніки, а також у галузі захисту природного середовища. Польща і Болгарія висунули проект документа про основні напрямки культурного співробітництва. контактів і обміну інформацією, а Чехословаччина внесла проект документа про Консультативний комітет з питань безпеки і співробітництва в Європі.

Радянський Союз разом з іншими соціалістичними країнами домагаються схвалення їхніх пропозицій на другому (в Женеві) і третьому (в Хельсінкі) етапах наради. Таке схвалення допомогло б ліквідувати залишки «холодної війни», покінчити з тими негативними факторами, які отруюють атмосферу в Європі. Зараз у міжнародних відносинах переважають позитивні фактори, які дозволяють прийти до нової системи міжнародних відносин на європейському континенті.

А тому важливого значення на нинішньому етапі набуває завдання скорочення збройних сил і озброєнь у Центральній Європі. Агресивний курс західних країн призвів до того, що армії лише європейських країн НАТО нараховують тепер майже 3 мільйони чоловік. Крім того, в цих країнах дислокується понад 300 тисяч американських солдатів і офіцерів, у розпорядженні яких є 79 військових баз і широка мережа військових комунікацій. Під контролем США на території європейських держав зберігається близько 7 тисяч ядерних боєголовок. На Європу «орієнтовані», або вірніше — націлені, також значні контингенти військ, розміщені на самій території США.

Особливо велика концентрація військ спостерігається в Центральній Європі. В ФРН дислокується більше третини мільйона іноземних військ, а саме: понад 200 тисяч солдатів і офіцерів із США, на озброєнні яких є також ядерна і хімічна зброя; 55 тисяч — із Англії; 50 тисяч — із Франції; 50 тисяч — із Канади; 15 тисяч із Бельгії і 5 тисяч — із Нідерландів. При цьому не слід забувати і про 466 тисяч західнонімецьких солдатів і офіцерів, які мають на озброєнні найсучаснішу військову техніку.

Саме тому соціалістичні країни, що входять до Організації Варшавського Договору, і виступили ініціаторами підготовки консультацій до переговорів по скороченню збройних сил у Європі, які відбувалися у Відні з січня по липень 1973 року. Завдяки зусиллям Радянського Союзу на цих консультаціях було досягнуто домовленості про склад учасників майбутніх переговорів, які розпочалися у Відні в жовтні минулого року.

Позитивні зміни в міжнародному становищі відкривають реальні перспективи для нових конструктивних кроків, покликаних сприяти

зміцненню миру і міжнародної безпеки. Як відзначали учасники Кримської наради керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, зараз відбувається активізація діяльності суспільних сил, що можуть відіграти важливу роль у розв'язанні історичного завдання перетворення Європи на континент миру, в зміцненні миру на планеті. Прикладом подібної діяльності став Всесвітній конгрес миролюбних сил, який відбувся в Москві наприкінці жовтня 1973 року.

Із задоволенням і натхненням прийняли борці за мир на всіх континентах промову на конгресі Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва, в якій дано глибокий і всебічний аналіз сучасної міжнародної обстановки, розкрито і обґрунтовано конструктивний підхід нашої партії і держави до проблем миру, безпеки і співробітництва, показано гігантську роботу нашої країни на благо миру і безпеки народів.

Народи усвідомлюють, що загрозу мирові створюють певні групи, організації й люди. Сили імперіалістичної реакції роблять ставку на військово-промисловий комплекс, на тиранічні фашистські режими. У найширших колах світової демократичної громадськості гострим боєм відігралась трагедія Чилі. Конгрес висловив палку солідарність з чилійськими патріотами і тверде переконання в тому, що їх справедлива справа, за яку вони борються в найважчих умовах — справа незалежності, демократії і соціального прогресу, — непереможна.

Отже, підбиваючи підсумки минулого року, можна впевнено сказати, що він був роком, коли барометр міжнародної погоди показував «ясно». Цим змінам на краще радіють усі прогресивні сили, всі трудящі світу. І нам, радянським людям, особливо приємно усвідомлювати, що в цьому велика заслуга нашої країни.

Ленінська зовнішня політика СРСР ясна і зрозуміла. За своєю суттю вона є політикою класовою, що захищає інтереси широких народних мас трудящих. А народам усього світу потрібен міцний мир, який сприяє соціальному і економічному прогресові. Проводячи боротьбу за такий мир, радянський народ виконує тим самим свій інтернаціональний обов'язок. При цьому в своїй політиці він керується розумінням того, що поки існує капіталізм, існуватиме і протилежність між двома суспільними силами. У своїй доповіді в Києві під час вручення Українській РСР ордена Дружби народів Л. І. Брежнєв підкреслював, що «буржуазні держави залишаються буржуазними, а соціалістичні — соціалістичними».

В ході успішної реалізації Програми миру Радянський Союз не забуває і ніколи не забуде, що існують країни, правлячі кола яких роблять ставку на збереження напруженості, на гонку озброєнь. Що існує система імперіалізму з її постійними супутниками — експлуатацією і гнобленням, багатством на одному полюсі і безпросвітними злиднями — на другому, з притаманною імперіалізму властивістю вирішувати суперечки силою.

У складному, сповненому протиріч сучасному світі радянська зовнішня політика спрямована насамперед на те, щоб не дозволити замінити мирне співіснування двох протилежних систем збройними конфліктами і війнами, щоб мирне співіснування стало нормою міжнародних взаємин. Досвід останніх років, і особливо 1973 року, дає підстави твердити, що цього можна досягти.

1973 рік створив сприятливі передумови для того, щоб новий, 1974 рік зробив дальший позитивний внесок у справу розрядки напруженості. Про співробітництво народів заради миру, про розквіт і прогрес усіх країн мріяли передові люди всіх епох. І потрібно було чимало часу і зусиль, щоб почати перехід до нової історичної фази як у Європі, так і в цілому світі.

На загальному тлі пом'якшення міжнародного становища особливо зловісно видається позиція Пекіна. Нескінченна демагогія пекінських лідерів, напади на конструктивну принципову політику СРСР та інших соціалістичних країн, спроби блокувати розв'язання нагальних міжнародних проблем та перешкодити оздоровленню політичного клімату супроводжуються заграваннями з імперіалістичними державами, з найреакційнішими силами в них.

Деякі народи дотримуються давніх звичаїв під Новий рік викидати старі, що вже віджили свій вік, речі геть. Так, першого січня вулиці італійських міст і сіл щороку завалені різним лахміттям, непотребом, яке господарі викидають прямо крізь вікна своїх квартир. У такий спосіб італійці висловлюють бажання оновити своє життя. На жаль, не так легко розлучаються окремі державні і політичні діячі західних країн з такими застарілими доктринами й концепціями, як політика «з позиції сили» у різних проявах. «Ми бачимо, — відзначив у своїй промові на Всесвітньому конгресі миролюбних сил тов. Л. І. Брежнєв, — і боротьбу, що відбувається в країнах Заходу між прихильниками і противниками розрядки міжнародної напруженості, бачимо і певну непоследовність у позиції тих або інших держав з різних питань. Так що для дальшого просування вперед по шляху зміцнення миру потрібні ще чималі зусилля».

1973 рік залишив у спадщину новому року ще немало складних проблем, що стосуються долі цілих країн та народів. Але він дав людям надію на те, що такі проблеми можуть і мають бути розв'язані з позиції доброї волі. Міжнародна атмосфера в цілому сьогодні здоровіша, а перспективи збереження загального миру стають надійнішими. Ці позитивні зрушення зв'язані насамперед з принциповою миролюбною зовнішньою політикою Радянського Союзу, інших соціалістичних держав. «Виявом послідовно миролюбної політики КПРС і Радянської держави на сучасному етапі, — сказав тов. Л. І. Брежнєв, — стала Програма миру, прийнята XXIV з'їздом партії. Висуваючи цю Програму, ми бачили своє завдання в тому, щоб сприяти ліквідації вогнищ напруженості, допомогти людству позбутися привиду термоядерної катастрофи, який навис над ним, всемірно сприяти розрядці напруженості. І в ім'я цих благородних цілей, для блага всього трудящегося людства ми працюємо і будемо працювати не покладаючи рук!»

Листи з Парижа

Париж... Це не тільки саяво реклам на Великих бульварах, а й півтемні квартали робітничих околиць. Не лише гомін святкової юрби на Єлісейських полях, а й пісня старого жебрака в переході метро.

Париж — не лише чепурні особняки біля Булонського лісу, а й напівзруйновані будинки в кварталі Сен-Дені, де в одній кімнаті часом ночує по півтора-два десятки заробітчан — іспанців і португальців.

Париж... Це не тільки прадавній Нотр-Дам, що кличе в прохолодний присмерк тисячі туристів, а й новий район Дефанс, який здійняв свої скляні будівлі вище за вежі уславленого собору, хоча байдужістю віє від його геометрично досконалих форм.

Париж — це не лише світлий мур на кладовищі Пер-Лашез, під яким загинули останні комунари. Це й бурхливі хвилі маніфестацій, що заливають вулиці міста під звуки «Інтернаціоналу», складеного співцем Комуни.

Париж — це цілий світ, про який писали й пишуть романи, співали й співають пісень, і мої подорожні нотатки не претендують на повноту. Їхня мета — донести до українського читача подих сьогоденного Парижа, познайомити зі складним і розмаїтим життям столиці Франції, одного з найбільших міст Західного світу.

Лист перший

ЛАТИНСЬКИЙ КВАРТАЛ І ВЕНСЕНСЬКИЙ ЛІС

Організований після бурхливого травня 1968 року, Венсенський університет одрізняється від інших навчальних закладів і зовні, й сутньо. Коли по реформі вищої освіти замість одного університету — всесвітньовідомої Сорбонни, — в столиці було створено тринадцять університетів (Сорбонна стала іменуватись «Університет Париж-І»), кожен з них набув свого профілю. Профіль наймолодшого — Венсенського («Париж-VIII») — сучасність. Тут вивчають мови — від романських, германських та слов'янських аж до індіанської говірки нагуатль. Література, мистецтво, філософія, психологія — все це подається під кутом зору найсучаснішої сучасності: історичний аспект виринає вряди-годи й

відіграє підпорядковану, «пояснювальну» роль. Венсен — університет гуманітарного напрямку. З так званих точних наук тут студіюють лиш інформатику — найближчу до гуманітарних наук.

Уряд не дарма збудував цей університет у глибині Венсенського лісу, досить далеко від Парижа: на відстані майже двох кілометрів від околиць, та й то не робітничих, а респектабельного Венсена з його розкішними будинками, гаражами й стайнями.

Венсенський університет — кілька видовжених триповерхових корпусів зі скла та бетону. Не скажу, який вигляд він мав одразу після відкриття, але зараз на його стінах і знаружу, й зсередини, нема живого місця: вони виклеєні плакатами й замальовані написами в кілька шарів — торішні на позаторішніх, а сьогоднішні на вчорашніх. Серйозні політичні гасла — «Арабські народи переможуть!», «Підтримуйте національно-визвольний рух басків!», «Хай живе В'єтнам!» — чергуються з клятвами вірності Мао та Бакуніну, з закликами читати біблію і з величезними плакатами, де серія схематичних малюнків (для наочності) роз'яснює новий метод безболісних абортів у хатніх умовах, оскільки в лікарнях вони заборонені.

Коли відчиняєш двері головного навчального корпусу, в ніс б'є неймовірна суміш пахоців. Кожен із них апетитний сам по собі, але в поєднанні з іншими творить дику дисгармонію, яка не може вирватися з-під невисокої бетонної стелі й кидається на кожного прибульця, ще обвіяного свіжим подихом мальовничих алей. У коридорі метрів на тридцять вишикувалися столи з газовими й спиртовими плитками, на яких біляві

Французька молодь неодноразово влаштовувала антимілітаристські демонстрації, несучи транспаранти з написами «Геть буржуазну армію!» та перевиті квітками — символом миру — макети гармат.

й русяві французьки впереміж із мулатками й чорнявими іспанками смажать м'ясо й пиріжки, варять каву, підсушують тоненькі скибочки хліба для бутербродів, а поряд такі самі симпатичні дівчата та хлопці все це продають. Що це? Філія буфету, максимально наближена до споживачів? Ні, звичайна спроба щось підробити. Адже можна купити у булочній довжелезну хрумку хлібину-багет за франк, трошки сиру за три франки й потім зробити з цієї сировини шість бутербродів по франку. Вигідно й для продавців, і для покупців: значно дешевше, ніж у професійного бутербродника на бульварі Бон-Нувель.

Венсенські студенти своєрідно розв'язали й складне «дитяче» питання: де дівати півторарічних або дворічних малюків, коли батьки, ба часом і матері-одиначки, на заняттях? Адже ж у Франції до садків беруть дітей лише після трьох років, та й то не всіх. Не в кожному садку знайдеться місце для студентської дитини. І ось одного чудового ранку, як кажуть, явочним порядком, студенти відгородили частину свого кафе й перетворили його на своєрідний «еколь матернел» — материнську школу. Щодня одна із студенток бере на себе обов'язки виховательки й доглядачки, а десятки інших жінок спокійно йдуть на лекції. До того їм доводилося брати малюків із собою в аудиторію, я й сам був свідком сцен, що викликали хіба співчуття. Уявіть собі велику й не зовсім чисту кімнату, де сидить 25—30 студентів, добра половина з яких безжально смалить сигарети, а одна маленька, тендітна дівчина навіть люльку. Дим хмарами пливе по аудиторії, погано видно не тільки те, що пишуть на дошці, а й самого лектора. І десь там повзає чиєсь дитя, немов у справжньому лісі, мандруючи між ніжками стільців і ногами студентів...

Студентська маса Венсенського університету надзвичайно розмаїта, це якоюсь мірою пояснює політичну незрілість її значної частини. В паризьких вузах навчаються не самі тільки французи. Тут побачиш і присадкуватих африканців з Берега Слонової Кості, й білявих скандинавів, і жагучих італійців, і синів та доньок Аргентини, Канади, США... Переконання й спосіб мислення студентів — то картина справді калейдоскопічна. яку неможливо звести до єдиного знаменника. Нема жодної платформи, яка б могла її об'єднати. Що ж лишається? Лишається властива молоді імпульсивність, здатність жваво й безпосередньо реагувати на події. Лишається прагнення свободи й ненависть до насильства — певна річ, вельми часто до свободи «взагалі» й до насильства теж «узагалі», — бо збудниками тут правлять не стільки певні політичні погляди, скільки юнацькі бажання позбутися будь-якої опіки. Цим пояснюється й швидка та гостра реакція паризького студентства на події внутрішнього й міжнародного життя, його любов до мітингів та маніфестацій і так само швидкий занепад ентузіазму, як лиш пройдено п'ять-шість кварталів і виголошено кілька палких промов, що дали емоційну розрядку.

Живучи у Франції, я ще раз наочно пересвідчився в тому, що єдина справедлива суспільна боротьба наших днів є боротьба класова й будь-які спроби ізолювати від неї молодіжний рух заводять його на манівці. Про це торік на травневій молодіжній асамблеї в паризькому передмісті Монтрей говорив Генеральний секретар Французької комуністичної партії Жорж Марше: «В союзі з робітниками, тільки в цьому союзі ви знайдете шлях до кращого життя».

Порівняно невелика, але дуже активна троцькістсько-маоїстська групка венсенських студентів часом дезорганізує увесь університет. Спекулюючи на політичній незрілості багатьох студентів, які зібралися під вітами Венсенського лісу з усіх континентів, демагоги кидають гучні гасла й розмахують червоними прапорами. Їхні «революційні» фрази не забезпечені золотим запасом реальності, вони породжені інфляцією лівацьких ідей, а червоний прапор у руках гошистів перестає бути символом класової боротьби пролетаріату й сприймається як засіб дратування буржуазного бика. Проте арена політичної боротьби — не циркова арена, й надзвичайно «радикальні» та «безкомпромисні» гасла ліваків лопаються, мов мильні бульбашки, відразу ж після проголошення.

Гошистський струмінь досить сильний і в інших навчальних закладах. На початку квітня минулого року я зблизька спостерігав масову демонстрацію студентів і ліцеїстів Парижа та його околиць: симпатичні молоді люди, очі горять, у міцно стиснених руках гасла й транспаранти. В деякого на голові — каски мотоциклістів — на випадок сутички з озброєними до зубів поліцейськими, машини яких ще з раннього ранку стоять на сусідніх вулицях. На транспарантах назви університетів та ліцеїв, заклики: «Студенти, ліцеїсти, робітники — всі разом!», «Венсен відкидає закон Дебре!», «Геть буржуазну армію!» Раз по раз у лавах спалахує «Інтернаціонал». Його змінюють сатиричні куплети проти Мішеля Дебре — військового міністра й автора нового закону, за яким значна частина ліцеїстів і студентів не зможуть уникнути військової служби.

То там, то там над головами несуть опудала Дебре. «Жарко! Жарко! Надто жарко навесні!» — скандують демонстранти, і це означає, що політична температура в країні ненормально підвищилася. І як логічний висновок з усього — рефрен, підхоплений тисячами юних голосів: — Une seule solution — la revolution! («Єдиний вихід — революція!»)

Мерехтять червоні прапорці, з'являються агітатори з мегафонами. На тих вулицях, якими рине потік демонстрантів, налякані буржуа замикають крамнички, а вздовж тротуарів стоять люди. Вони прихильно дивляться на нескінченну лаву, проте з місця не рушають. Співчуття — співчуттям, але й обережність не завадить. Це — дрібні чиновники, продавці, прибиральниці, а часом і просто люди без певних занять. Нарешті багатотисячний потік виливається на широчезну площу Націй. Сюди неквапом підходять і кордони поліцаїв. Вони в блискучих прозорих касках і чорних плащах, озброєні короткими автоматами й кийками. В усіх однаково непроникні, суворо-байдужі, якісь механічні погляди. Це — спеціальні війська для охорони буржуазного порядку. Вони хоч і належать до поліції, проте нічим, крім кольору плащів, не нагадують, скажімо, чемних регулювальників, що стоять на перехрестях. Тим часом на площі почався мітинг. Оратори випробовували потужність гучномовців. Усюдисущі репортери клацали затворами фотоапаратів, дзижчали кінокамерами й сторінку за сторінкою вкривали блокноти стенографічними каракулями звітів. Усі пройнялись серйозністю моменту. Й раптом з похмурого неба ринув спочатку дощ, а потім і мокрий сніг. Пристрасті й запал ураз спали, й за якихось 15—20 хвилин на площі не лишилося майже нікого. Котрийсь енергійний ватажок оголосив, що мітинг переноситься, й разом з усіма зник в одному з численних входів до метро, розташованих по всьому периметру площі. Проскандувавши ще кілька революційних гасел у вестибюлях, юрма штурмом узяла турнікети й без квитків роз'їхалася по домівках.

Так виглядає в житті невідповідність ультрарадикальних фраз реальному станові речей. Гошистська ставка на авангард молоді, начебто здатної вести за собою робітничий клас, була вдруге бита, як і навесні 1968 року. Аматори путчів знову розчаровані. Але той, хто не втратив здатності тверезо оцінювати ситуацію, розумів, що інакше бути й не могло. Від студентських заворушень до соціальної революції — дистанція надто велика.

Викладання у французькій вищій школі дуже своєрідне. Про стосунки між викладачами й студентами до реформи я вже й не кажу. Тоді студент не мав права навіть спитати в свого викладача про незрозумілі речі. Професуру відокремлював од аудиторії незримий мур: я вам викладаю, а ви розумійте, як хочете; на іспитах побачимо... Тепер на лекціях атмосфера нормальніша. Проте зміст викладання й досі залежить від смаків викладача. Наприклад, у передмісті Кліші, в одному з тринадцяти нових паризьких університетів, у курсі російської радянської літератури основну увагу приділено творчості В. Хлебнікова, В. Каменського, О. Кручоних та раннього Маяковського, бо лектора найдужче цікавить російський футуризм. Про те, що було після нього, тобто протягом останнього півстоліття, студенти не дізнаються, по суті, нічого. Ніякого уявлення не мають вони й про попередників футуризму.

Як правило, у французьких університетах не читають систематичних курсів літератури. Вважається, що студент може й сам знайти все необхідне в бібліотеках. Теоретично правильно, на практиці ж бібліотеки стоять майже порожні: сім-вісім студентів на великий зал. Бо хоча французький студент сидить в аудиторії не щодня, вільного часу в нього немає. Два—три дні на тиждень він завантажений лекціями з ранку до самого вечора, решта ж днів залишається вільною хіба для незначного

Молодь Парижа виступала проти військового міністра Франції М. Дебре, автора нового закону, за яким значна частина ліцеїстів і студентів не зможуть уникнути військової служби.

відсотка матеріально забезпечених. Майже всі хлопці змушені працювати, щоб мати можливість платити за житло й харчування. Вони влаштовуються на змінну роботу, викроюючи час для лекцій, а дівчата йдуть доглядати дітей у більш-менш заможні родини, де їм виділяють кімнатку й годують. Отже, умов, щоб самотужки надолжити пропущені викладачем теми, практично не існує. Тому часом так дивує в них незрозуміле, на перший погляд, поєднання справді глибокого знання окремих розділів історії літератури — і текстів, і критичних матеріалів, — з майже цілковитим невіданням чогось поза межами цих розділів.

Але труднощі не вичерпуються тим, що викладачі дотримуються «вибіркового» методу навчання. Кожен педагог обирає ще й власний метод аналізу літературних явищ, не узгоджуючи його з рештою колег. Сталося так, що викладач російської літератури XIX століття в тому ж таки університеті Кліші (доводиться знов згадувати цей університет, бо він вважається одним з найбільших центрів французької русистики) схильється перед Фрейдом і вважає психоаналіз універсальною відмінкою для розуміння будь-якого твору. Студенти змушені конспектувати фрейдистську маячню, скажімо, про те, що шинель Акакія Акакійовича не дарма є словом жіночого роду. Мовляв, бідолаха тому стільки думає про свою шинель, що переживає певний фрейдистський комплекс і ставиться до неї, як до... матері, прагнучи від шинелі материнського тепла. Захопившись аналогією, викладач тут-таки згадав Обломова з його халатом. Та коли котрийсь студент завважив, що халат — чоловічого роду, викладач перевів розмову на інші рейки: сказав, що єдиною заслугою Гоголя є майстерність оповідача, а зміст його творів нецікавий, та

й ідей у нього ніяких нема. Роздратування людини, яка не змогла вкласти великого письменника в прокрустове ложе модної психосексології, зрозуміле, проте студентам від цього аж ніяк не легше.

Провали та прогалини в знаннях французьких студентів іноді справді «ричущі». Мене здивував один симпатичний хлопець, який, безперечно, цікавиться не тільки російською мовою й літературою, але й культурою взагалі. На занятті йшлося про Маяковського, я поцікавився, що знають про нього студенти. «Маяковський, це поет, він пише вірші! — відразу сказав хлопчина. — Його перекладала Ельза Тріоле!» «Писав», — виправив я. — «Хіба він помер?» — щиро здивувався студент.

А коли я готувався до вступної лекції з курсу україністики, завідувачка секції (по-нашому, кафедри) славистики, попереджала мене: «Тільки майте на увазі, що ви читатимете не радянським студентам, а французьким. Не розраховуйте на їхню ерудицію. Нам самим, особливо останнім часом, буває дуже важко: доводиться долати великий розрив між відомостями, які дає школа, й тими знаннями, яких вимагає університет. Отже, розпочинайте з елементарного. Розкажіть їм, де розташована Україна». Так я й зробив, і на першій же лекції почув такі запитання, які свідчили про майже цілковите незнання всього, пов'язаного з Україною. Пригадалось, як мене розпитувала дружина нормандського фермера, вчителька, що непогано знає історію й географію. Насамперед, принесла атлас, щоб я показав, де знайти Україну. Потім поцікавилась, якою мовою говорять на Україні. Наступне ж запитання остаточно приголомшило мене: «Скажіть, а чи існує література українською мовою?»

Причина такого дивовижного незнання — в традиційній вузькості професійної освіти на Заході. Тут намагаються дати студентам більш-менш вичерпні знання лише з тих предметів, які безпосередньо стосуються обраного фаху. Не дивно, що, скажімо, фахівець із французької літератури має досить туманне уявлення навіть про літературу італійську. Про далеку для них Україну я вже й не кажу.

Закінчуючи університет, студенти складають т. зв. лісанс — іспит на одержання диплома ліценціата. Цей іспит у тих, хто вивчає російську літературу, наприклад, складається з кількох частин (переклад з французької мови російською, тлумачення тексту XVII чи XVIII ст., твір на тему класичної й сучасної літератури тощо). Ніяких прав цей диплом не дає. Він тільки свідчить про певний рівень знань. Є й інші види іспитів та дипломів. Найважливіший серед них — «агрегасійон». Той, хто склав його, відразу ж одержує місце викладача в ліцеї. Але... цього року понад 200 французьких русистів змагалися між собою за 10 викладацьких місць. Щасливчики здобули роботу за фахом. А решта? Решта перебиватиметься так-сяк, часом з водою, а часом з бідною, як кажуть, щоб наступної весни знову спробувати щастя в цій лотереї. Але якась частина з них, безперечно, людей працьовитих і здібних, махне на свій фах рукою, щоб хоч якось прожити.

До речі, система французьких іспитів істотно відрізняється від нашої. Тематику її оголошують за рік наперед, щоб студент мав можливість ознайомитися не тільки з текстами, а й з критичною літературою. Та пропонована тематика дуже широка й загальна (наприклад, творчість Анни Ахматової), а конкретні питання студент одержує вже безпосередньо на екзамені. До того ж деякі теми для такого серйозного іспиту звучать трохи дивно й справляють враження випадкових. Так, минулого року, поряд з визначними творами, скажімо, «Записками з підпілля» Ф. Достоевського чи «Лихом з розуму» О. Грибоедова, студенти вивчали

гумористичні оповідання напівзабутої письменниці початку ХХ ст. Тесфі. На іспиті ж вимагають, щоб студент відповів на будь-яке питання пов'язане з життям і творчістю згаданих авторів. Зате поза межами невеликого списку письменників і творів він може знати дуже й дуже мало.

Останнім часом тут широко практикується так званий «аудіо-візуальний» метод вивчення іноземних мов (є спроби перенести його й на інші дисципліни, але це ще не набуло поширення). Аудіо-візуальний — тобто «зорово-слуховий». Студенти працюють без підручників. Викладач демонструє їм на екрані зображення якої-небудь життєвої ситуації, здебільшого вельми простої. Наприклад, хлопець стукає в двері, а дівчина з-за дверей щось гукає. Зрозуміло, що вона гукає «Хто там?». Й оці ось два слова викладач десятки разів убиває, мов цях, у голови студентів. Жодного граматичного коментаря, жодних аналізів нікого не цікавить навіть, як пишеться це сполучення слів. Так виробляється цілковитий автоматизм. Коли всі слухачі засвоїли, що у відповідь на стукіт у двері треба сказати «Хто там?», настає черга другої фрази: «Це я». Згодом дівчина відчиняє двері й чути новий набір звуків: «Добрий день!» І так — кілька годин. Наступного дня картинка на екрані проганяють у швидкому темпі, й студент мусить так само швидко реагувати на зображені ситуації.

Можна погодитися, що для різномовної аудиторії такий метод має певні переваги. Я був у Венсенському університеті на лекції Жана-П'єра Сукая, симпатичного бороданя, закоханого в свою справу. Він — істинний ентузіаст і замість трьох годин, визначених розкладом, часто працює й по три з половиною, й по чотири години підряд. У групі Сукая були англійці й іспанці, греки та японці, китайці й італійці. Зрозуміло, жоден метод, який спирається на переклад текстів рідною мовою чи на порівняльний граматичний аналіз, у такій групі не може бути застосований. І все ж практично аудіо-візуальний спосіб вивчення мови не дає глибокого знання, лише «розв'язує язики» слухачів в обсязі більш-менш елементарного розмовника.

Працюючи цілий навчальний рік у Венсенському університеті, я помітив, що спершу кожен викладач має досить великі групи по 15—20 студентів. Та під кінець року в групах залишається по 5—6 душ. Контингенти студентів тануть з різних причин, але найперша з них — матеріальні нестатки. потреба працювати й поєднувати працю з навчанням. Витримати таку напругу здатний далеко не кожен. От і застосовуй нові методи в таких плинних групах, де, може, тільки третина або чверть студентів добереться до іспитів!

Не дивно, що на Заході існують «вічні студенти». Вибувши з університету, хлопець або дівчина записуються восени знову. Й знову повторюється та сама сумна історія. Важко студентові в Парижі, й нема йому на кого сподіватися — хіба на щасливий випадок у життєвій лотереї, де виграють одиниці, а тисячі програють і йдуть на дно.

Віктор КОПІЛОВ

Париж

Губинські жінки опановують традиційно «чоловічі» професії.

Цукрова тростина на Кубі досягає нерідко чотирьох метрів заввишки.

Солодкий смак тростини

Кубинський поет Ніколас Гільєн написав колись вірш «Гіркий смак цукрової тростини». Тоді це була цілком виправдана поетична метафора тяжкої долі «мачетерос» — збирачів тростини та робітників, що переробляли

її на цукроварнях. Для них, нещадно визискуваних іспанськими, американськими й місцевими плантаторами й підприємцями, солодка рослина і справді оберталася на нестерпно гірку.

А вирощують цукрову

тростину на Кубі понад три століття. В усі часи під неї відводили найбільшу площу, бо вона була і є основою матеріального добробуту кубинського народу. Раніше тростину збирали вручну, рубаючи її довгим широким

ножем-мачете. Люди працювали в тяжких умовах до повного виснаження. Недарма найжурливіші народні пісні, що склалися тут протягом віків, розповідають про тяжку долю «мачетеро».

До революції 1959 року існували так звані «сентралі», які переробляли тростину і належали великим плантаторам. Поступово «сентралі» були поглинуті іноземними компаніями, переважно американськими. Так, у провінції Ор'єнте, яка є найбільшим виробником цукрової тростини в країні, три чверті плантацій і цукроварень належали «Юнайтед фрут компанії».

Аграрна реформа, здійснена на Кубі після перемоги революції, внесла корінні зміни в структуру вирощування цукрової тростини.

Двоє журналістів з Німецької Демократичної Республіки, відвідавши Кубу, розповідають про трудові будні людей з Ранчуело —

84-річний Хосе Арбело Рівєро почав працювати ще наприкінці минулого століття. Понад 70 років рубав він тростину своїм мачетей

великого сільськогосподарського підприємства поблизу міста Санто-Клара в провінції Лас-Вільяс.

...Колишня «сентраль» існує понад 100 років. Раніше вона мала ідилічну назву «Дві троянди», яка зовсім не відповідала жорстоким порядкам, що панували тут. Управителем «сентралі» був дон Маноло, іспанець і запеклий фашист. Він порядкував усім — полями, машинами, навіть життям сотень безправних людей. Жорстокість Маноло не знала меж, а шукати захисту від багатія в тодішній Кубі було справою не тільки марною, а й небезпечною. Після січня 1959 року Маноло, побоюючись справедливої кари, втік до Сполучених Штатів.

Робітники зірвали з будинку контори вивіску «Дві троянди» й прикріпили нову: «10 жовтня». Так назвали вони своє господарство на честь того далекого дня 1868 року, коли почалося всенародне повстання проти іспанських колонізаторів. Націоналізація цукрових плантацій, аграрна реформа, дальші важливі заходи революційного уряду Куби докорінно змінили життя в Ранчуело, втім, як і скрізь на острові. Але найбільше змінилася психологія людей, їхнє ставлення до праці.

Німецькі журналісти спробували подивитися на минуле і сучасне Ранчуело очима 84-річного Хосе Арбело Рівєро — найстарішої людини в господарстві «10 жовтня». 84 роки життя, 75 років роботи на цукрових плантаціях. Так, так, пояснює сам Рівєро, адже в ті далекі часи його дитинства, наприкінці минулого століття, кубинські хлопчаків і дівчатка змушені були ставати до роботи з десяти років.

«Я працював разом зі своїми батьками, з усіма дорослими від світанку до ночі — згадує він, — і не становив винятку, такою була доля всіх моїх однолітків». Та ось Рівєро переходить до нинішнього життя

Кандідо Ферран — секретар «ради старійшин».

і з гордістю повідомляє, що одержує пенсію від держави. «Раніше, — посміхається він, — ми й слова такого не знали!»

Пенсія пенсією, веде далі Рівєро, а без роботи жити він не звик. От і працює в «раді старійшин». Поряд з ним у «раді» засідає і Кандідо Ферран. Він трохи молодший за Рівєро, і теж має урядову нагороду: революційний уряд вшанував багатьох ветеранів праці орденами. Ферран, розповідаючи про своє життя, робить деякі порівняння:

«У нас люди одержують тепер щомісяця більше, ніж могли заробити в дон Маноло протягом цілого року. Але найголовніше сьогодні те, що ми вільні люди й почувалося хазяями на своїй землі і в своїй країні».

Ранчуело, як і чимало інших господарств Куби, дуже потерпіло від засухи 1971 року. Але вже наступного літа в значній мірі вдалося подолати наслідки страшного лиха. Домоглися цього завдяки застосуванню так званого «австралійського способу» збирання цукрової тростини. Полягає він у то-

му, що перед початком збирання проводиться випалювання, під час якого згорає листя, а стовбур лишається

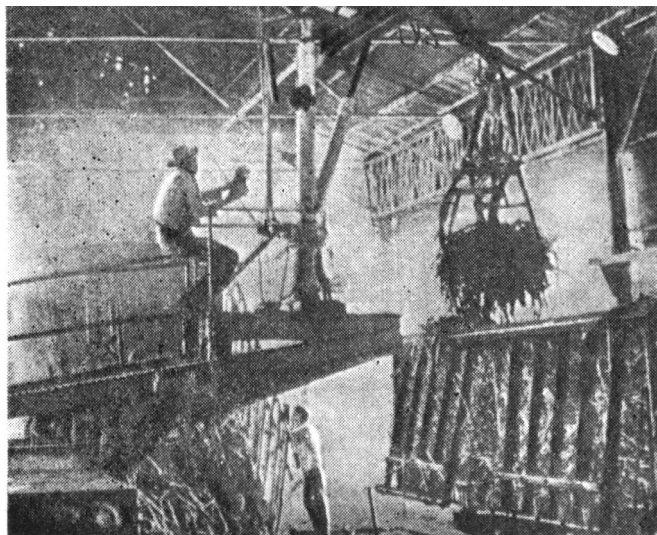
неушкодженим. «Мачетерос» не доводиться витрачати час на обрубання листя, і продуктивність їхньої праці

зростає мало не вдвічі. Раніше власники плантацій неохоче вдавалися до цього способу, нині ж він здобуває все більше прихильників.

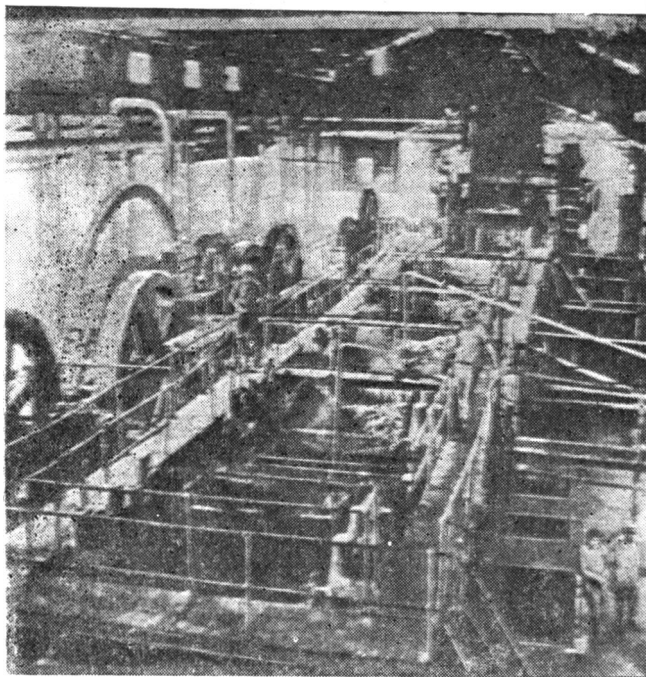
Тепер у цьому господарстві, як і скрізь на Кубі, найбільше думають про механізацію процесів вирощування та збирання тростини. Сьогодні в країні за допомогою машин збирають лише 10 процентів урожаю, але уряд планує максимальне використання механізмів. Річ у тому, що агротехніка вирощування цукрової тростини має свої особливості. Засіяне поле дає десять урожаїв підряд, лише після цього його засівають знову. Отже, готуючи застосування збиральних машин доводиться враховувати цю особливість, щоб не попустувати коріння рослин.

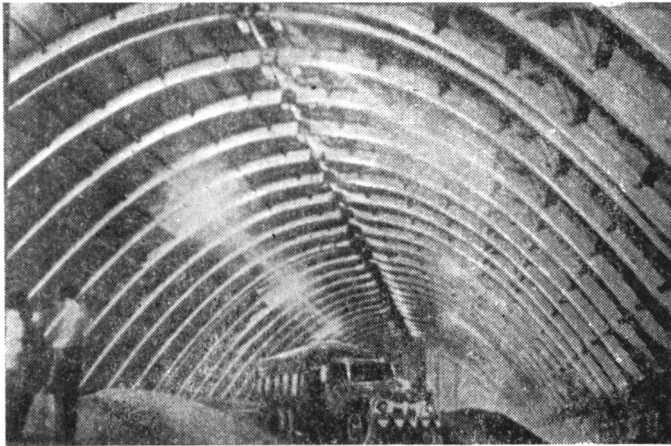
В Ранчуело теж готуються до переходу на машинне збирання. Починають тут з навчання людей. Та поки що навчають не керувати машинами й механізмами, а звичайної грамоти. Ось що розповів з цього приводу Мануель Кортіна Гутерес. У дитинстві він провчився лише два роки в початковій школі. Коли перемогла революція, йому було вже 35 років, однак він не посоромився одним із перших серед дорослих у Ранчуело сісти за парту. Вчився одночасно із своїми дітьми й успішно закінчив школу. І коли тепер хтось із дорослих, посилаючись на свій вік, не погоджується відвідувати вечірню школу, в справу втручається Мануель Кортіна Гутерес.

Проте головним агітатором за навчання стає саме життя, перспективи застосування машин і механізмів, які мають полегшити працю людей, підвищити її продуктивність. Адже механізація виробничих процесів на місцевій цукроварні — це вже сьогоднішній день Ранчуело. І тут можуть працювати люди лише письменні, здатні керувати складними машинами й механізмами.

На місцевій цукроварні стали до ладу нові досконалі машини й механізми.

Новий склад готової продукції.

Літні люди, згадуючи минулі часи, розповідали не лише про злидні й безправ'я «мачетерос» у дореволюційній Кубі. Вони з гордістю говорили про вільний дух, який ніколи не згасав у серцях кубинських трудящих, про славні революційні традиції свого народу.

В Ранчуело добре пам'ятають легендарного Хесуса Менендеса, керівника профспілки робітників цукрових плантацій, який був по-звірячому вбитий 1948 року. Він приїздив і в це селище, організовував тут страйки.

Про свої зустрічі з Менендесом можуть розповісти і Кандідо Ферран, і Хосе Арбело Ріверо. А в місцевих школах, як і скрізь на Кубі, і діти, й дорослі вчать вірш Ніколаса Гільєна «Елегія, присвячена пам'яті Хесуса Менендеса», вірш не стільки про минуле, скільки про сьогодення Куби, заради якого віддав своє життя і Менендес.

«З розповідей про минуле, — пишуть німецькі журналісти, — ми особливо ясно зрозуміли рядки вірша Ніколаса Гільєна про «гіркий смак цукрової трости-

ни». А побачивши нинішній день Ранчуело, життя його людей, ми також зрозуміли глибокий зміст вірша про Хесуса Менендеса, де сказано, що тепер на Кубі цукрова тростина позбавлена присмаку людських сліз і страждань».

Революційний уряд Куби високо оцінив трудовий подвиг робітників плантацій і цукроварень, які мужньо і самовіддано подолали наслідки засухи 1971 року. Врожаї цукрової тростини і виробництво цукру в країні невпинно збільшуються, а число людей, зайнятих на цих роботах, лише за минулий рік скоротилося на 15 тисяч. Це наслідки успішного запровадження механізації, нових досконалих машин.

«Ми високо цінуємо працю всіх, хто вирощує цукрову тростину, хто переробляє її на заводах, хто так добре працює. Ми висловлюємо їм нашу подяку і певні, що вони й далі чесно виконуватимуть свій революційний і трудовий обов'язок».

Ці слова Фіделя Кастро можна повністю віднести і до трудівників з Ранчуело.

За матеріалами преси НДР.

АНДЖЕЙ ЧЕМПІН

Страждання хворого американця

Якщо ви зацікавилися американським способом життя, неодмінно поставте собі запитання: «На що витрачає найбільше коштів пересічний американець?» Як це не дивно, найдорожче американцеві обходиться охорона здоров'я. Система медичного обслуговування налічує 7500 лікарень і 350 000 персоналу, щорічний оборот становить 90 мільярдів доларів! Ця астрономічна цифра найпереконливіше свідчить про те, що лікування в США коштує недешево.

Ціни на медпослуги невпинно зростають, хоча й раніше вони не були низькими, але сьогодні навіть незначне захворювання може відчутно підірвати родинний бюджет. В 1972 році американці витрачали на лікування удвічі більше грошей, ніж у 1966-му. Особи віком до 19 років запла-

тили по 140 доларів; од 19 до 64 років — по 323 долари, лікування ж людей, старших за 64 роки обійшлося по 861 долару з кожного.

Збільшення вартості медичного обслуговування значно випередило загальне зростання цін. Якщо за період з 1955 по 1972 роки ціни на промислові та продовольчі товари підвищилися на 33 проценти, то лікування подорожчало на 50 відсотків. Причому ціни на ліки зросли лише на 10 процентів. Набагато дорожчим стало перебування в лікарні: починаючи з 1960 року, плата за лікарняне ліжко зросла на 204 проценти і зараз становить 92 долари на добу...

Перед дверима поліклініки відвідувач довго вагається. Адже першим запитанням лікаря буде не «що у вас болить», а «чи маєте 10

доларів» (ціна візиту). Крім того, хворий добре знає, що лікар скористається найменшою нагодою покласти його під хірургічний ніж. У Штатах роблять удвічі більше операцій, ніж в Англії.

Американці часто їздять лікуватися до Європи. Луїза Шоу з Каліфорнії, котра мала надіти на зуби шість коронок, підрахувала, що в США ця процедура коштуватиме їй 1000 доларів, а в Парижі — 690. Квиток в обидва кінці коштує 210 доларів. Решту — 100 доларів вона витратила на сувеніри. Отже, міс Шоу «безкоштовно» відвідала Європу.

В Тулузі (штат Оклахома) понад половину населення зубожіло через видатки на лікування. В Еліді (Огайо) пані Х. Ф. Вагнер позбулася засобів до існування, сплативши лікарям 9 тисяч доларів за лікування свого чоловіка. Роберт Шутц, фоторепортер Асошіейтед Прес, заробляючи щотижня 240 доларів, заборгував кільком клінікам 100 000 доларів за лікування сина який пошкодив хребет, не вдало стрибнувши з трампліна. Заробляючи гроші на «дітей Гіппократа», Шутц переніс три інфаркти, що збільшило його борг ще на 5 тисяч доларів.

Хастон Джонсон з Остіна (штат Техас) зламав ногу. Тривале лікування зробило його банкрутом. Ніхто б не звернув на цей випадок уваги, коли б не одна обставина — Хастон рідний брат колишнього президента Ліндона Джонсона. Хастон щиро жалкує, що його брат свого часу нічого не зро-

бив для поліпшення стану медичного обслуговування в США.

Розсріюючи пацієнтів, лікарі США стали найвисокооплачуванішою кастою серед інших фахівців. Середній заробіток лікаря — 40 тисяч доларів на рік, більш спритні заробляють і по 100 тисяч. Але небагато з них прийшли в медицину за покликанням, чимало спокусилися перспективою легкої наживи. В лікарні Беверлі Ентерпрейсіс Енсіно лікарі дійшли до відвертого цинізму. В операційній встановлене світлове табло, що показує стан фінансових справ кожного лікаря. «Цікаво спостерігати, — зауважив один із хірургів, — як зростає курс твоїх акцій».

Але хіба середній американець неспроможний вберегти себе від справжньої катастрофи, на яку перетворюється звичайне захворювання? Так, він вдається до

того самого засобу, що й у випадку стихійного лиха пожежі або нападу бандитів — стримується. Коли людина не має при собі медичного поліса, до лікаря краще й не потикатися.

Якщо у вас хворе серце, але немає страхового полісу — тримайте напохваті 30 доларів. Лікар швидко допомоги насамперед зажадає грошей, а коли ви не маєте цієї суми, він поїде геть. Американцеві можна лише щиро побажати, щоб сердечний напад на вулиці спіткав його поблизу недорогої лікарні.

Про коники, які викидають своїм клієнтам страхові компанії, можна написати томи. Найпоширеніший фокус — анулювання так званого групового поліса. Його укладають переважно працівники якогось

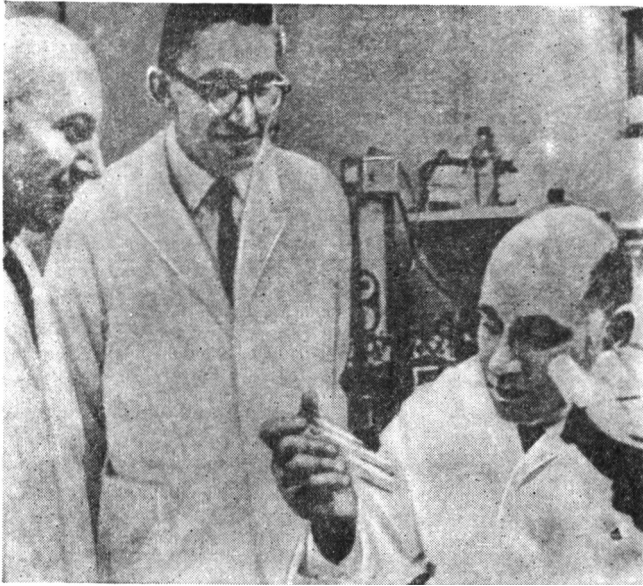
одного закладу на пільгових умовах. Але що має робити той, хто перейшов до іншої установи? Починати все спочатку...

Жителька Західної Віргинії Д. Кемпфер підписала страховий поліс на три роки. Згодом вона завагітніла і лягла до родильного будинку. Кемпфер домовилася з лікарем, що сплачуватиме гонорар протягом трьох років. Але він раптово помер, а його наступник не пристав на ті умови. Жінка змушена була покинути лікарню в день пологів.

Нещодавно в Сполучених Штатах організовано два види безкоштовного лікування — «Медікер» та «Медікед». «Медікер» — це державне страхове товариство, котре обслуговує осіб віком понад 65 років і повертає їм

Американські пацієнти протестують проти надзвичайно високої плати за лікування.

Науковці з університету Еморі, котрі вилучили генетичну субстанцію з ракового вірусу. Однак досягненнями медичної науки в США може користуватись лише фінансова еліта.

80 процентів витрат на лікування. «Медікед» повертає клієнтові всі кошти, воно обслуговує найбільш бідних. Створення у 1965 році таких товариств — крок уперед, але в умовах американського суспільства корупції та здириства на них добре наживаються пройдисвіти. В Каліфорнії операції по видаленню гланд через «Медікед» зроблено вдвідесятеро

більше, ніж через приватні страхові товариства. За даними Колумбійського університету, кожна третя операція в США — зайва, 10 процентів з них — небезпечні для пацієнтів. Лікарі «Медікеду» приймають щодня по 100 відвідувачів, а дехто з них веде прийом... по телефону.

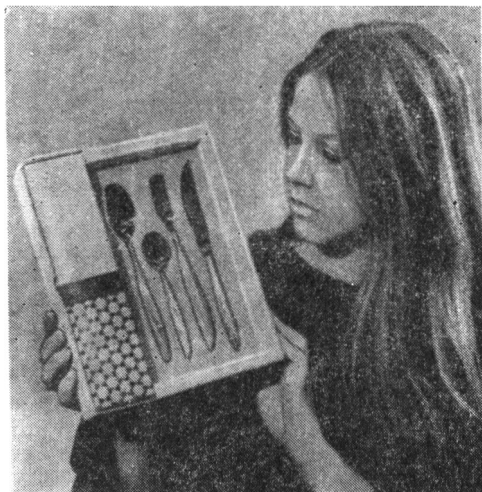
Тепер зрозуміло, чому в Сполучених Штатах меди-

цину називають національною ганьбою. Лікарі не візьмуть людину до лікарні, перш ніж переконуються, що на її рахунок в банку лежить не менше 500 доларів. В країні, де працюють видатні кардіологи, фахівці з трансплантації серця, нормальне медичне обслуговування залишається привілеєм для найбагатших. У великих містах є безліч клінік, обладнаних найсучаснішим устаткуванням, а в штаті Монтана хворому інколи доводиться долати 300 кілометрів до найближчого медпункту. В США один медпрацівник припадає на 70 чоловік. Дитяча смертність у негритянських кварталах утричі перевищує загальну.

Може, в Сполучених Штатах, найбагатшій країні капіталістичного світу, просто не стоїть питання про загальне безкоштовне медичне обслуговування, оскільки громадяни її дуже заможні? Ні, з усього наведеного це зовсім не впливає. Простим американцям доводиться добре попрацювати, щоб мати змогу «спокійно похворіти»

«Перспективи», Варшав.

Краса і якість виробів «ХЕФРИ»

Столові прибори фірми «Хефра».

Традиції польського ювелірного мистецтва сягають своїм корінням у середні віки: в XIV столітті майстри золотих і срібних виробів починають об'єднуватися в цехові організації й запроваджують обов'язкове маркування своїх творів. Бурхливого розвитку набуває ювелірне мистецтво в XVIII ст. Наступне століття можна з цілковитим правом назвати віком срібла; вироби з білого металу використовуються в побуті, служать як оздоба. Особливою красою відзначаються срібні та посріблені вироби братів Хеннеберг з Варшави. Ця фірма, заснована 1856 року, мала лише одного конкурента — не менше відому фабрику Юзефа Фраже. Нині традиції цих двох фірм продовжує варшавське підприємство посріблених виробів, відоме

за межами Польщі під назвою «Хефра».

Це єдиний у країні виробник срібних та посріблених столових приборів, витонченого окуття для кришталевих виробів, а також столових приборів з нержавіючої та кислототривкої сталі. Щорічно на підприємстві освоюється виробництво нових зразків: минулого року це були спеціальні ножі для очищення цитрусових плодів, ложечки для годування немовлят, кришталевий посуд з декоративним срібним окуттям, а також ложечки-сувеніри, прикрашені гербами польських міст. Вироби «Хефри» відзначаються не лише красою, а й високою якістю.

Варшавське підприємство має два заводи. Один з них виготовляє традиційний посуд, а також срібні й посріблені столові прибори, другий спеціалізується на виробі із сталі, обгородженій домішками хрому та нікелю.

Цього року розпочинається будівництво філіалу «Хефри» в Пултуску, де буде налагоджене масове виробництво столових приборів з кислототривкої сталі, плакованої новими технологічними покриттями із срібла. Випуск продукції за ко-

роткий час подвоїться: найближчими роками вона зросте до 23 мільйонів штук на рік (у минулому році — 12 мільйонів).

Вироби «Хефри» мають успіх у зарубіжних покупців, а чотирьом моделям столових приборів присуджено міжнародний знак найвищої якості. У 1972 р. фабрика продала, переважно Франції, 1,5 мільйона столових приборів, у наступному році експорт повинен потроїтися. Нещодавно варшавське підприємство налагодило контакти з австрійськими та західнонімецькими фірмами, ці контакти допоможуть польським виробам завоювати ширші міжнародні ринки.

Минулого року варшавське відділення «Хефри» було відзначене «Медаллю Варшав'янки», яка щороку присуджується підприємствам за вироби особливо високої якості. Варто нагадати також, що в 1972 році підприємство зробило свій внесок у «Банк 20 мільярдів», тобто взяло участь у кампанії, мета якої подвоїти промислову продукцію за рахунок понадпланових виробів. Цього року «Хефра» зобов'язалася випустити на 7 мільйонів злотих продукції понад план.

Перевірка якості штампованої прикраси на ложці.

НОВА

П'ЕСА

ДЮРРЕНМАТТА

Прем'єра нової п'єси Фрідріха Дюрренматта «Спільник» відбулася в цюріхському театрі «Шаушпільхаус».

Драматург знову звернувся до теми, яку він порушив ще у своїх «Фізиках». Мова йде про місце і значення інтелігенції в сучасному капіталістичному світі. Герой «Спільника» — видатний біохімік Док, автор сенсаційних наукових відкриттів, який довго працював в одному великому хімічному концерні, а тепер, звільнений з роботи внаслідок економічної кризи, змушений заробляти на життя як водій таксі. Випадок зводить Дока з ватажком гангстерської зграї, яка «вбиває на замовлення» — знищує людей, які або комусь «заважають», або знають забагато, або є небезпечними конкурентами в комерційних справах.

Док створює особливий прилад — «некродіалізатор», що повністю знищує людські трупи... Вченого все глибше втягує злочинна стихія. Й одного дня йому доводиться

Сцена з вистави «Спільник» в цюріхському театрі «Шаушпільхаус».

знищити останки свого сина і своєї коханої. Не витримавши цього, Док вкорочує собі життя.

П'єса Фрідріха Дюрренматта має точні географічні координати — Сполучені Штати Америки. В ній чимало недвозначних натяків на деякі події, що останнім часом відбувалися в США. Драматург показує зв'язки гангстерської зграї з поліцією, малює непривабливу картину повсюдної корупції

ПИСЬМЕННИК

І ЙОГО ГЕРОЇ

Газета «Нойес Дойчланд» надрукувала бесіду свого літературного оглядача з Вернером Гайдучеком, ав-

Вернер Гайдучек

тором романів «Прощання з ангелами» та «Марк Аврелій».

Письменник ось уже рік живе в Біттерфельді, місті, де знаходиться один із найбільших в НДР хімічних комбінатів.

«Мене дуже зацікавили люди, які тут живуть і працюють», — розповідає Вернер Гайдучек. — Власне, конкретно про цей хімічний комбінат я писати не збираюся, але люди, яких я тут побачив, з якими познайомився, — це мої майбутні герої, навіть якщо вони працюватимуть на інших підприємствах, в інших галузях промисловості... От, скажімо, мене

зацікавив один із бригадирів комбінату. Я хочу знати все про цю людину, про його близьких, про його вподобання, стосунки з колегами тощо...»

Письменник зазначає, що німецька пролетарсько-революційна література 20-х — початку 30-х років здобула певний досвід зв'язків з робітничим класом, але тепер, за соціалістичних умов, робітничий клас — провідну силу суспільного поступу — слід знати ближче і глибше.

ВИСТАВКА ІРАКСЬКОГО ПЛАКАТА

Народження і розвиток мистецтва плаката в Іраку пов'язані з революційними подіями останніх років. За порівняно короткий час це мистецтво досягло тут помітних успіхів, що засвідчила виставка в столиці країни — Багдаді.

Експоновані плакати позначені насамперед політичною гостротою. Вони відбивають найважливіші події життя Іраку та інших арабських країн. На думку мистецтвознавця Хус-

Плакат художника Діа аль-Аззаві.

сейна Тлілі, молодий іракський плакат органічно поєднує національні мистецькі традиції з надбаннями сучасного мистецтва революційного плаката. Тлілі пояснює це, зокрема, тим фактором, що багато молодих художників Іраку навчалося у вищих мистецьких учбових закладах Радянського Союзу та інших соціалістичних країн.

Виставка в Багдаді дозволяє говорити про появу в Іраку самобутньої школи майстрів плаката. Надзвичайно виразні, яскраві й лаконічні праці художника Діа аль-Аззаві присвячені темі солідарності з народом Палестини. Цікаві, експресивні плакати на цю ж тему створив художник Аш-Шейх.

ЛІТЕРАТУРА І РОБІТНИЧИЙ КЛАС

«Як опанувати в нашій літературі тему і проблематику робітничого класу? Хто здатний у Федеративній Республіці Німеччини створювати літературу робітничого класу?»

Такі два питання були поставлені на проведеній у Нюрнберзі 5-й конференції об'єднання «Література робітничого світу». Це літературне об'єднання існує в ФРН уже протягом значного часу поряд з «Групою 61»; однак на відміну від неї воно об'єднує не професійних літераторів, а власне робітників, які беруться за перо. Саме життя визначало головні напрямки і політичні тенденції цього руху. Так, на минулій конференції було прийнято рішення про те, що самі робітничі письменники мусять висвітлювати страйковий рух. Характерно, що перші нариси, оповідання та інші твори авторів-робітників на цю тему з'явилися на сторінках заводських багатотиражок, які видаються місцевими групами НКП.

Теперішня конференція, звичайно, не могла вичерпно відповісти на згадані питання, але не випадково газета компартії «Унзере цайт» називає її «свідченням помітного піднесення політичної класової свідомості робітничих літераторів». Звідси роздратованість шпрінгерівської газети «Ді вельт», яка із зрозумілих причин виступає проти самої ідеї залучення робітництва до літературних справ. «Ми не маємо на увазі, — пише «Унзере цайт», — що з кожного учасника робітничого літературного об'єднання вийде обов'язково справжній письменник, хоча тепер уже серед відомих літераторів ФРН є чимало колишніх робітників, які починали саме з таких гуртків. Але участь робітників у цьому літературному об'єднанні є однією з форм вияву класової політичної активності робітників, а це вже само по собі надзвичайно важливо».

ПАМ'ЯТІ

ФЕДЕРІКО ГАРСІА ЛОРКИ

Комісія по культурній діяльності Асоціації персоналу ЮНЕСКО провела в Парижі міжнародний колоквіум, присвячений пам'яті Федеріко Гарсія Лорки. Брошура з матеріалами колоквіуму містить есе А. Карпент'єра, Х. Кортасара, Х. Маріньєло, І. Джібсона, І. Драча про великого іспанського поета. Надруковано також поезії Х. Енріке Адоума, І. Ахундова, А. Мачадо, Р. Гільєна, Н. Гільєна, Є. Євтушенка, З. Морсі, Х. де Локса, Х. Ладрона де Гевари, Ч. У Тамсі, Р. Альберті. Упорядник — Хуан Маріньєло.

Брошура, видана ЮНЕСКО.

ЗАКЛИК

П'ЄРА ГАМАРРА

Письменник П'єр Гамарра розповідає в журналі «Франс нувель» про нелегкі умови письменницького життя у Франції. Він вимагає належної уваги до цієї професії, радить не забувати, що письменник — це, насамперед трудівник, і, як кожний трудівник, потребує постійного заробітку, має право

на соціальне страхування, пенсію і т. д.

У Франції, продовжує Гамарра, число письменників, що заробляють собі на життя пером, мізерне. Більшість же годується за рахунок «другої професії». Тому з такою радістю Гамарра сповіщає про створення «Комітету зв'язку асоціацій письменників», який уже зараз об'єднує Товариство літераторів, Спільку письменників, Синдикат літературних критиків, Французьке товариство перекладачів. Цей комітет покликаний захищати інтереси всіх французьких літераторів.

МОЛОДЕ МИСТЕЦТВО
КОЛУМБІЇ

Колумбійський мистецтвознавець Еухеніо Кабрера виступив у пресі з оглядом нових явищ в образотворчому мистецтві своєї країни. Газета «Нойес Дойчланд» передрукувала цей виступ. Нагадуючи про те, що культурне життя Колумбії довго перебувало під чужоземним впливом, Е. Кабрера пише, що з певного часу точиться гостра боротьба за справді національне мистецтво, за мистецькі традиції, пов'язані з життям і працею колумбійського народу. Вже тепер активно працює плеяда молодих художників, твори яких дістають визнання далеко за межами Колумбії: Антоніо Рода, Альфонсо Квіяно, Фернандо Ботеро, Сантьяго Карденас, Луїс Кабалеро. Вони виступають як живописці і графіки, створюють плакати, настінні розписи, фрески. Тематика їхніх творів пов'язана з колумбійською сучасністю, з життям трудящегося люду.

Характерно, що художня молодь дедалі більше тяжіє до напряду, який у Латинській Америці називають політичним мистецтвом протесту. Йдеться про твори гостро антиімперіалістичного спрямування. З відомих причин, пише Еухеніо Кабрера, офіційна критика замовчує такі твори. Проте антиімперіалістичні настрої дедалі більше охоплюють усі сфери громадського життя Колумбії, все виразніше виявляються і в мистецтві, зокрема, образотворчому. Молоді художники Карлос Гранада, Петро Алькантара Герран, Умберто Джангранді та інші вже створили чимало робіт, темою яких є боротьба колумбійського народу проти іноземних

монополій і місцевих латифундистів. Серед їхніх творів є й такі, що навіяні революцією на Кубі. «В нашій країні, — пише Еухеніо Кабрера, — виникають об'єктивні передумови для швидкого й успішного розвитку нового національного мистецтва. У цьому процесі починають брати участь верстви нашого народу, які раніше були ізольовані від справжньої культури, а нині не лише залучаються до неї, а й стають її активними творцями».

ПИСЬМЕННИКИ МОЛОДОЇ РЕСПУБЛІКИ

Кілька років існує в столиці Республіки Шрі Ланка — місті Коломбо Спілка письменників. Нині вона вже об'єднує понад 250 літераторів й відіграє все помітнішу роль у громадсько-політичному житті країни. Ініціатори створення Спілки — письменники-комуністи, очолює її також комуніст, відомий письменник Гунасена Вітана. До складу правління Спілки письменників увіходять відомі прозаїки Г. Амараскара і Карун Переру, драматург Е. Саратчандр. Активну участь у діяльності Спілки бере Мартін Вікрамасінгхе, якого заслужено вважають зачинателем реалістичного методу в сучасній літературі Шрі Ланка. В творах цього письменника, таких, наприклад, як романи «Останній вік» і «Кінець віку», вперше в цейлонській літературі порушено тему класової боротьби й вирішено її з позицій людини, яка стоїть за соціальною справедливістю. Коли було створено Спілку письменників, її правління звернулося із закликом до своїх членів — сприяти розвитку національної преси, взяти особисту участь у виданні газет і журналів, у роботі видавництва. Генеральний секретар Спілки Гунасена Вітана редагує тижневу газету комуністичної партії «Мавбіма», часто виступає на її сторінках з цікавими публіцистичними статтями. Чимало письменників активно співробітничать у щоденній газеті комуністичної партії «Атта» і в інших прогресивних виданнях, які виходять сингальською і тамільською мовами.

В травні минулого року уряд країни і об'єднаний фронт лівих і прогресивних партій звернулися із закликом до інтелігенції взяти належну участь у загальному поході за розвиток освіти і культури. Чимало літераторів взяли участь в організації шкіл, так званих «центрів культури».

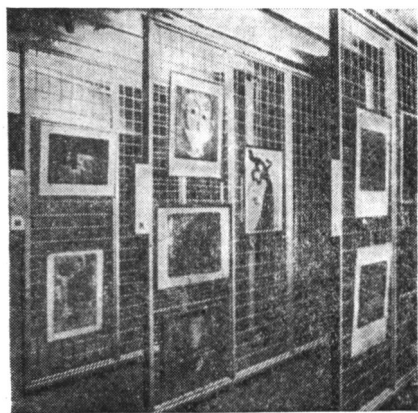
«Ця діяльність письменників, — говорить Г. Вітана, — безперечно, наблизила їх до народного життя, а саме це і є головним джерелом нашої творчості».

БАНК ШЕДЕВРІВ

На цьому фото зображений не музей, і не картинна галерея, а спеціальне приміщення для зберігання картин із приватних колекцій парижан.

Вийжджаючи із столиці в справах чи на відпочинок, власники дорогочінних витворів мистецтва привозять сюди під поліцейським конвоем шедеври живопису й графіки. В цьому «банку банків», як іменують його французи, картини охороняють чи не пильніше, ніж золото: стіни його — залізобетонні, на дверях — ціла система «електронних сторожів», на ніч підходить до будинку затоплюють водою, й він стає неприступним замком.

Налякані крадіжками, масштаби яких дедалі зростають, деякі колекціонери, вірніше, «капіталовкладники в мистецтво», тримають тут свої картини весь час.

За сімома замками...

«САФАРІ» ПАТРИКА ХЕМІНГУЕЯ

При Танзанійському національному парку відкрито школу для підготовки фахівців з охорони диких тварин. Викладачем тут працює Патрік Хемінгвей — син славнозвісного письменника.

Вперше Патрік приїхав до Східної Африки у 1951 році, одразу після закінчення Гарвардського університету, і почав свою кар'єру як професійний мисливець. Через сімейні обставини він повернувся на батьківщину, але в 1964 році знов прибув на Чорний континент, цього разу як переконаний охоронець тваринного світу.

На фото: Ернест Хемінгвей зі своїм сином Патріком у 1940 році. Через тридцять років — викладач танзанійської школи Патрік Хемінгвей.

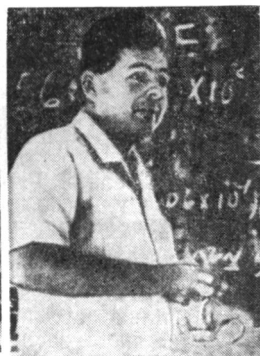
СЕКРЕТАРКА ШЕРЛОКА ХОЛМСА

Щороку в Лондон на Бейкер-стріт, 211 надходять сотні листів, адресованих... Шерлоку Холмсу. Джейн Ніклсон — секретарка будівельної фірми, що міститься тепер у цьому будинку, охоче відповідає на всі листи, підписуючи їх як секретарка Шерлока Холмса.

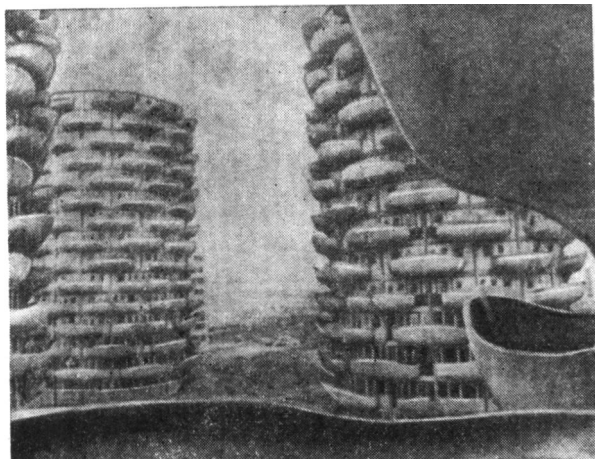
«Було б недобре розчаровувати людей, написавши, що Шерлок Холмс — це тільки літературний герой. Отож я їм відповідаю, що містер Холмс саме зараз у від'їзді, зайнятий розв'язанням складного злочину».

«ЦАРСЬКІ КАЧАНИ»

Французький архітектор Жерар Гранвал пропонує парижанам новий архітектурний стиль — «царські качани». Однак, незважаючи на всю оригінальність цих своєрідних споруд, парижани сприймають їх досить стримано, можливо, й через те, що вартість життя в них неприступна навіть для громадян середнього доходу.

КОРУПЦІЯ У СКОТЛАНД-ЯРДІ

Кілька років тому Скотланд-Ярд переїхав до нового великого будинку, де все було обладнано за останнім словом техніки й криміналістики. Що ж змінилося відтоді? Кількість кишенькових крадіжок, нападів на перехожих і пограбувань магазинів зросла на 70 процентів, загальна сума вкрадених грошей становить 50 мільйонів фунтів стерлінгів на рік. Четверта частина всіх злочинів, здійснюваних в Англії, припадає на Лондон. Але найзначеніше те, що Скотланд-Ярду доводиться боротись із корупцією у власних рядах: полісмени й інспектори поліції все частіше знаходять спільну мову з гангстерами і торговцями наркотиками. Тільки на початку минулого року в зв'язку з цим довелося звільнити 35 офіцерів.

В КАПЕЛЮСІ ІМПЕРАТОРА

Власник японського бару Такутаро Такеока нещодавно придбав на аукціоні в Осака за 38 мільйонів ієн капелюх і шаблю Наполеона. Вони поповнили колекцію особистих речей французького імператора, яку вже багато років збирає Такеока. Затрималися вони в нього ненадовго. Шабля виявилася підробкою, а капелюх відкупив у нього французький уряд. Як бачимо, і снобістські нахили європейських буржуа, і традиція фальшування речей знаменитих осіб поширилися й на далеку Країну Ранкового Сонця.

ВИХІД ЗНАЙДЕНО

Бельгійський міністр Графе в інтерв'ю, яке він дав нещодавно журналістам, сказав: «Природа належить усім». Зважаючи на це, він запропонував, щоб шкоду, заподіяну природі промисловими підприємствами, ліквідували всі громадяни країни. «Щоб спорудження очисних пристроїв не перетворилося на надто великий тягар (читай: для власників підприємств. — **Ред.**), населення повинно взяти на себе 60 процентів їх вартості, — заявив міністр. — У такий спосіб, спільними зусиллями ми зможемо перетворити промислові райони на зони здоров'я». Орган компартії Бельгії газета «Драпо руж» писала з цього приводу: «І справді, чом би робітникам не заплатити за шкоду, заподіяну монополістами?»

ШЛЮБ ПО-МЕКСІКАНСЬКИ

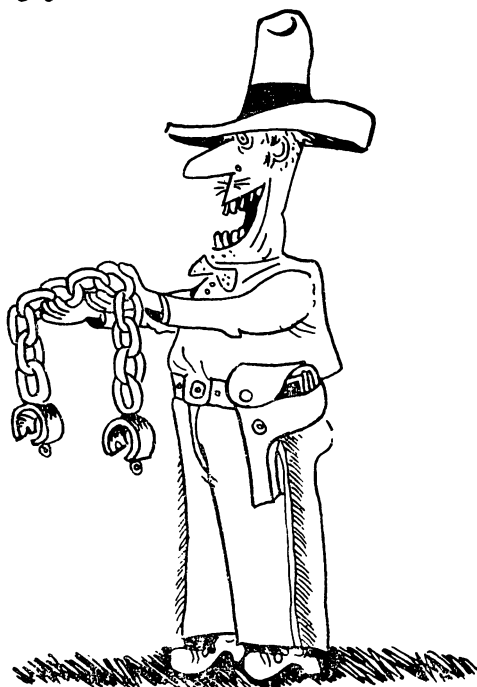
Нещодавно в Мексичі в один день було зареєстровано рекордну кількість шлюбів — 123 тисячі. Річ у тому, що досі тут за шлюбну церемонію потрібно було сплачувати значну суму грошей. Через це катастрофічно зростала кількість так званих «диких» шлюбів. За розпорядженням уряду висока такса була скасована, і тисячі людей дістали змогу одружитися офіційно.

Багато хто прийшов на власне весілля з дітьми. Півмільйона дітей стали законними нащадками своїх батьків. Серед «молодих» були навіть бабусі й дідуся, що чекали цього дня понад сорок років.

НОВИНИ АПАРТЕЇДУ

Расисти з Товариства захисту тварин (ПАР) оголосили, що надалі не будуть опікуватися собаками й котами, які «належать або належали кольоровим». Голова товариства заявив, що це рішення було погоджено з урядом.

Хунта: Чилійці, брати, подайте руки й підемо вперед!

«Стиршел», Болгарія.

«Панч», Англія.

Вільне голосування.
«Ермано лобо», Іспанія.

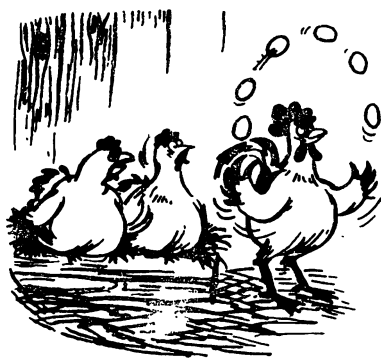

«Польское обозрение», Польща.

— Адже ти хвалився, що на повний
голос критикуватимеш директора!
— Я захрип...

«Румынія», РСР.

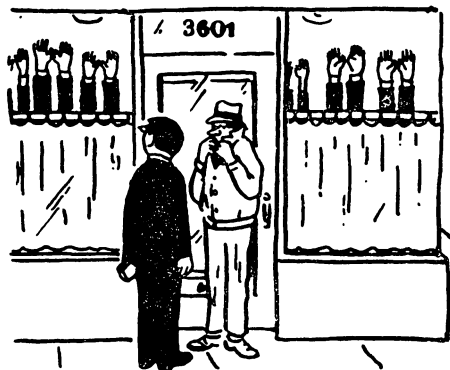

— Не подобається мені таке за-
гравання з молодим поколінням!
«Штерн», ФРН.

— Це наш. Ми його перші побачи-
ли!..
«Панч», Англія.

ATIONAL BANK

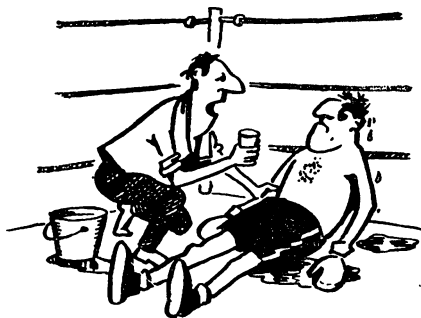

— Приходь, приятелю, за півгоди-
ни: зараз працівники роблять вироб-
ничу гімнастику.

«Балтімор сан», США.

— Емілю, це, мабуть, новий спосіб
утекти з дому?
«Бунте ілюстрірте», ФРН.

— Ти робиш великі успіхи! Цього
разу був у нокауті на дві хвилини
менше, ніж звичайно!

«Горіцонт», НДР

**Головний редактор
Дмитро Павличко.**

**Редакційна
колегія:**

**Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Воліна Пасічна,
Леонід Первомайський,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.**

**Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.**

**Художній редактор
Микола Коваленко.**

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.
Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 30349. Здано до набору 12. X. 1973 р. Підписано до друку 23. XI. 1973 р. Формат паперу 70×100¹/₁₆. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,2. Тираж 44090. Ціна 60 коп. Зам. 04905.

«ВЕСЬ МИР». № 1 1974 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Лесі Українки, 20. Комбінат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 20,2. Тираж 44090. Цена 60 коп. Зак. 04905.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.**

ИНДЕКС 74089

Ціна 60 коп.